

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA DĚJIN UMĚNÍ

OBOR: DĚJINY VÝTVARNÝCH UMĚNÍ

Dvě průmyslová města 20. století. Zlín a Ivrea

MAGISTERSKÁ DIPLOMOVÁ PRÁCE

Klára Eliášová

Vedoucí diplomové práce: Prof. PhDr. Rostislav Švácha, CSc.

OLOMOUC 2011

PALACKÝ UNIVERSITY OLOMOUC
PHILOSOPHICAL FACULTY
DEPARTMENT OF ART HISTORY

FIELD OF STUDY: HISTORY OF FINE ARTS

Two Industrial Cities of the 20th Century. Zlín and Ivrea

DIPLOMA THESIS

Klára Eliášová

Tutor: Prof. PhDr. Rostislav Švácha, CSc.

OLOMOUC 2011

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracovala samostatně na základě uvedených pramenů a literatury.

V Olomouci, dne 28. 12. 2010

Klára Eliášová

Děkuji prof. PhDr. Rostislavu Šváchovi, CSc. v první řadě za počáteční nápad, který mě přivedl ke zpracovávanému tématu, stejně tak i za jeho ochotu a vstřícnost a celou řadu podnětných připomínek. Ráda bych poděkovala i Gwynu Lloyd Jonesovi, Emanuele Termine, Lucii Valdhansové a Associazione Archivio Storico Olivetti v Ivreji za poskytnutí fotografického materiálu a zpřístupnění zahraniční literatury. Pracovníkům zlínské badatelny Moravského zemského archivu v Brně, Státního okresního archivu ve Zlíně a Krajské galerie výtvarného umění ve Zlíně za pomoc při vyhledávání archivních pramenů. Můj dík patří v neposlední řadě také mým blízkým, bez jejichž obětavé podpory by tato práce nemohla vzniknout.

Obsah

1. Úvod	1
2. Přehled použitých archivních pramenů a dosavadního bádání	5
3. Baťa versus Olivetti	15
4. Urbanistická struktura Zlína a Ivrey	28
5. Zóna práce - tovární areál podniků Baťa a Olivetti	43
6. Bydlení zaměstnanců firem Baťa ve Zlíně a Olivetti v Ivreji	60
7. Veřejné stavby podniků Baťa a Olivetti	79
8. Závěr	99
9. Poznámky	102
10. Abecední seznam použité literatury	121
11. Chronologický seznam použité literatury	135
12. Archivní prameny	149
13. Internetové zdroje	150
14. Summary	151
15. Seznam obrazové přílohy	153
16. Obrazová příloha	161
17. Anotace	206

1. Úvod

Počátek 20. století je dobou, kdy se již průmyslová výroba stala pevným pilířem evropského hospodářství a nebylo žádných pochyb o tom, že i v nadcházejících desetiletích bude tvořit nedílnou součást moderního života. S rychle postupující industrializací se objevila potřeba reagovat na nové životní podmínky formující charakter celé společnosti i v oblasti plánování a výstavby městských celků. Kromě teoretických pojednání, zabývajících se funkcí a uspořádáním průmyslových měst, už byly známy také mnohé praktické příklady, jež se každý po svém vyrovnávaly se začleněním výrobních prostor do půdorysů obytných sídlišť a vytvořením příznivého, nejen pracovního, prostředí pro život svých obyvatel (průmyslové závody Alfreda Kruppa v Essenu, skotský New Lanark Roberta Owena či anglický Saltaire).

Přesto si však většina venkovských či historických sídel v odlehlejších a často hornatých oblastech stále uchovávala tradiční zemědělský ráz s převažující řemeslnou produkcí. A přesně to byl i případ moravského Zlína a italského městečka Ivrea, ležícího na severu regionu Piemont zhruba 60 kilometrů od Turína. Patrně bychom nenašli dost odvážlivců, kteří by si tehdy troufli odhadnout, že by obě města mohla projít během několika málo desetiletí množstvím zásadních změn, díky kterým budou patřit k nejvýznamnějším průmyslovým centrům své doby ve svých zemích. Pokud by ale šlo pouze o nebývalý rozmach průmyslu, pravděpodobně by tato práce nenašla v rámci uměleckohistorického bádání své opodstatnění. Ve Zlíně ovšem nejen na poli architektury a urbanismu proběhlo něco, co bylo nedávno označeno jako „*utopie moderny*“¹ a taktéž i Ivrea se chlubí přívískem „*laboratoř moderní architektury*.“²

Zlín jako hlavní sídlo obuvnické společnosti Baťa si s sebou nese aureolu jinakosti již od dvacátých let minulého století, kdy byla v symbióze s výraznějšími hospodářskými úspěchy podniku započata etapa jeho

nejrozsáhlejšího růstu. „*Moderní průmyslové*“³ či „*zvláštní město*“,⁴ jak bylo titulováno na stránkách firemních novin, se úzkou provázaností všech svých sfér od školství, zdravotnictví a služeb až po kulturu s rodinným podnikem Baťa odlišovalo od většiny ostatních československých sídel. I v nynější době, po dlouhých letech zkoumání baťovského fenoménu, se v souvislosti s jeho urbanistickou strukturou, architektonickým výrazem i společenským uspořádáním velmi často mluví o ojedinělosti či výjimečnosti. Během studia domácí odborné literatury tak není těžké nabýt dojmu, že zlínské meziválečné dění bylo specifickým izolovaným jevem, ke kterému se jen obtížně nacházejí paralely.⁵

Jsou však tyto termíny oprávněné? Jak si Zlín a jeho unikátnost stojí, nahlédneme— li za hranice tehdejšího Československa a porovnáme— li ho s některým z evropských *company towns*, tedy „*městských sídel budovaných a spravovaných jednou podnikatelskou společností*“?⁶

Podobnou pověst svébytného centra modernistické architektury má totiž v italském odborném diskurzu i Ivrea. Její novodobá historie i podoba jsou nesmazatelně spjaty s firmou na výrobu psacích strojů a kalkulaček Olivetti, založenou zde Camillem Olivettim v roce 1908. O něco později než Zlín, v průběhu třicátých let a pak hlavně během poválečné obnovy země v padesátých letech, zažívala Ivrea rozsáhlý stavební i kulturní rozkvět, podmíněný objednavatelskou aktivitou šéfa Adriana Olivettiho, syna Camilla Olivettiho.

Předkládaná magisterská práce se bude koncentrovat na tato dvě konkrétní průmyslová města a jejich architektonický vývoj se pokusí uvést do vzájemných souvislostí. Vzhledem k faktu, že Ivrea a Zlín ještě nebyly podrobněji samostatně srovnávány,⁷ se autorka pokusí prostřednictvím jednotlivých tematických okruhů vyvodit styčné znaky obou firemních sídlišť.

Již první vzájemná konfrontace naznačuje, že sdílí mnoho společných charakteristik. Inovátorský duch vlastníků podniků Baťa a Olivetti, inspirace americkými fordovskými vzory a jejich zdařilá aplikace v místních

podmínkách, snaha zajistit pro své zaměstnance patřičné zázemí, ale i spolupráce s velmi schopnými architekty, urbanisty i designéry, či důraz na sebe prezentaci firem pomocí reklamy – to vše naznačuje cestu, kterou se Zlín a Ivrea vydaly. Cestu, která měla závodům zajistit co největší prosperitu, ale zároveň umožnit rozvoj moderního průmyslového člověka. Avšak i na to, kde a jakým způsobem se jejich pouť rozchází, se bude diplomová práce snažit odpovědět.

Ivrea a její architektonické dědictví stále zůstávají v českém prostředí téměř neznámé,⁸ ačkoliv jim byla věnována mimo jiné na stránkách důležitých magazínů jako *Domus* a *Casabella*⁹ od počátku patřičně velká pozornost. Může za to s velkou pravděpodobností absence či těžká dostupnost zahraničních textů v našich knihovnách. Protože jsem s nimi měla možnost pracovat během svých dvou studijních pobytů v Itálii, pokládám za jeden z podstatných cílů práce představit příběh továrny Olivetti a městskou strukturu novodobé Ivrey¹⁰ formou srovnání s baťovským Zlínem.

Přestože si práce bude pozorně všímat historických, sociologických i personálních aspektů, které hrály roli při formování obou městských průmyslových celků, jejím hlavním zájmem zůstane – už kvůli plánovanému rozsahu – jejich urbanistický a stavební vývoj. Může však do budoucna sloužit jako výchozí bod pro další podrobnější výzkum, který bude téma postihovat z širší interdisciplinární perspektivy. Největší pozornost bude soustředěna ve Zlíně na meziválečné období a u Ivrey na léta třicátá až šedesátá, protože právě tehdy se odehrála většina jevů relevantních pro naše zkoumání. Celá problematika bude členěna do úseků mapujících jednotlivé funkční složky firemních měst. Po úvodních kapitolách přibližujících současný stav bádání na dané téma a motivace podniků Baťa a Olivetti se dostaneme k urbanistickému uspořádání sídlišť, jejich výrobním provozům a veřejným stavbám, ale i ubytovacím strategiím obou podnikatelských subjektů. Text samozřejmě doplní obrazová příloha,

která přinese fotografickou dokumentaci vybraných architektonických děl ve Zlíně i Ivreji.

2. Přehled použitých archivních pramenů a dosavadního bádání

Zcela zásadní pramennou základnu týkající se historického, architektonického a urbanistického vývoje Zlína od založení firmy Baťa až po počátek 50. let 20. století, kdy byla pod vlivem politických událostí přerušena kontinuita vývoje podniku i města, poskytla dvě pracoviště spadající pod Moravský zemský archiv v Brně (MZA v Brně).

Státní okresní archiv Zlín (SOkA Zlín) se sídlem na zámku v Klečůvce čítá několik fondů vztahujících se k tématu. Ve fondu *Archiv města Zlína 1509 – 1949* se nacházejí některé z upravovacích plánů města vypracovaných architektem Františkem Lydie Gahurou¹¹ i dokumenty, které ozřejmují budování dopravní infrastruktury města.¹² Nepostradatelnou součástí fondu tvoří také projektová dokumentace mnoha zlínských staveb, v čele s Kolektivním domem,¹³ novou radnicí¹⁴ či areálem Baťovy nemocnice.¹⁵

Fond *Okresní úřad – Okresní národní výbor Zlín (1856) 1935 – 1940 (1953)* obsahuje samostatnou sekci nazvanou Stavby firmy Baťa a. s. Téměř 300 inventárních čísel zde ilustruje horečnou stavební aktivitu obuvnického podniku, kterou ve svém známém výroku Josef Gočár odmítl označit za architekturu a navrhl „spíše užívat výraz průmyslový design projektů.“¹⁶ Většina z nich je věnována převážně jednotlivým továrním budovám,¹⁷ nechybí však ani plány nejdůležitějších veřejných staveb (Obchodní dům,¹⁸ Společenský dům,¹⁹ Velké kino,²⁰ Masarykovy školy²¹) a dělnických domků na Letné z dvacátých let minulého století.²² Nelze opomenout ani rozsáhlý fotoarchiv.

Původní podnikový archiv firmy Baťa, nyní badatelna Moravského zemského archivu v Brně, člení své archiválie z fondu *Baťa a. s. 1894 – 1945* do celé řady organizačních jednotek, které v podstatě kopírují původní strukturu společnosti.²³ Osobní oddělení uchovává kromě jiného kartotéku zaměstnanců podniku, ve které jsou zařazeny i osobní karty některých baťovských architektů, například již zmíněného Gahury²⁴ a

Jiřího Voženílka.²⁵ Ve Stavebním oddělení se dochovaly nejen statistiky a rozpočty většiny zlínských meziválečných staveb, včetně dobových fotografií a fotografií architektonických plánů, ale také digitalizované návrhy zahraničních ideálních průmyslových měst.²⁶ Písemnosti přibližující organizaci stavebního oddělení²⁷ a hlavně podrobné poznámky Huga Vavrečky k výstavbě průmyslového sídliště²⁸ z roku 1942 umožňují náhled do zákulisí baťovské stavební mašinerie a demonstrují dobové firemní představy o ideálním průmyslovém městě.

I ve sbírce architektury Krajské galerie výtvarných umění ve Zlíně jsou uloženy užitečné archivní materiály, zejména regulační plány²⁹ a fotografická dokumentace rychle se rozvíjejícího průmyslového města.

Archivio storico Olivetti v Ivreji shromažďuje kromě dokumentů mapujících chod společnosti také návrhy psacích strojů i konečné výrobky a tehdejší reklamní prospekty. Samozřejmě je bohatá sbírka fotografií a projektové dokumentace staveb vybudovaných z iniciativy podniku, stejně jako kompletní řada časopisů vydávaných firmou Olivetti. Finanční možnosti bohužel autorce nedovolily ony archiválie blíže prozkoumat, proto se text práce pokouší vyrovnat tento nedostatek alespoň důslednou prací s italskou literaturou vycházející přímo z archivního výzkumu.

Zlín i Ivrea bývají ve své zemi obvykle chápány jako výjimečně kompaktní exempláře fungujících průmyslových měst, které se kvalitou urbanistické struktury, architektonického fondu i propracovaným sociálním a ekonomickým systémem vymykají z běžného standardu industriální produkce. Tomu také odpovídá obrovské množství odborných článků, studií a publikací o obou, zkoumajících problematiku z nejrůznějších hledisek.³⁰ V našem přehledu proto nebude možné zmínit všechny, spíše půjde o jakýsi rámcový okruh upozorňující jen práce zásadního charakteru.

Přestože se diplomová práce primárně věnuje srovnání dvou konkrétních průmyslových sídel Zlína a Ivrey, pro lepší pochopení zákonitostí vývoje městských celků v industriální době bylo žádoucí využít

i prací obecně historického charakteru. Ty podrobně zkoumají rozličné urbanistické přístupy k budování měst,³¹ ale i dějinné a sociologické pozadí těchto procesů.³²

Nedocenitelným zdrojem detailních informací o dění ve firmě Baťa a zároveň ve městě jsou podnikové noviny, jež poprvé vyšly v roce 1918 pod názvem *Sdělení zřízenectvu firmy T. & A. Baťa*. Název byl během let několikrát změněn, přičemž od roku 1930 se ustálil na jednoduché verzi *Zlín*. Od pátečního vydání se o dva roky později odštěpil i *Zlín pondělní* a středeční mutace.³³ Všechny varianty podávaly přesné svědectví o atmosféře meziválečného období, pravidelně přinášely zprávy o stavebním dění ve městě i v jeho pobočkách, o situaci ve školství a zdravotnictví i o uctívaných amerických vzorech, zejména fordovských. Díky neustálým doporučením a radám často dost osobního ražení se staly také významným činitelem formujícím chování zaměstnanců závodů.³⁴

První dílčí studie věnující se zlínské problematice se v odborných architektonických časopisech objevovaly od poloviny dvacátých let. Autoři vzešli převážně z baťovského prostředí (levicově orientovaní architekti československé avantgardy nevěnovali Zlínu příliš velkou pozornost, a když už, tak byl jejich názor spíše kritický) představili celý proces budování nového průmyslového sídla.³⁵ Kromě nich vycházely také publikace, které většinou v pozitivních barvách³⁶ vykreslovaly osobnost zakladatele podniku Tomáše Bati, jeho neobvyklé pracovní postupy a výsledky.³⁷ Tento vývoj pokračoval dále i ve třicátých a čtyřicátých letech. Články o architektonickém dění baťovského města od autorů, kteří neměli s firmou nic společného, byly opravdu výjimečné.³⁸

Zprávy o mimořádně rychlém rozvoji Zlína stačily proniknout do zahraničí, shodou okolností do Itálie, kde jedno z nejvlivnějších architektonických periodik *Casabella* uveřejnilo v roce 1936 dva texty zabývající se baťovskou architekturou.³⁹ Dobře dokládají odlišné politické a názorové klima panující v Itálii ve třicátých letech, protože Attilio Podesta i Mario Labò narozdíl od československých architektů hodnotí iniciativu

Tomáše Bati o vybudování vzorného moderního průmyslového města kladně a nebojí se projevit ani neskryvaný obdiv: „*Zlín je dílem básníka. Básníka, který nevěnoval své srdce přeludu, ale nejtvrdší, nejušlechtilejší skutečnosti: práci.*“⁴⁰

Baťovy závody také v této době vydávaly vlastní publikace, které měly pomáhat udržet dobré jméno podniku a ve kterých se jeho vrcholní představitelé – ředitelé, vedoucí pracovníci ze školství, zdravotnictví, novinářství i architekti vyjadřovali k jednotlivým okruhům zlínského života.⁴¹ Zvláštním případem je kniha *Průmyslové město*, na jejíž přípravě se podílel celý kolektiv autorů a která se snaží zúročit zkušenosti organizačního, technického i finančního rázu, nabyté během budování Zlína a jeho satelitních měst. Ve své podstatě měla sloužit jako podrobný manuál pro výstavbu ideálního průmyslového města budoucnosti.⁴²

Se změnou politické situace po druhé světové válce se proměnilo i vnímání firmy Baťa a jejího úzkého sepětí s organismem města. Jedním z na dlouhou dobu posledních článků byla práce Jiřího Voženílka z roku 1947, která reflektuje poválečné urbanistické směřování Zlína.⁴³ V roce 1960 vyšla kniha *Dějiny Baťova koncernu*, která – ač výrazně poznamenaná dobou vzniku – zůstává kompletním historickým přehledem vývoje podniku.⁴⁴ Větší zmínky o architektonické a urbanistické podobě Zlína byly v šedesátých a sedmdesátých letech ojedinělé,⁴⁵ menší uvolnění protibaťovských postojů nastalo až během osmdesátých let.⁴⁶

Regionální historický sborník *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti* (po roce 1989 pod názvem *Zlínsko od minulosti k současnosti*) pravidelně věnoval velký prostor vědeckým článkům, které prozrazují pečlivou práci s archivními prameny a poskytují pevný faktografický základ k dalšímu bádání.⁴⁷

Těsně po revoluci v roce 1989 se obnovil badatelský zájem o meziválečné období a v krátkém časovém sledu byly publikovány zásadní texty, které se více či méně úspěšně pokoušejí o objektivnější zhodnocení této éry,⁴⁸ případně přímo zprostředkovávají dobové názory hlavních

reprezentantů firmy Baťa.⁴⁹ Zlínský historik Zdeněk Pokluda dokončil první vydání přehledné příručky *Sedm století zlínských dějin*,⁵⁰ v následujících letech vzešlo z jeho pera množství dalších podnětných studií zabývajících se historií města i Baťových závodů.⁵¹ K bližšímu pochopení každodenního života ve městě a sociální a personální politiky koncernu nám pomáhají vzpomínkové knihy, ať už jde o memoáry architektů či studentů zlínské Školy umění.⁵²

V kontextu odborné architektonické literatury týkající se „*Baťova města*“ zastávají důležitou pozici sborníky ke konferencím a symposiím pořádaným ve Zlíně, na kterých diskutovali přední historikové a historikové architektury, architekti i památkáři a které posouvají naše znalosti o místním stavitelství o značný kus dopředu.⁵³

Časopis *Prostor Zlín*, vydávaný od roku 1993 z iniciativy Krajské galerie výtvarného umění ve Zlíně, dlouhodobě upíná svou pozornost ke zlínské meziválečné architektuře.⁵⁴ Podobně i katalogy výstav, pořádaných zlínskou galerií nebo ve spolupráci s ní, přispěly jednak k rozšíření výzkumných okruhů do nových sfér, ale taktéž sehrály důležitou roli popularizační.⁵⁵

Již v roce 1993 sestavil tehdejší vedoucí Útvaru hlavního architekta města Zlína Pavel Novák reprezentativní monografii, ve které se jako první pokusil pojmout zlínskou architekturu první poloviny 20. století se všemi jejími zvláštnostmi jako jeden celek.⁵⁶ Práce se v nedávné době dočkala druhého vydání a spolu s ním se objevilo i pokračování, doplňující první díl o architektonické dění druhé poloviny 20. století.⁵⁷

Je třeba si přiznat, že co se týče monografií jednotlivých baťovských architektů, zůstávají ve výzkumné činnosti ještě stále rezervy a prostor pro další zájemce, protože tvorba zdaleka ne všech architektů a urbanistů pracujících pro firmu Baťa byla zatím blíže prozkoumána. Největší zájem se soustředil na trojici Vladimíra Karfíka, Františka Lydie Gahury a Miroslava Drofy.⁵⁸ Zde se zároveň monografie prolínají s diplomovými pracemi, jež v našem přehledu nemůžeme opomenout, protože se

s velkým zaujetím vypořádávají s mnohdy náročnými teoretickými otázkami.⁵⁹

V roce 2006 a 2007 se konaly dvě vědecké konference, které měly přinést nové poznatky o vedoucích figurách Tomáše Bati a jeho nevlastního bratra Jana Antonína Bati. Účastníci se pokusili analyzovat jejich životopisné údaje i postoje politické a ekonomické, ale také roli obou sourozenců v procesu formování zlínské městské struktury. Závěry konferencí byly shrnuty ve sbornících, které do velké míry nahrazují práce monografického charakteru o obou představitelích.⁶⁰

K nejaktuálnějším a zároveň nejpreciznějším badatelským počínům vůbec patří práce *Zrození Baťovy průmyslové metropole* od Ondřeje Ševečka.⁶¹ Výborné znalosti dostupných archivních materiálů, práce se zahraniční odbornou literaturou (v Čechách jen těžce přístupnou) spolu se záměrnou snahou neustrnout v již zaběhlém paradigmatu z ní činí publikaci, která jistě bude po dlouhou dobu sloužit jako nezbytná pomůcka ke studiu moderní zlínské městské struktury.

Stejně tak i sborník příspěvků mezinárodního sympozia *A Utopia of Modernity: Zlín* zprostředkovává současné názorové tendence českých i zahraničních odborníků, kteří berou ve větší míře v potaz i politické, sociologické či ekonomické pozadí budování průmyslového města.⁶² Ne všechny referáty, jež zazněly během sympozia, jsou i součástí knihy, proto se v podobě videonahrávek nacházejí na webových stránkách pořádající organizace Zipp.⁶³

Obě publikace potvrzují nové směřování mladší badatelské generace (Ondřej Ševeček, Annett Steinführer,⁶⁴ Petr Szczepanik,⁶⁵ Mária Topolčanská⁶⁶ a jiní), která se snaží zasadit Zlín a jeho výjimečnou prostorovou organizaci do evropského kontextu a zároveň mnohem více využívá interdisciplinárních přístupů, které pomáhají nahlédnout zlínské, a to zdaleka ne jen architektonické dění, novou optikou. Stejně tak i texty dalších zahraničních autorů přinesly podnětný pohled zvenčí na Zlín

baťovské éry, už díky své nezátíženosti obvyklými badatelskými stereotypy.⁶⁷

Novodobá urbánní historie Ivrey má v italském dějepisectví a architektonické teorii, podobně jako Zlín v rámci českého bádání, nezastupitelnou pozici. Téma bylo v průběhu let zpracováno v celé řadě odborných studií, zejména časopiseckých. Zde je nutné upozornit na to, že kvůli odlišnému přístupu italských redakcí chybí u velkého množství článků autorská signatura a podobně i některé architektonické magazíny nečíslují jednotlivé ročníky. Z tohoto důvodu neodpovídá mnoho citací v předkládané práci požadované normě časopisu *Umění*.

Ačkoliv díky odlišné politické situaci neprocházela publikační činnost v Itálii tak výraznými obdobími útlumu jako v Československu, přece jen se největší zájem o olivettiánskou problematiku koncentroval hlavně do dvou etap – přirozeně do období padesátých a šedesátých let, kdy se město měnilo přímo před očima, a poté do minulých patnácti let, kdy byly vydány zásadní monografické práce.

Ve třicátých letech, tedy v první fázi většího stavebního rozkvětu, informovali o změnách v Ivreji na stránkách *Casabelly* přímí účastníci tohoto vývoje.⁶⁸ Během válečných let i období krátce po skončení války se již objevily i texty od autorů, kteří se na stavebním dění ve městě bezprostředně nepodíleli, včetně šéfredaktora *Casabelly* Giuseppeho Pagana, a kteří se soustřeďují převážně na realizace dvojice architektů Luigiho Figiniho a Gina Polliniho.⁶⁹

Jak už bylo naznačeno, padesátá léta jsou symbolem největšího rozvoje průmyslové výroby i stavební aktivity v Ivreji, čemuž odpovídá i obrovský počet článků v odborném tisku. Převážná část budov, postavených v této době pro zaměstnance z iniciativy podniku, byla v krátkém časovém odstupu pozorně analyzována.⁷⁰ Výjimkou nejsou ani konzistentnější studie, které se snaží Ivreu zkoumat paralelně s jinými italskými průmyslovými sídly či se zamýšlí nad její urbanistickou strukturou.⁷¹

Již v roce 1942 bylo Adrianem Olivettim založeno nakladatelství Nuove Edizioni Ivrea, které změnilo o čtyři roky později název na Edizioni di Comunità a začalo vydávat kulturní a politický časopis *Comunità*. Ten společně s dalšími magazíny, tentokrát architektonickými, *Metronem* (od roku 1951) a *Zodiacem* (od roku 1957), přinesl na přelomu padesátých a šedesátých let mimo jiné několik medailonů architektů působících v Ivreji ve službách firmy Olivetti či přímo medailon šéfa Adriana.⁷² Patrizia Bonifazio upozornila, že v dalším periodiku vydávaném Olivettim (*Tecnica ed Organizzazione*) vyšel už v roce 1937 i text o firmě Baťa.⁷³ Horečná publikační činnost neutichla ani po jeho smrti v roce 1960, právě naopak jeho úmrtí přispělo k vytvoření jakéhosi mýtu o úspěšném podnikateli a reformátorovi a dopomohlo k ještě většímu zájmu odborných medií o architekturu města.⁷⁴

Oproti těmto dvěma desetiletím se v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let počet drobnějších dílčích studií mírně snížil.⁷⁵ Zřejmě tomu tak bylo i proto, že téma bylo již dříve formou časopiseckých článků postihnuto z nejrůznějších hledisek a nyní bylo potřeba pokusit se o podrobnější rozbor celého historického vývoje a hlavně o vymezení místa Ivrey v rámci celorepublikového architektonického dění.⁷⁶

Podobným směrem se ubírala badatelská činnost i nadále a Ivrea a její urbanistické uspořádání a architektura nemohly v následujícím desetiletí chybět v žádné ze syntetizujících příruček obecně historického ražení.⁷⁷ Mezinárodní měřítko jí zase dodaly studie uveřejněné v zahraničních magazínech, zejména britských, amerických a německých, které si dobře organizovaného průmyslového města všímaly již od padesátých let a opakovaně se na něj snažily upozornit italsky nemluvící odbornou veřejnost.⁷⁸

Také monografie či monografické články o jednotlivých architektech činných pro firmu Olivetti jsou nepostradatelným studijním materiálem, který nemůžeme při snaze o poznání architektonického dědictví Ivrey vynechat. Narozdíl od monografických publikací zlínských tvůrců jsou

zastoupeny v poměrně hojném počtu, přičemž tvorba některých architektů byla prozkoumána rovnou několikrát. Tento text však ve většině případů upřednostňuje co nejaktuálnější monografie.⁷⁹

Poslední dekáda se nese ve znamení dalšího prohlubování našich znalostí olivettiánské problematiky. Objevila se celá řada stěžejních publikací, které poskytují čtenářům pevný vědomostní základ, podložený jednak důkladným studiem archivních materiálů uložených v Archivio storico Olivetti v Ivreji, ale také intenzivním zkoumáním architektonických památek *in situ*. Zatímco některé z nich soustředí svou pozornost zejména na tovární a administrativní objekty podniku a k nim přidružené veřejné stavby, které řadí do přehledného katalogu,⁸⁰ jiné se snaží blíže vysvětlit motivaci, strategie a vize Adrianna Olivettiho co se urbanismu a průmyslové architektury týče a zároveň charakterizovat jeho vztahy s architekty pracujícími pro firmu.⁸¹

Historička architektury Patrizia Bonifazio, která v současnosti patří k bezpochyby největším znalcům architektonického vývoje v Ivreji, se podílela na přípravě dvou knih, majících charakter moderních průvodců. První byla koncipována jako souborný historický přehled všech aktivit podniku Olivetti a měla sloužit jako praktický zdroj informací pro návštěvníky Museo a cielo aperto dell'Architettura Moderna di Ivrea (MAAM – Muzeum moderní architektury pod širým nebem v Ivreji).⁸² Druhá publikace je výsledkem dlouhodobé katalogizační práce a vůbec poprvé třídí do několika kategorií kompletně všechny budovy postavené z iniciativy podniku, i ty méně významné, a doplňuje je přehlednými mapkami.⁸³

Vzhledem k tomu, že stáří velké části dochovaných olivettiánských objektů v Ivreji dnes dosahuje čtyřiceti až sedmdesáti let, začíná pomalu vyvstávat i otázka jejich památkové ochrany či případných rekonstrukcí. Nejaktuálnější časopisecké studie spojuje zájem o tyto otázky. Kromě kratších exkurzů do historie architektonického dění ve městě obsahují

zejména úvahy o nejvhodnějších postupech u rekonstrukcí nebo se vyjadřují k již provedeným konkrétním úpravám.⁸⁴

Viděli jsme, že ačkoliv je dnes teoretická reflexe obou měst již značně rozsáhlá, Ivrea a baťovská architektura byly vzájemně konfrontovány fakticky pouze v jednom případě. A tím je již dříve zmíněná mezinárodní iniciativa Momoneco, zkoumající ráz čtyř konkrétních evropských průmyslových sídlišť. Henrieta Moravčíková v úvodní stati konstatuje, že *„sa potvrdili príbuzné črty firemných stratégií dvoch rodinných podnikov, akými bolo talianske Olivetti a československé Baťa, ktoré sa odrazili najmä na organizácii výroby a ekonomických súvislostiach ovplyvňujúcich výstavbu mesta.“*⁸⁵

V italských textech se několikrát vyskytly drobné zmínky o firmě Baťa a její nové sídelní jednotce s náznaky srovnání s domácí Ivreou.⁸⁶ Oproti tomu v literatuře české autorka našla jen jediný příklad, který o obou průmyslových městech hovoří v těsné návaznosti. Architekt Jiří Voženílek poukazuje na fakt, že firmy Baťa i Olivetti dbají o kvalitu podnikových sídlišť i pracovního prostředí, protože si velmi dobře uvědomují jejich souvislost s produktivitou a kvalitou práce.⁸⁷

3. Baťa versus Olivetti

Dříve než přistoupíme k bližšímu prozkoumání urbanistického a architektonického vývoje ve Zlíně a Ivreji v průběhu 20. století, měli bychom se na okamžik zastavit také u samotných rodinných firem Baťa a Olivetti. Je nezbytné přiblížit jejich genezi, způsob organizace i motivace jejich vedoucích představitelů, neboť tyto okolnosti jsou od procesu výstavby neoddělitelné a mají na výslednou podobu měst zásadní vliv. Účelem kapitoly ale není ani nemůže být vyčerpávající historický exkurz a podrobný přehled působení obou podniků, k tomu poslouží lépe jiné již dříve publikované texty. Záměrem je spíše upozornit na konkrétní paralelní prvky a podobné přístupy u obou z nich a současně vysvětlit, v čem se každý drží svého osobitého pojetí.

Na první pohled by se mohlo zdát, že Zlín i Ivrea jsou ukázkovými příklady tzv. company towns neboli firemních měst. Velice zjednodušeně řečeno měst, jejichž prvotní výstavba a veškerá následující obchodní, společenská a v některých případech i kulturní aktivita je plně iniciována z vůle jednoho průmyslového podniku. Ondřej Ševeček je ve své typologii charakteristického firemního města⁸⁸ líčí jako sídla menších rozměrů, která byla lokalizována dle strategických zájmů podniku, jenž je také hlavním majetkovým vlastníkem ve městě. Jejich další rozvoj už tolik plánovitý nebyl, spíše reagoval na aktuální hospodářské výsledky firmy. Díky časté místní i politické izolovanosti se jejich obyvatelé a z převážné části zaměstnanci podniku uchýlili k vlastnímu sociálnímu systému, firemní kultuře. Jak však dále uvidíme, Zlín a hlavně Ivrea si i přes množství styčných znaků s klasickými company towns zároveň od nich udržují v určitých ohledech mírný odstup.

Skromné počátky obou budoucích úspěšných mezinárodních koncernů se datují do přibližně stejného období. Jen dva roky poté, co sourozenci Baťovi v roce 1894 založili na zlínském náměstí svou obuvnickou dílnu, vstoupil Camillo Olivetti (1868 – 1943) spolu s dvěma

partnery do veřejného prostoru v Ivreji prvním průmyslově orientovaným podnikem na výrobu elektrických měřících přístrojů CGS neboli Centimetro, Grammo, Secondo.⁸⁹ Ten můžeme chápat jako přímého předchůdce vlastní firmy Olivetti, jež na stejném místě pod názvem Ing. C. Olivetti & C (často se užívalo pouze zkratky ICO) rozjížděla v roce 1908 výrobu psacích strojů.

Co oba podniky v rané fázi spojuje, je to, že jejich provozy byly situovány do prostředí ležícího mimo hlavní průmyslová a obchodní centra svých zemí a zejména stranou důležitých dopravních spojení. Na přelomu devatenáctého a dvacátého století měl Zlín tvář drobného historického města, ve kterém hrál –po několika neúspěšných pokusech o tovární výrobu –stále prim tradiční způsob života a obživy s převládající řemeslnou výrobou, menšími živnostmi a zemědělstvím. Jeho nevýhodná poloha v údolí sevřeném okolním kopcovitým terénem Vizovické vrchoviny spolu s nepříliš propracovanou městskou infrastrukturou a problematickým zásobováním vodou nevytvářely vyloženě pozitivní předpoklady pro budoucí průmyslovou činnost. Však také Tomáš Baťa přiznal, že *„volbou místa, kde bychom se měli usadit, jsme si nelámali hlavy. O tom rozhodoval cit. Rozhodli jsme se pro Zlín jen proto, že to bylo naše rodiště.“*⁹⁰

Zdá se být pravděpodobné, že takovým principem se řídil i rodák z dnes čtyřadvacetitisícového města Ivrea inženýr Camillo Olivetti [1]. Ivrea, jejíž historické kořeny sahají až k antickým dobám, je až do nynějška centrem hornaté oblasti Canavese v severní části regionu Piemont [2]. I jí však kromě příhodnější dopravní pozice chyběla přítomnost výrazného sektoru, jenž by poskytl jasnou možnost industriálního uplatnění, a její obyvatelstvo se živilo převážně v zemědělství.⁹¹ Novodobý průmyslový Zlín i Ivrea tedy postrádají aspekt promyšleného a pečlivě naplánovaného městského celku, který svou výrobní činnost postaví na místní surovinové predispozici.

Majitelé firmy Baťa i Olivetti zvolili podobnou taktiku, i co se týče umístění výrobních provozů do stávajícího organismu vybraných městských sídel. Baťovská obuvnická dílna se v roce 1900 přemístila ze zlínského centra do nové budovy blízko nádraží, do míst, která sice ležela poněkud mimo existující urbánní strukturu, ale stále v docházkové vzdálenosti.⁹² Ani firma Olivetti nezasadila z praktických důvodů svou tovární halu přímo do centrální části městečka. Byla postavena za řekou Dorou Balteou, jež zůstala dodnes dělící čarou mezi starší historickou částí Ivrey a novodobým továrním centrem. Obě firmy tak po relativně dlouhou dobu (zejména Olivetti) těžily z již dříve vybudovaného městského zázemí a stavební činnost byla proto omezená převážně na výrobní prostory.

Podniky se v prvních letech své působnosti rozvíjely relativně zvolna, avšak až na jisté výkyvy se stoupající tendencí. Zde je třeba připomenout, že nešlo o úplně souběžné dění, protože firma Olivetti byla oproti Baťovi přece jen v časovém posunu. Ve chvíli, kdy baťovský systém díky změněnému politickému klimatu v první polovině padesátých let zpíval svou labutí píseň, olivettiánská Ivrea prožívala svou nejúspěšnější etapu. Nicméně v obou případech byla zpočátku většina energie soustředěna na výrobní proces, jeho průběh a možná technologická zdokonalení, směřující především k zajištění kladné ekonomické bilance.

V tomto ohledu hrály naprosto klíčovou inspirační roli cesty průmyslníků do věhlasných továrních center ve Spojených státech. Zatímco Tomáš Baťa se v letech 1905 a 1919 a 1926 opakovaně vydal za poznáním obuvnických středisek v Lynnu, Bostonu či Chicagu,⁹³ Camillo Olivetti dokonce v roce 1893 několik měsíců přednášel na Stanford University v Kalifornii.⁹⁴ Kromě toho si při další příležitosti v roce 1908, podobně jako jeho syn Adriano Olivetti v roce 1924, nenechal ujít závody svých amerických konkurentů Remington či Underwood. Studijní poutě poskytly Baťovi a otci a synovi Olivettiovým pevný základ pro další podnikání, totiž osobní zkušenost s pokročilými soudobými výrobními a

organizačními postupy, materiály i stroji, a jak zdůrazňoval Baťa, hlavně poznání obrovské výkonnosti amerického dělnictva.⁹⁵

Avšak asi nejcennějším impulsem, který významně podnítl směřování, organizaci a budoucí obchodní úspěchy firem Baťa a Olivetti, bylo setkání s výjimečně produktivním systémem, který na přelomu prvního a druhého desetiletí dvacátého století zavedl průmyslník Henry Ford ve svých automobilových závodech v Highland Park v Detroitu. Díky detailně propracované a inovativní řídicí soustavě se vyšvihl mezi světovou průmyslovou elitu a stal se příkladem pro řadu dalších továrníků. Pro fordovský systém bylo typické zejména zavedení pásové výroby a celková racionalizace a standardizace výrobního procesu, díky čemuž se významně zvýšil jeho objem a zároveň snížila výsledná cena produktu.⁹⁶ Ve snaze o udržení stálých zaměstnanců bylo využíváno hlavně vysokých mezd a celé řady stimulačních mimopracovních benefitů v souladu s tzv. kapitalismem blahobytu (welfare capitalism).⁹⁷

V této fázi by nám mohlo připadat, že se podniky Baťa a Olivetti a s nimi i obě průmyslová města pohybovaly po úplně stejné trajektorii. Z čistě technického hlediska je nejprve spojovaly obdobné přístupy k lokalizaci a výstavbě průmyslových závodů a způsob jejich organizace založený na znalosti zahraničního, zejména amerického, podnikatelského klimatu. To jsou však obecné charakteristiky, které můžeme vztáhnout na více evropských průmyslových celků.

Když se dostaneme k jádru problému a zaměříme se na zásadní etapu, během níž se v obou městech pod taktovkou podniků Baťa (1923–1938) a Olivetti (30. až 50. léta) nově zformoval urbánní prostor i charakter společnosti, zjistíme, že pozadí těchto procesů má v každém z případů svou svébytnou polohu. A bezpochyby se v něm do jisté míry odrážejí osobnostní rysy obou hlavních iniciátorů dění, Tomáše Bati a syna Camilla Olivettiho, Adriana Olivettiho (1901–1960). Pragmaticky zaměřený továrník Baťa a hloubavý intelektuál Olivetti sdíleli mnohé společné vlastnosti, jakými byly organizační talent, cílevědomost až zarputilost či

neustálá touha po pokroku. Nicméně přímočarý a mnohdy nekompromisní styl Baťova jednání a uvažování zůstal opravdu jakýmsi jeho individuálním specifikem [3]. Dobře ho dokládá historka uvedená v dobové sbírce anekdot o továrníkovi *Baťa zblízka*: „*Baťa telegrafoval Švabinskému: „Přeji si od vás portret, ale mohu vám sedět jen v noci.“ A Švabinský prý na to: „Mohu malovat jen ve dne. Švabinský.“*“⁹⁸ Ponechme stranou úvahy, zda se příběh takto doopravdy udál nebo je jen výplodem lidové slovesnosti tvořivě reagující na zlínské události. Faktem je, že takové způsoby bychom u sofistikovaného Adriana Olivettiho jen těžko hledali [4].

Na počátku dvacátých let už byla firma Baťa úspěšným, zavedeným a ve zlínském kontextu určujícím závodem, jenž poskytl ekonomickou základnu pro necelou polovinu aktivních obyvatel města.⁹⁹ Tento její status byl dovršen ve chvíli, kdy po dlouholetých sporech s levicovým vedením zlínské radnice sestavili Baťovi zaměstnanci v roce 1923 svou vlastní kandidátku. S náskokem zvítězili a šéf podniku Tomáš Baťa se stal starostou města. Od té doby šel rozvoj městské sídelní struktury ruku v ruce s děním uvnitř Baťových závodů, protože vedení podniku si na poli městské samosprávy mohlo lépe prosadit vlastní strategické zájmy.

Americký způsob výroby na obuvníka velmi zapůsobil, ve svých projevech několikrát zdůrazňoval, že podobně úspěšný a progresivní podnik, jako byl Ford, je možno vybudovat i v Československu, myšleno ve Zlíně.¹⁰⁰ A je pravdou, že se mu to, co někteří jeho současníci vyzvedávali do nebes jako „*americkou pohádku*“¹⁰¹ a jiní spíše chápali jako ztělesnění kapitalistického vykořisťování,¹⁰² podařilo v relativně krátkém časovém úseku uvést v život. V období všeobecné poválečné krize inicioval Baťa řadu hospodářských opatření, které záhy nastartovaly nejrychlejší a nejvýraznější růst koncernu v celé jeho historii. Vybudoval značně pokrokový podnikatelský systém, k jehož hlavním kladům patřilo mimo jiné rozdělení podniku na drobnější samostatné organizační jednotky (neboli tzv. samosprávu dílen), motivační finanční podíl na zisku

a v případě vedoucích dílen i na ztrátě či decentralizace závodů na jednotlivá výrobní odvětví.¹⁰³

Výrazné změny se ale také odehrály na poli sociální a personální politiky závodu, postavených tentokrát na vědeckých základech. Po spolupracovnících, jak byli Baťovi zaměstnanci mezi sebou označováni, bylo vyžadováno maximální pracovní nasazení, výkon a kázeň. To však vyvažovalo množství v československém podnikatelském prostředí neobvyklých výhod, jako byl pouze pětidenní pracovní týden a nadprůměrně vysoké výdělky.¹⁰⁴ Kromě snahy zdokonalit a zjednodušit pracovní proces po technologické stránce využitím moderních strojů a zavedením pásové výroby (a samozřejmě tím zároveň zvýšit produktivitu výroby) se dostala na pořad dne také otázka vybudování zdravotně nezávadného a příjemného pracovního prostředí.

Nicméně jen u něj se firma Baťa nezastavila. Výstavbou rozlehlých obytných čtvrtí a internátů, kde si mohli pracovníci výhodně pronajmout na svou dobu komfortní rodinné domky (mladší a svobodní pokoj), si je firma připoutala k sobě a získala jejich loajalitu. Mimo to se v režii podniku Baťa stavěly společenské zóny s obchodními a společenskými domy, které měly zaměstnancům zajistit příkladné vyžití v jejich volném čase. Baťováci měli taktéž k dispozici kvalitní zdravotnické služby a vlastní vzdělávací systém (Baťova škola práce). V takové situaci se nelze divit skutečnosti, že se během několika málo let počet obyvatel Zlína zvýšil z 5285 obyvatel v roce 1923 na 36 243 v roce 1938.¹⁰⁵

Viděli jsme, že právě zde se začal psát příběh vzorného průmyslového města (model company town), v němž dominantní průmyslový podnik úmyslně podněcoval rozvoj všech urbánních sfér.¹⁰⁶ Prostřednictvím paternalisticky orientované firemní politiky tak podnik mohl ovlivňovat i sociální chování svých zaměstnanců, a to nejen v pracovní době. Dle Karla Kouby, jenž interpretoval fenomén meziválečného baťovského Zlína v intencích vysokého modernismu, tak Tomáš Baťa činil s utopickou

vidinou pokroku neustále jdoucího dopředu, k němuž mohl tímto způsobem výrazně dopomoci.¹⁰⁷

Když se po tragické smrti Tomáše Bati postavil do čela podniku v roce 1932 jeho nevlastní bratr Jan Antonín Baťa, pokračoval spolu s Dominikem Čiperou, jenž Tomáše nahradil na postu starosty města, a dalšími vedoucími pracovníky v nastoleném trendu organizace společnosti i města. Kromě smělých dopravních projektů věnovali pozornost hlavně expanzi firmy na zahraniční trhy. Válečný konflikt ale toto mimořádně úspěšné období přerušil, část původního vedení včetně Jana Antonína Bati se uchýlila do zahraničí a Baťovy závody byly pod německou okupační správou využívány pro válečnou výrobu.¹⁰⁸

Politické i vlastnické poměry se po válce změnily, firma Baťa byla stejně jako ostatní soukromé podniky v roce 1945 znárodněna prezidentskými dekrety a původní majitelé Baťové ztratili na působení podniku vliv.¹⁰⁹ Stavební činnost ještě sice krátce navázala na meziválečné architektonické tradice, které byly tvořivě upraveny pro nové podmínky, avšak po politickém zvratu osmačtyřicátého roku už nebyly tyto způsoby na delší dobu udržitelné. S přejmenováním firmy na národní podnik Svit a města Zlína na Gottwaldov se v podstatě uzavírá etapa, která leží v centru naší pozornosti. Nové vedení podniku již poté nemělo v zájmu pokračovat v dynamickém duchu baťovských zásad a tyto metody byly na dlouhá desetiletí odsouzeny jako kapitalistické.

Zatímco ve Zlíně se jako rozhodující figura v kvapném procesu industrializace dle fordovských vzorů ukázal přímo zakladatel podniku Tomáš Baťa, Ivrea si musela počkat o něco déle až na druhého příslušníka olivettiánského rodu, syna Camilla, Adriana Olivettiho. Ten se po delší praxi v otcově továrně a po amerických studijních pobytech dostal na konci roku 1932 do vedení firmy. Absolvent chemického inženýrství na turínské polytechnice navázal na otcovu idealistickou snahu vybudovat průmyslový závod na socialistických principech a stal se hlavním hybatelem dalšího obchodního a hlavně kulturního pokroku italského

města.¹¹⁰ Jak sám Adriano v jednom ze svých projevů přiznal, jeho otec, ač byl „*obdařen geniálním talentem ekonomickým, pohrdal kapitalistickou strukturou*“ a snažil se zachovat podniku nezávislost na jakýchkoliv oficiálních institucích.¹¹¹

Ve chvíli, kdy se Adriano Olivetti v polovině dvacátých let začínal více angažovat ve vedení podniku, byla již Olivetti s více než 400 zaměstnanci stabilní fungující společností.¹¹² Její dosah se však v rámci struktury města fakticky omezoval pouze na tovární komplex a několik prvních pokusů o zajištění ubytování pro zaměstnance.

Podobně jako „*evropský Ford*“¹¹³ Baťa si i Olivetti pod dojmem amerických zkušeností uvědomil, že pokud se má firma dále rozrůstat, bude potřeba definitivně opustit doznívající řemeslné způsoby organizace práce a obrátit se do budoucna k vědečtěji pojímané výrobě. Tak se započal proces racionalizace a optimalizace výrobních úkonů, založený na tayloristickém systému, který vedl ke skokovému zvýšení produkce z 8 000 kusů ročně v roce 1926 ke 24 000 z roku 1933.¹¹⁴

Poté, co se novému šéfu úspěšně podařilo zmodernizovat výrobní proces a nabýt díky tomu i finanční rovnováhy, obrátil v průběhu třicátých let svou pozornost k ostatním doplňujícím aktivitám, jež se staly hlavními pilíři firemní politiky. Ať už šlo o oblast územního plánování, která se v podobě Regulačního plánu údolí Valle d'Aosta (Il Piano regolatore della Valle d'Aosta) přiblížila k mezinárodní modernistické scéně, nebo o průmyslový design a reklamní grafiku. V reklamní kanceláři se totiž sdružilo množství talentovaných umělců, designérů i architektů v čele s Marcellem Nizzolim a z Bauhausu příšlým Xantim Schawinskym [5]. Ti postupně díky živé mezioborové koncepci udělali z reklamního plakátu a kvalitního designu psacích strojů (a později i jiných kancelářských výrobků) poznávací značku firmy Olivetti.¹¹⁵

Zároveň se právě tehdy konstitovala skupina architektů vzešlých z italského racionalistického okruhu, kteří díky plodné spolupráci s Adrianem Olivettim definitivně změnili tvář podhorského městečka

v moderní průmyslové centrum. Nejdříve bylo potřeba přizpůsobit tovární areál nárůstu objemu výroby a zajistit vhodné ubytování pro zaměstnance podniku. Vzápětí následovaly i rané iniciativy v oblasti občanské vybavenosti. Objednavatelská činnost Adriana Olivettiho bývá často chápána jako výjimečná či přímo „*renesanční*“¹¹⁶ a i přímí účastníci dění, jako byl Ernesto Nathan Rogers, o jeho přístupu k architektům hovoří takto: „*Nikdy jsem nepoznal klienta, jako byl on, který, když kritizoval projekt, tak ne proto, aby ho shodil, ale když vám dal výkresy předělat, tak to bylo proto, aby vás povzbudil být lepší: aktuálnější v představitosti, aktuálnější v myšlení, jedním slovem být pravdivější.*“¹¹⁷

Ačkoliv byl slibný vývoj mírně zbrzděn válečným děním, rozhodně ne tak výrazně jako v případě Zlína. Během prvních let války se v Ivreji dočkalo realizace několik důležitých stavebních projektů, možná i proto, že se šéf firmy Olivetti musel uchýlit do exilu ve Švýcarsku až v jejím závěru v roce 1944. Po skončení války se ihned vrátil zpět do Itálie a publikoval svou přelomovou teoretickou studii *L'ordine politico delle Comunità*, jež se později stala výchozím podkladem pro politické hnutí Movimento Comunità. To bylo ustanovené v Turíně v roce 1948.¹¹⁸ Adriano Olivetti v něm formuloval své dlouho zrající přesvědčení, že v průmyslu a nejen v něm je nutné odklonit se od individualismu směrem ke kolektivně plánovanému a organizovanému společenství. Taková komunita by se jako ekonomicky nezávislý a kulturní prostorový útvar stala základem nově pojatého státu.¹¹⁹

Popisovaná série událostí přivedla Ivreu v pozici hlavního sídla firmy Olivetti do nové, nebojme se říct nejdůležitější vývojové fáze. Do velké míry ji ovlivňovala poválečná atmosféra ztráty iluzí a rozčarování nad morálním stavem společnosti. Základním prostředkem, jak dosáhnout zlepšení situace a obnovit etický rozměr lidského jednání, byla Olivettimu hlavně architektura a územní plánování.¹²⁰ Díky silné stavební aktivitě padesátých i počátku šedesátých let se Ivrea v podstatě stala „*přímým zhmotněním socioekonomických projektů Adriana Olivettiho.*“¹²¹

Co je však podstatné, průmyslníkovi se tím jako jednomu z prvních v Itálii podařilo po válce rozhýbat veřejnou debatu o nezbytnosti důrazné podpory kulturních i architektonických disciplín. Svým dílem přispěla skutečnost, že ideály Movimento Comunità oslovily velké množství italských intelektuálů, od architektů a umělců až po filozofy a sociology. Také drobná komunitní centra v regionu Canavese i jinde v republice, jakési faktické organizační jednotky hnutí, pomáhala oživit duchovní život v průmyslově vytižených oblastech a podněcovala rozvoj kulturních aktivit nejrůznějšího ražení.¹²² Dalším článkem, jenž v tomto ohledu sehrál díky Olivettiho záštitě významnou roli a dosahoval na svou dobu mimořádně dobrých výsledků, byla vydavatelská činnost. Již zmíněné vydavatelství Edizioni di Comunità pravidelně zásobovalo a zároveň formovalo čtenáře náročnými sociologickými, ekonomickými i architektonickými pojednáními z pera například Lewise Mumforda či Le Corbusiera.¹²³ Kromě vlastních odborných periodik *Urbanistica*, *Metron*, *Comunità* šířilo nakladatelství svým konáním také povědomí o důležitých dílech světové beletrie.

Všimli jsme si, že v poválečném období dostala Olivettiho průmyslová činnost úplně nový sociální a politický rozměr. Šéf podniku tuto svou pozici jen utvrdil v průběhu padesátých let, když se začal jako hlavní představitel Movimento Comunità cíleně více zapojovat do politického dění [6]. Jeho snaha a také jasně patrné pozitivní výsledky ve městě ho v roce 1956 vynesly do starostovského úřadu v Ivreji.¹²⁴ Jeho zájem však nebyl omezen jen regionálně, což potvrzuje nejen účast v celonárodních volbách v roce 1958, ale i členství v mnohých státních institucích, z nichž jmenujme alespoň Istituto Nazionale di Urbanistica (INU), jemuž prezidentoval od roku 1950.

S Olivettiho náhlou smrtí v roce 1960 však skončila etapa, v níž byl architektonický vývoj v Ivreji pevně spjat s komunitními ideály. Pozitivní směr, kdy „*kultura nikdy nehrála druhé housle*“,¹²⁵ pokračoval pod vedením Renza Zorziho, Roberta Olivettiho a dalších i v budoucích letech. Ty nejdůležitější zvraty a skoky však spadaly hlavně do období, v němž se

podnik i město formovaly podle vizí Adriana Olivettiho. Výroba psacích strojů Olivetti v městě Ivrea se uzavírá až ve chvíli, kdy v roce 1997 společnost převzal telefonní operátor Telecom.

Pokusili jsme se nastínit podstatné události, které provázely budování rodinných průmyslových podniků Baťa ve Zlíně a Olivetti v Ivreji, a charakteristické rysy a kvality obou z nich. Ve sledovaném časovém úseku oproti sobě stálo striktní firmou řízené město – model company town, jakýsi „*stát ve státě*“,¹²⁶ ve kterém vše směřovalo k získání co největší efektivity, ať už pracovní, časové nebo i osobnostního rozvoje zaměstnanců. Na druhé straně máme průmyslový podnik v Ivreji, který si přes moderní racionální organizační strukturu výroby i v dobách největšího rozkvětu cíleně uchovával prostor pro dlouhé umělecké a filozofické debaty. Ivrea se také z okruhu klasických company towns vymykala svou neplánovitou lokací a majetkovými poměry, neboť díky relativně rozlehlému dochovanému městskému centru zůstala značná část staveb mimo vlastnictví firmy Olivetti.

Paternalismus vedoucích pracovníků firmy Baťa a hlavně jejího zakladatele Tomáše Bati byl živen „*vírou v člověka, vírou v práci. Onou vírou, která vybuodovala naše dílny.*“¹²⁷ V případě baťovského Zlína však tato víra v člověka nebyla bezvýhradná, protože v sobě do určité míry zahrnovala aspekt sociálního dozoru. Přísná sebekázeň a výkonnost zaměstnanců byla nezbytnou podmínkou pracovního poměru v obuvnickém koncernu. Mimo to ale vedení dohlíželo na soukromý život Baťováků, buď přímo v podobě kontrol bydlení personálním oddělením, nebo nepřímo formováním jejich zájmů a volného času pomocí organizovaných aktivit [7]. Vedoucím pracovníkům však přesto připadalo, že nejde „*o omezování osobní svobody tam, kde se názornými příklady, poučováním a poskytováním ušlechtilé zábavy snažíme učinit člověka lepším.*“¹²⁸

Jak už bylo v odborné literatuře nadneseno, novodobá Ivrea pod vedením firmy Olivetti naproti tomu zcela postrádala paternalistické

sklony.¹²⁹ Její výstavba byla v určitém období totiž vedena hlavně rovnostářskými ideály šéfa průmyslového podniku, rozvíjenými v rámci Movimento Comunità. Zároveň podle Terryho Kirka „u Olivettiho nikdy urbanistické plánování neprosazovalo sociální kontrolu.“¹³⁰ Přestože i Olivettiho zaměstnanci byli směřováni k vysoké produktivitě práce a k loajalitě a příchylnosti k firmě, jejich osobní aktivity rozhodně nebyly pod drobnohledem vedení jako u pracovníků Baťových. Celková atmosféra v podniku a ve městě měla spíše nádech utopického společenství, sice spravovaného zdatným organizátorem pomocí nových vědeckých metod, ale stále kladoucí důraz hlavně na liberální a křesťanské hodnoty.

I přesto, že byla obě průmyslová města velikostí, počtem zaměstnanců podniků a politickým a kulturním kontextem dost odlišná, v určitých momentech své existence našla společnou řeč. Ba co víc, ve své podstatě měly zlínská a ivrejská firma obdobný cíl – zlepšit životní podmínky svých zaměstnanců a přispět i tím k rozvoji nového, všestranně orientovaného člověka, pracujícího v průmyslové výrobě.

V Baťově pojetí bylo myšleno zejména na konkrétního pracovníka, zaměstnance obuvnických závodů ve Zlíně nebo dalších pobočkách v Československu i jinde ve světě. Sázel na formování jeho osobnosti jednak pomocí specializovaného vzdělávacího řádu, jednak firemními pravidly a uspořádáním jeho okolního životního prostředí a mimopracovních činností. Výjimečnost baťovského Zlína rozhodně spočívá v neuvěřitelně propracovaném a seřízeném podnikatelském systému, který zasáhl do chodu města na všech jeho frontách. Adriano Olivetti zase k problému přistoupil v širším měřítku, záleželo mu na sociální obnově společnosti na regionální a později i celonárodní úrovni. Unikátní se jeví hlavně důvěra ve vyšší ozdravné působení průmyslu v součinnosti s urbanistickým plánováním, architekturou a kulturními iniciativami a jejich následná systematická podpora.

Jak a zda vůbec se zmíněné rozdíly projevily přímo v urbanistickém rozvržení a architektonickém dědictví obou měst, si pokusíme vysvětlit v následujících kapitolách.

4. Urbanistická struktura Zlína a Ivrey

Jestliže město chápeme jako „*kamenný obraz společnosti*“,¹³¹ tak jeho urbanistické uspořádání by mělo být konturami, které tuto společnost vykreslují. Alespoň v případě Zlína a Ivrey to platí beze zbytku. Představitelé obuvnické firmy Baťa a italského podniku Olivetti chápali v rozhodující etapě svého vývoje velmi dobře sílu urbanistického plánování měst a dopad, který má na život jejich obyvatel. Proto také soustavně podporovali vznik územních studií, formujících na základě moderních principů okolní prostředí výrobních zón tak, aby vyhovovalo nárokům průmyslu a potřebám jeho pracovníků.

Naznačili jsme v předcházejícím oddíle, že prvotní umístění výrobních center podniků Baťa a Olivetti se v obou sídlech neslo na podobné bázi. Vedeny praktickými výrobními a obchodními potřebami byly rozvíjející se tovární komplexy zasazeny nedaleko nádraží do odlehlejších zón existujícího urbánního prostředí. Jakým způsobem si ale šéfové obou podniků počínali ve chvíli, kdy již bylo jasné, že se jejich aktivita neomezí pouze na výrobní proces, ale bude potřeba vybudovat i dostatečnou infrastrukturu pro pracovníky? Jaký způsob organizace městského prostoru se jim pro jejich cíle zdál nejpříhodnější? Je možné nalézt v jejich taktice nějakou shodu i přesto, že každá z nich jistě byla poháněna specifickými požadavky? Na tyto i další otázky si pokusíme odpovědět na následujících stránkách.

Nutno připustit, že viditelnější výsledky přineslo zlínské detailně propracované urbanistické pojetí, které začalo být podnikem systematicky uplatňováno a hlavně realizováno po roce 1915. První šéf podniku v Ivreji Camillo Olivetti sice věnoval územnímu plánování jistou pozornost, avšak snaha zajistit podniku hospodářskou stabilitu u něj převažovala.¹³² Ačkoliv se Tomáš Baťa zpočátku musel potýkat s podobnými existenčními problémy a na soustavnější úvahy o členění urbánního prostoru ještě nedozrál čas, prudké navýšení výroby a zároveň počtu zaměstnanců

v době první světové války jej přimělo záležitost jejich vhodného ubytování co nejrychleji řešit.

V tu chvíli stojíme na počátku silné urbanistické tradice, která z maloměstského sídla s odpovídajícím městským rastrem zformovala průmyslové město odrážející soudobé zásady evropského městského plánování.¹³³ Mnoha pravidly definované představy vedení firmy o životním stylu průmyslových pracovníků se promítly i v přísně strukturovaném rozvržení Zlína. Také nástupce zakladatele italské firmy Adriano Olivetti se začal na počátku třicátých let o urbanistiku velice intenzivně zajímat, v konečném důsledku však slavil větší úspěchy spíše ve sféře ideové a teoretické, než na poli praktickém. Mnohé důležité návrhy totiž zůstaly jen na papíře a nebyly v Ivreji dovedeny až do výsledné realizační podoby.

Tady je potřeba upozornit na skutečnost, že urbanistická struktura obou průmyslových měst byla značným způsobem podmíněna také poměrem mezi počtem zaměstnanců výrobních podniků Baťa a Olivetti a obyvatel nových celků. Jestliže ve Zlíně tvořili dle Gahury v roce 1931 pracovníci obuvnické společnosti devadesát procent obyvatel města (19 722 ku 23 370),¹³⁴ tak propojení městského organismu a továrního koncernu musí být zákonitě užší než v Ivreji, kde se počet zaměstnanců firmy Olivetti v nejúspěšnějších letech 1945–1960 pohyboval přibližně kolem 5000 z celkového počtu 17 000 obyvatel.¹³⁵ Když si k tomu připočteme ještě dlouholeté působení Tomáše Bati a Dominika Čipery v pozici starostů Zlína, je nám už jasné, proč má Zlín mnohem ucelenější urbanistickou formu než italské město.

Pevné sepětí konkrétního podnikatelského subjektu s obecní sférou zajistilo československému obuvnickému centru v této oblasti nebývalé úspěchy.¹³⁶ Architekti ve službách firmy Baťa, zejména František Lydie Gahura, vypracovávali regulační plány rychle expandujícího města a díky získaným politickým pravomocím mohlo vedení vzápětí prosadit jejich účinnost. Nové městské čtvrti se tedy rodily přesně dle představ a záměrů

podniku, což umožňovalo zároveň pružně reagovat na případné změny hospodářské i jiné. I když podobná efektivita se mohla stát i dvojsečnou zbraní, a to hlavně když si vzpomeneme na mnohé nevratné zásahy v prostoru původního historického centra.¹³⁷

Tak „jednoduché“ jako ve Zlíně to ovšem s procesem formování urbánního prostředí v Ivreji nebylo. Šéf podniku Adriano Olivetti svými návrhy soustavně podněcoval vznik územních plánů, obracel se ke konkrétním, ve většině příkladů osvědčeným a nadaným architektům a v neposlední řadě jednotlivé urbanistické projekty finančně sponzoroval. K jejich finálnímu prosazení a hlavně reálnému uskutečnění mnohdy chyběla politická vůle, nebo proti nim šly vlivem dlouhého vyčkávání historické události. V praxi tedy často nastala paradoxní situace, že stavební aktivity firmy Olivetti předcházely daným regulačním projektům, případně se odehrávaly ve stejnou dobu nezávisle na nich.¹³⁸

Vraťme se ale ještě na okamžik o něco zpátky a zkusme se zastavit u dvou důležitých publikací, které v prvních desetiletích dvacátého století hýbaly urbanistickým světem. Přestože rozhodně nebyly prvními studiemi zabírajícími se problematikou prostorového uspořádání průmyslových měst, podařilo se jim v kontextu své doby vzbudit značnou odezvu. Poskytly totiž inspirační základ pro mnohé nově budované industriální celky, a to nejen ve Francii či Británii, ale i jinde v Evropě. Nejde samozřejmě o jiné práce než o *Zahradní města budoucnosti*¹³⁹ od Ebenezera Howarda a *Průmyslové město* Tony Garniera.¹⁴⁰ Jejich výsledky bývají často správně vztahovány jako berná mince pro baťovské městotvorné iniciativy meziválečné éry. Stejně tak by ale mohlo být přínosné zamyšlení, zda Howardovy a Garnierovy návrhy nekorespondují nějakým způsobem i s urbanistickou strukturou italské Ivrey.

Studie stenografa londýnského parlamentu Ebenezera Howarda byla vydána v roce 1898 a v teoretické rovině rozvíjela ideu nového sídelního typu, který v sobě obsahoval jen ty nejlepší rysy jak z klasického města, tak z typického venkovského obytného celku. Zahradní město mělo díky

tomuto svému unikátnímu charakteru zajistit „*největší hmotný a morální blahobyť svých obyvatel*“ a dodat „*novou naději*.“¹⁴¹ Howard si jeho formu představoval jako soustavu soustředných kruhů, jež je pomocí bulvárů rozčleněna do několika částí a v samém středu ukrývá kulturní a společenskou zónu města. Parkové prostranství ji odděluje od obytných čtvrtí, které na obvodu kruhu vyústí v tovární čtvrť a přiléhající zemědělský okrsek. Podle této vize se od roku 1903 začalo stavět anglické město Letchworth.¹⁴²

Tony Garnier, architekt působící ve francouzském Lyonu, se myšlenkou vhodného uspořádání průmyslového města zabýval již během svého stipendijního pobytu v Římě v prvních letech dvacátého století. Výsledky jeho zkoumání však byly publikovány až v roce 1917, přesto však v mnohých ohledech předběhly svou dobu. S Howardem se shodoval v otázce materiální – městské území a celá infrastruktura neměly být rozděleny do soukromých rukou, ale naopak náležet do společného vlastnictví obce.¹⁴³ *Průmyslové město*, tentokrát zcela závislé jen na tovární výrobě, by dle něj mělo být situováno v údolí kopcovitého terénu. Jako novum však jeho projekt zavádí rozčlenění jednotlivých městských sfér do samostatných funkčních okrsků, které poskytují možnost dalšího územního rozšiřování (tedy principy, se kterými později v roce 1933 pracuje Athénská charta).¹⁴⁴ Dělicí čáru mezi výrobním areálem ležícím v blízkosti vodního toku a rozlehlou rezidenční zónou tvoří železniční trať. Společenské a kulturní centrum navazuje na čtvrť rodinných domů, nad níž se vypíná oblast zdravotnická.¹⁴⁵

Ozvuky zmíněných teoretických konceptů můžeme rozpoznat v urbanistickém schématu obou průmyslových měst. Helen Meller, která Baťův Zlín nazírala v úzké souvislosti s evropským hnutím zahradních měst, vidí ve obuvnickém centru bez debat „*v mnoha ohledech modelové zahradní město budoucnosti*.“¹⁴⁶ Rozhodně tomu tak však nebylo kvůli tomu, že by přesně dodržel výše popsanou urbanistickou strukturu, to se nestalo ani u samotného Letchworthu. V půdorysném rozvržení Zlína

bychom mohli najít spíše jen dílčí shody s Howardovým městem, jako je například umístění výrobních provozů v těsném sousedství nádraží či členění jednotlivých funkčních sekcí pomocí parkových pásů.

Co je ale zásadní, Zlín byl vedením podniku s vidinou zdravého životního prostředí úmyslně orientován směrem k zahradnímu městu, tedy celku, který svým velkorysým uspořádáním s důrazem na rozvinutou městskou zeleň dobře zapadá do přírodního rámce daného místa, zároveň ale nabízí veškeré technické a sociální vymoženosti moderních sídel. V obecním programu pro rok 1931 Tomáš Baťa vytyčil: *„Naším cílem jest zahradní město, plné slunka, vody, občerstvující zeleně a čistoty, město nejvyšších mezd, kvetoucích živností a řemesel, město s nejlepšími školami.“*¹⁴⁷

Počátek těchto snah se ale datuje již ke slavnému Kotěrovu plánu dělnické kolonie na Letné z roku 1915, situované jižně od továrního areálu, v němž ji koncipoval jako vzdušnou obytnou čtvrť se samostatnými domky i s hospodářským zázemím.¹⁴⁸ Jeho žák a faktický tvůrce prostorového uspořádání rozrůstajícího se průmyslového města, František Lydie Gahura, ve svých regulačních plánech (z let 1921, 1926, 1931, 1934) na tuto linii navázal. Ve shodě s Tomášem Baťou Zlín rozvrhl výrazně horizontálně a dal mu podobu města s volnými veřejnými prostranstvími, širokými komunikačními třídami a rozlehlými rezidenčními okrsky s rodinnými domy v zeleni [8]. Jak vysvětlil v roce 1931 v technické zprávě doprovázející regulační plán, takovou formu zvolil hlavně proto, že nejlépe *„podporuje a budí životní optimismus, který je přirozeným důsledkem pilné a užitečné produktivní činnosti.“*¹⁴⁹

Pokud se i na urbanistickou podobu olivettiánské Ivrey zaměříme z perspektivy zahradních měst, uvědomíme si, že i když rozhodně nebyla vystavěna s tak hlasitě proklamovaným zřetelem na jejich cíle (jako třeba Zlín), přesto ji s nimi pojí celá řada styčných prvků. Toto menší průmyslové město se nachází v relativní rovině, ale je obklopené hornatým a lesnatým terénem, který vytváří malebný přírodní rámeček. Což je i charakteristika,

kteřá ji pojí s *Průmyslovým městem* Garnierovým. Přestože samostatné rodinné domy nebyly zvoleny jako hlavní forma ubytování zaměstnanců podniku Olivetti, i největší místní obytné čtvrti Canton Vesco a Bellavista s různými variantami činžovních domů si zachovávají zahradní ráz [9]. Při jejich koncipování byl totiž kladen velký důraz na dostatečné rozestupy a harmonické rozmístění jednotlivých bloků, takže oba okrsky rozhodně nepůsobí stísněně a přelidněně. Právě naopak i díky doplňující městské zeleni navozují Howardem požadovaný dojem venkovského koloritu.

Co se týče Garnierových idejí, rozpracovaných v *Průmyslovém městě*, bude pro nás směrodatné zejména důsledné dělení jednotlivých městských funkcí do relativně samostatných, neprostupujících se úseků. V meziválečném Zlíně byl totiž princip zónování také uplatňován, což mimo jiné zapříčinilo to, že bývá častován popis jako „*první funkcionalistické město světa*.“¹⁵⁰ Zlínský rodák, tehdy začínající architekt Gahura, použil tuto strategii už u svého prvního regulačního plánu z roku 1921 [10]. V něm byla jasnými konturami naznačena budoucí organizační struktura obuvnického města s továrním celkem v jeho západní části, k níž na jihu z praktických důvodů přiléhala obytná dělnická čtvrť Letná. Mezi továrnu a staré historické centrum zasadil další společenský sektor. Vzhledem ke kopcovité povaze severní a jižní strany Zlína se mu jako logické místo vhodné pro další možné ubytovací zóny jevila východní část území.

Zmíněné schéma Gahura rozpracoval, rozvedl do větších detailů a také přizpůsobil vzrůstajícímu počtu obyvatel v následujících projektech. Plán z roku 1931 a hlavně Základní plán upravovací obcí Velkého Zlína z roku 1934 (neomezoval se pouze na území Zlína, ale řešil také uspořádání okolních obcí, táhnoucích se podél hlavní komunikace ze Zlína do Otrokovic, kde už tou dobou byla budována první baťovská satelitní jednotka) definitivně ustanovil urbanistickou podobu města, které se dle nich rozvíjelo až do poválečného období [11].¹⁵¹

Rozmístění jednotlivých sekcí zůstalo stejné jako v počátečních návrzích, jen zóna veřejného života se přiblížila více k hlavnímu vstupu do

továrního areálu [12]. Gahura ji také blíže specifikoval a rozčlenil – náměstí Práce jako hlavní obchodní a kulturní centrum plynule přecházelo v jednu z nejpůsobivějších parkových konfigurací ve Zlíně s budovami internátů po stranách, jež z východní strany doplňovala samostatná školní čtvrť. Jak upozornil Ondřej Ševeček, město nebylo rozděleno pouze do odlišných funkčních zón dle způsobu využití, ale zároveň firma úmyslně vymezovala konkrétní územní celky pro příslušné skupiny obyvatelstva – jako například čtvrti rodinných domků určené pro ženaté zaměstnance podniku.¹⁵² Cíleně pěstovaná a udržovaná městská zeleň ve formě parků a stromových alejí, lemujících široké komunikace (uzpůsobené na větší rozvoj automobilové dopravy), také souzněla s Howardovými a Garnierovými projekty.¹⁵³ Právě v průběhu třicátých let byla celkově dotvořena vizuální a prostorová charakteristika Zlína, který dle jednoho z baťovských ředitelů Huga Vavrečky „vyvrátil úplně názor, že průmyslové město musí být nehezké...a činí zejména v létě dojem dobře navštíveného lázeňského města.“¹⁵⁴

Po skončení druhé světové války se kromě politického a hospodářského kurzu začal proměňovat i kurz urbanistický. Zlín, tehdy už moderní průmyslová metropole, měl prodělat celou řadu dalších úprav. Ty byly představeny skupinou architektů v čele s vedoucím projekčního oddělení tehdejší národního podniku Baťa Jiřím Voženílkem (kromě něj třeba i František Lydie Gahura, Vladimír Kubečka či Antonín Vítek) v novém regulačním plánu z roku 1947, který doplňovala také směrná studie průmyslového sídliště Zlín-Baťov [13].¹⁵⁵ Plán navrhoval v reakci na vystupňovanou poválečnou bytovou nouzi protažení obytných zón – tentokrát s výškovými domy – východním i severním směrem či vytvoření nové administrativní čtvrti mezi továrnou a Letnou. Studie zase odrážela zásady pásového města, když po délce celého Podřevnického údolí usadila decentralizované výrobní a sídelní jednotky. Ne všechny inovativní urbanistické prvky však byly skutečně realizovány.

Když se nyní více zaměříme na územní uspořádání italské Ivrey, rychle zjistíme, že oddělení jednotlivých funkčních okrsků – zejména obytných – je pro ni důležité, avšak ve veřejné oblasti ne tak závazné, jako pro Garnierovo *Průmyslové město* a moravský Zlín. Už jsme si naznačili, že zakladatel firmy Camillo Olivetti situoval první výrobní prostory jižně od historického centra a zároveň také řeky Dory Baltey. Toto místo zůstalo i do budoucna hlavním továrním rajónem podniku, jenž se po převzetí vedení Adrianem Olivettim dále rozšiřoval podél hlavní ulice jdoucí po západovýchodní ose a napojující se na dálnici do Turína. Jestliže ve Zlíně bylo hlavní baťovskou společenskou a reprezentativní oblastí nově zřízené náměstí Práce, v Ivreji měla tuto roli via Jervis, která se stala jakousi výkladní skříní olivettiánského ducha. Většina čtených urbanistických návrhů samostatných zón, slučujících v rámci obytných čtvrtí veřejné a společenské stavby, totiž nebyla provedena, nebo byla realizována pouze v omezeném rozsahu.

Kromě továrních budov se podél ulice nacházely i Centrum sociálních služeb (*Fascia dei Servizi Sociali*), administrativní stavby, či různé druhy domů pro zaměstnance podniku. Z jižní strany navíc k továrně přiléhala jídelna a odpočinkové a sportovní centrum. Podlouhlé pásmo díky tomu získalo značně multifunkční charakter. Jednotlivé objekty byly postupem let v mírných rozestupech rozmístěny na jedné nebo druhé straně silnice [14]. V menším měřítku oproti Zlínu se zde rýsují náznaky konkrétních městských zón. Tato tendence se ale hlavně projevila v oddělených obytných okrscích Canton Vesco a Bellavista na jihu města.

Abychom ale nepředbíhali, připomeňme si, jakým způsobem byla vůbec urbanistická struktura Ivrey konstituována. První pokus plánovitě řešit uspořádání jejího městského prostoru pochází z roku 1934. Tehdy dvojice milánských architektů Luigi Figini a Gino Pollini zpracovala na Olivettiho popud regulační plán Ivrey [15].¹⁵⁶ V něm se zaměřila hlavně na zónu kolem továrny na výrobu psacích strojů, kterou pomocí sledu podélných, geometricky řazených domovních bloků doplněných i o služby

uzpůsobila pro obytné účely. Jeho výsledky byly o něco později stejnými autory reflektovány i v rámci Regulačního plánu údolí Valle d'Aosta (zveřejněný v roce 1937 v Římě).¹⁵⁷

Už o rok později navrhl šéf podniku představitelům obce, že by bylo vhodné vyhotovit novou verzi regulačního plánu, která by ale zároveň brala v potaz výsledky předchozí studie. Na projektu se v letech 1938–1942 podíleli uznávaný neapolský profesor Luigi Piccinato spolu s Luigim Figinim a Egisippem Devotim, jenž měl jako reprezentant regionálních odborů fašistických inženýrů „zabránit přílišnému ovlivňování uspořádání přesně podle zájmů společnosti Olivetti.“¹⁵⁸ Zde vidíme zajímavý kontrast k podniku Baťa, který v letech 1923–1938 díky své pozici na zlínské radnici prosazoval až na časté výhrady barona Haupta kýžené urbanistické záměry v nově budovaných částech města bez větších obecních zádrhelů. Plán se snažil zareagovat na zvyšující se počet obyvatel města, často zaměstnanců podniku, ustanovením tří větších obytných okrsků, každý v jiné místní části [16]. První situovaný severně od továrních budov, druhý na východ od historického centra Ivrey a třetí Canton Vesco ještě více na jih od výrobního sektoru, podél druhé hlavní silnice vedoucí do Turína. Kromě další rozsáhlé průmyslové zóny rozpínající se v blízkosti železniční tratě navrhovali architekti také úpravy uliční struktury přímo ve starém městském jádru.¹⁵⁹ Přestože nebyl plán městskou radou schválen k realizaci, i tak naznačil, kterým směrem by se urbanistická podoba města mohla ubírat a v případě Canton Vesco či Castellamonte doopravdy ubírala.¹⁶⁰ Luigi Figini projekt doplnil ještě v roce 1943 studií tří rozlehlých sídlišť ležících v okolí Ivrey, které měly poskytnout útočiště pro 15 000 obyvatel [17].¹⁶¹ A právě ty svým přísným geometrickým rastrem, formujícím čtvrtě „dvojdomek“ v městské zeleni, okamžitě evokují zlínské rezidenční zóny, které jsou uspořádané na podobné bázi. Ale ani tato vize, v ivrejském prostředí ne úplně obvyklá, nebyla ve skutečnosti podle plánu postavena.

Protože představitelé města po válce s vypracováním nového regulačního plánu nikam nespíchali, firma Olivetti se pustila na vlastní pěst do výstavby obytných okrsků pro své zaměstnance Canton Vesco a také Crist na západ od původního jádra Ivrey. V první polovině padesátých let (1952–1954) byla následně opět s Olivettiho výraznou finanční pomocí ustanovena skupina Gruppo Tecnico per il Coordinamento Urbanistico del Canavese (GTCUC).¹⁶² Rozmanité seskupení v sobě na principu mezioborové spolupráce sdružovalo odborníky z oblasti sociologie, ekonomie a statistiky, ale také samozřejmě architektky – tentokrát Ludovica Quaroniho, Nella Renacca, Annibala Fiocchiho a Enrica Ranieriho.

Tuto iniciativu můžeme bez nejmenších pochybností označit za nejdůležitější projekt týkající se urbanistiky dané oblasti v padesátých letech [18]. A to hned z několika důvodů. Předně proto, že vypracování regulačního plánu města předcházela náročný a detailní průzkum celé přílehlé oblasti.¹⁶³ Podobně jako předtím Gahura v Základním plánu upravovacím obcí Velkého Zlína se totiž skupina nezaměřila pouze na samotnou Ivreu, ale na širší území, které bylo pod vlivem průmyslové činnosti firmy Olivetti. Závěry výzkumu, dosažené pomocí vědeckých metod všech zmíněných odvětví, měly pomoci lepšímu pochopení životních potřeb společnosti, což se následně mělo odrazit i v připravovaném urbanistickém rozvržení města (například v jeho „*hroznovitém tvaru*“, jenž tvoří „*město – federaci obytných jednotek*“).¹⁶⁴ Plán byl po dlouhých vyjednáváních a ve značně okleštěné podobě přijat až v roce 1959, tedy ve chvíli, kdy už byla velká část nových městských částí buď přímo dokončena, nebo alespoň rozestavěna.

Zájem podniků Baťa a Olivetti o moderní urbanismus se ale nezastavil pouze u snahy aplikovat jeho poznatky v praxi u průmyslových celků, jež byly jejich nákladem budovány. Jejich iniciativy zabíhaly také do oblasti teoretického výzkumu, v němž se oběma podařilo, ač každému po svém, dosáhnout mimořádných výsledků. Zatímco majitelé firmy Baťa tak nečinili z hlubokého zájmu o urbanistické teorie a jejich průzkum (to měli na

starost přímo jejich architekti),¹⁶⁵ ale hlavně se zřetelem na využití poznatků ve své další praxi, Adriano Olivetti byl jako vedoucí představitel mnohých urbanistických institucí v tomto ohledu osobně zainteresovaný.

Zlínský podnik získával už od počátku třicátých let během výstavby svých pobočných sídlišť, tzv. satelitních měst,¹⁶⁶ značné zkušenosti s organizací městského průmyslového prostoru, který fakticky ve většině případů budoval úplně od píky. Proto se také množství baťovských i externích architektů z vůle vedení teoreticky zabývalo nejvhodnější urbanistickou formou industriálního města. Přesná podoba jimi navrhovaného Baťova Ideálního průmyslového města pro nás v tomto momentě není směrodatná, zásadnější je spíše to, že jejich závěry měly být shrnuty v obsáhlé příručce, připravované k vydání od roku 1937.¹⁶⁷ V každém případě měla nově navržená schémata přinést co nejlepší prostorové členění, přímo napojené na průmyslovou výrobu, které firma mohla dále upotřebit při budoucí stavební expanzi.

Zatímco v případě Zlína byly urbanistické aktivity vedení podniku nedílně spojeny s konkrétním baťovským prostředím, u šéfa italského společnosti Adriana Olivettiho se velmi výrazný smysl pro otázky územního plánování projevoval i v obecnější rovině. Už od třicátých let se začal vymezovat jako neúnavný podporovatel územního plánování, ale až v poválečném období, slovy Bruna Zeviho, „*všechno pozitivní, co se v tomto období v italské urbanistice odehrálo, nese přímo nebo zprostředkovaně jeho jméno.*“¹⁶⁸ Tuto charakteristiku si Olivetti vysloužil zejména jako prezident Istituto Nazionale di Urbanistica (INU) a ředitel jeho hlásné trouby, časopisu *Urbanistica*. V tomto celostátním urbanistickém institutu kolem sebe sdružil vybranou společnost architektů (Ludovico Quaroni, Bruno Zevi, Giuseppe Samonà) a pomocí seminářů, kongresů, úprav urbanistického zákona i vydávání důležitých zahraničních článků se snažil pozvednout úroveň italské poválečné urbanistiky.¹⁶⁹ To však nebyl jediný oficiální orgán, na jehož působení se Olivetti podílel – za všechny jmenujme ještě alespoň Istituto per il Rinnovamento Urbano e

Rurale (I–RUR), jenž soustředil svou pozornost hlavně na obnovu přilehlé vesnické oblasti Canavese. Již tento krátký nástin nám prozradil, že větší dosah vlivu zákonitě musely mít Olivettiho urbanistické aktivity, protože se nezaměřovaly na tak úzce vymezenou oblast jako baťovské průmyslové město.

Ukázali jsme si, kudy se ubírala cesta obou průmyslových závodů v oblasti územního plánování svých domovských městských celků. Firmy Baťa i Olivetti přistoupily k plánování nových městských celků, jež jim měly poskytnout hlavní hospodářskou základnu, s upřímnou snahou vybudovat prostředí moderní, zdravé a dobře a účelně organizované – jednoduše odlišné od typických dřívějších průmyslových osad. Představu o tom, jak by takové město mělo přesně vypadat, měly každá vlastní. Ani jedna však nestála o sídlo, které by svou podobou vyvolávalo příliš prudký a nesmiřitelný kontrast s okolní krajinou. Ba právě naopak, vedení obou společností si přálo pomocí aktuálních urbanistických přístupů a moderních stavitelských metod docílit harmonického souznění svých moderních průmyslových osad s venkovským prostředím, jež je obklopuje. Tovární práci měl vyvažovat cíleně podporovaný zelený ráz geometricky uspořádaných obytných okrsků, tvořících ve Zlíně a Ivreji samostatné městské zóny.

Oba podniky postupně navázaly kontakt s talentovanými architekty, kteří měli přehled o soudobém světovém dění a kteří tyto své zkušenosti mohli při plánování Zlína a Ivrey plně uplatnit. V rozhodující fázi, během níž se československé město začalo přímo měnit před očima, se o jeho urbanistickou podobu a rozvoj soustavně starala zejména jedna osoba, a to František Lydie Gahura (ačkoliv měl k ruce externí poradce Jana Kotěru a Josefa Gočára, i další architekty zaměstnané podnikem). I díky němu získala městská struktura Zlína nevídanou soudržnost a jednotný ráz. Největší váhu však mělo v této charakteristice hlavně nezvykle silné propojení mezi dominantní soukromou průmyslovou společností a obecním orgánem – radnicí. Přestože měli Baťové i dost odpůrců, přece

jen si mohli ve většině případů prosadit své zájmy a dle plánů vypracovaných architekty začít rychle podle potřeby budovat dané městské části.

Naproti tomu společnost Olivetti měla v tomto ohledu mnohem komplikovanější pozici, neboť musela naleznout shodu se zastupiteli města a to bohužel často nebylo vůbec jednoduché. Adriano Olivetti sice přímo podnítl a financoval vznik většiny regulačních plánů, konečné slovo v jejich schválení však neměl. Výsledkem byla poněkud dvojkolejná situace, kdy se na papíře mnohdy řešilo uspořádání oblastí, které už se ve skutečnosti z iniciativy podniku stavěly. Na urbanistické podobě městského osídlení se podílelo relativně hodně architektů, oslovených a městu doporučených Olivettim. Někteří z nich byli přímo zaměstnanci podniku (Annibale Fiacchi), někteří s ním pouze externě spolupracovali a zároveň měli na starosti i jiné zakázky mimo Ivreu (Luigi Figini, Gino Pollini, Ludovico Quaroni). Další měli vliv na její plánování hlavně díky požadavku zástupců obce (Egisippo Devoti).

Vedení podniku Baťa pomocí urbanistických plánů a jejich následných provedení naplňovalo své představy o nejvhodnějším uspořádání prostoru pro potřeby průmyslu a jeho zaměstnanců. Hugo Vavrečka má ve svých poznámkách k výstavbě průmyslového města jasno: *„Jestliže si však klademe jako cíl vytvoření moderního průmyslového člověka, orientovaného určitým způsobem, civilizovaného, kulturního a hospodářsky myslícího, společensky a politicky vyrovnaného, tu je nutno, abychom ho nechali žít v prostředí nejen zahradním, ale také společensky organizovaném. Jinými slovy, sídliště průmyslové potřebuje střed, skutečné město, kde místní semknutí všech zařízení a budov, jež mají společenské funkce, bude co nejužší.“*¹⁷⁰

A oním společensky organizovaným městem Zlín i podle své urbanistické struktury v baťovské éře doopravdy byl. Přísná a cíleně plánovaná segregace městských zón pomáhala mimo jiné udržet přehlednost aktivit jejich obyvatel. Rozsáhlá vzdušná a volná prostranství,

kteřá lze „pokud možno přehlédnouti jedním pohledem,“¹⁷¹ v sobě zase ukřývala jakýsi aspekt kontroly¹⁷² a zároveň měla mít pozitivní vliv na chování Bařových zaměstnanců. To vše mělo zcela zřetelný podtext – navodit u pracovníků závodu jistý životní styl úzce spjatý s firmou, získat jejich poslušnost, loajalitu a neustále zdůrazňovaný optimismus, a tím také docílit větší pracovní produktivity a zároveň stability podniku. Tyto snahy, zaštitěné výstavbou Zlína jako hlavního centra obuvnické výroby v Československu, i teoretické reflexe typu *Průmyslové město* se úzce vázaly na konkrétní bařovskou realitu, vykazující celou řadu specifických znaků (průmysl jako hlavní činitel města, sepětí s obecním děním, převaha mladých lidí ve věku 15–19 let).¹⁷³

Adriano Olivetti se zase urbanistice soustavně a dlouhodobě věnoval „v plném přesvědčení o nezbytnosti plánování jako předpokladu pro kulturní a demokratický růst společnosti.“¹⁷⁴ Společnost však nechápal pouze v mantinelech svého podniku (tak jako u Bařů, kde sice měly své místo snahy urbanisticky řešit rozlehlejší okolní území, ale pořád převažovala hlavně jeho návaznost na výrobní složky obuvnického závodu) ale spíše mu šlo o celkovou obnovu či obrodu v obecním, regionálním a v poslední instanci i celonárodním duchu. Na místní úrovni v Ivreji, v jeho *Città dell'uomo* (Město člověka), se toto smýšlení projevilo v úsilí přizpůsobit prostorové uspořádání města co nejvíce nárokům jeho obyvatel.¹⁷⁵ V souladu se svými politickými názory – s onou ideou fungujícího společenství neboli komunity – se však šéf podniku Olivetti narozdíl od Bařů nepokoušel příliš zasahovat do jejich osobních zvyků a způsobu života. I Olivetti a jím pověřeni architekti si představovali moderní průmyslové město rozvržené do pravidelného rastru, který některým zónám dával jasné funkční vymezení. Nebyla pro něj ale typická taková míra okamžité návaznosti a plynulých přechodů oddělených městských, hlavně obytných sfér, jako v kompaktním zlínském půdoryse, částečně i díky množství nerealizovaných úseků. Městský organismus v Ivreji proto vyvolává dojem volného sdružení jednotlivých obytných a pracovních zón

(v padesátých letech byla na samém jižním okraji Ivrey zřízena další výrobní lokace San Bernardo), které jsou často prostoupeny konkrétními stavbami poskytujícími obyvatelům zázemí sociálních služeb. Součástí Olivettim podporovaných regulačních plánů byl i rozvoj a modernizace starého městského jádra. Podobný monopol na prostorové uspořádání svého sídelního města jako firma Baťa ve Zlíně však Olivetti v Ivreji neměla.

5. Zóna práce – tovární areál podniků Baťa a Olivetti

Průmyslová revoluce, započatá v druhé polovině 18. století a táhnoucí se napříč celým 19. stoletím, vytvořila z továren ekonomickou základnu moderního hospodářství. Spolu se zlepšujícími se pracovními podmínkami sílil postupem let i jejich status míst, nesoucích v sobě kromě výrobních funkcí také funkce sdružovací a společenské. Americký prezident Calvin Coolidge (1923–1929) mýnil, že „*člověk, který staví továrnu, staví chrám.*“¹⁷⁶ A jeho slova bychom mohli chápat mimo jiné i ve smyslu technickém. Podobně jako třeba gotické a barokní kostely byly totiž i mnohé novodobé tovární budovy vystavěny pomocí nejprogresivnějších technologických metod a stavebních materiálů své doby a staly se přímými nositeli pokroku. Tuto charakteristiku přesně naplňují například berlínský areál firmy AEG od Petera Behrense nebo továrna Fagus od Waltera Gropia a Adolfa Meyera v Alfeldu an der Leine, které se v prvních desetiletích minulého století zapsaly do všech příruček moderní architektury.

I společnosti Baťa v Československu a italská Olivetti zanechaly svým působením obrovskou stopu v industriálním dědictví daných zemí. Přestože se Zlín a Ivrea staly během několika desetiletí komplexními průmyslovými městy, poskytujícími svým obyvatelům veškerý komfort, duší obou z nich bezpochyby zůstal tovární komplex, kde celý proces budování vlastně původně začal. V tomto oddíle si pokusíme přiblížit představy majitelů podniků o tom, jak by měla správná továrna vypadat a být vnitřně uspořádaná, aby dostála zvyšujícím se nárokům na zdravé pracovní prostředí a zároveň co nejlépe odpovídala složitým výrobním technologiím. Následně nás bude zajímat, zda se v jimi zvolené architektonické podobě a organizaci výrobních prostor odrážejí praktické požadavky dvou odlišných průmyslových sektorů. V neposlední řadě takéž prozkoumáme, zda se nějakým způsobem prolínaly názory vedení

firem Baťa a Olivetti na to, co by měly tovární budovy svou koncepcí vyjadřovat či reprezentovat.

Hned na úvod je potřeba zdůraznit, že právě výrobní areály průmyslových závodů byly od počátku jakousi privilegovanou oblastí, v níž mohly obě společnosti bez jakýchkoliv omezení obecních či vlastnických uplatnit vlastní organizační strategie. I díky této svobodě podává architektura továrních hal velice přesvědčivý obrázek o celkovém přístupu a směřování zlínské i ivrejské firmy. A jak brzo uvidíme, prozradí nám také hned několik rozdílů, které budou oba podniky provázet po značnou část jejich stavební aktivity.

V první fázi výstavby je spojuje osud průmyslových podniků rozjíždějících výrobu na počátku 20. století, navíc v mírně zaostalých končinách. To znamená, že majitelé rozhodně neměli takové finanční prostředky ani zkušenosti, aby mohli rané výrobní prostory precizně zorganizovat, natož snad za pomoci zdatných architektů. Přesto se Camillo Olivetti a Tomáš Baťa postavili problému čelem a pokusili se i pod vlivem svých zahraničních cest zajistit pro své zaměstnance vhodné pracovní podmínky. Oba dva k tomu zvolili stejnou metodu, která plně korespondovala se rozvržením soudobých industriálních komplexů podobného ražení. Ještě ale nemohla poskytnout stoprocentní výsledky a zejména v ivrejském případě pořád evokovala spíše řemeslné provozy.

Zlínská tovární hala z roku 1906 nebyla úplně nejstarším baťovským provozem (předcházela jí dílna na náměstí a přízemní hala situovaná v sousedství železniční stanice), ale zato byla poprvé navržena jako jednoduchá několikapatrová kubická budova s neomítanými nosnými cihelnými zdmi, jejichž souvislou plochu členily relativně velké okenní otvory [19].¹⁷⁷ Ty zaručovaly dostatečný přísun světla i cirkulaci čerstvého vzduchu, což bylo v období častých tyfových nákaz velice důležitým předpokladem. Podobná charakteristika platí rovněž pro továrnu, postavenou přímo podle plánů Camilla Olivettiho už v roce 1895 pro CGS, v níž o dvanáct let později inicioval výrobu psacích strojů [20].¹⁷⁸ Dřívější

dobu jejího vzniku dokládá celkově menší velikost i rozměry oken a hlavně historizující cimbuří.

V takto nastolené linii poté obě firmy ještě značnou dobu pokračovaly (v případě Zlína necelých dvacet let a v Ivreji dokonce ještě o něco déle), když v závislosti na aktuálních ekonomických výsledcích rozšiřovaly své výrobní kapacity. Je ale pravdou, že zlínský areál se přece jen rozrůstal rychleji a živelněji než továrna v Ivreji, zejména v průběhu válečného období s jeho rozsáhlými zakázkami. Výsledkem pak bylo mírně nepřehledné prostředí, definované kromě větších výrobních hal také mnoha dalšími drobnými a často provizorními jednotkami nejrůznějšího využití od skladů a kotelen až ke koželužnám.¹⁷⁹

Jak na stránkách zlínských firemních novin proklamoval jeden z baťovských vedoucích pracovníků Bohuslav Ševčík – aby se mohl naplnit „*krásný plán, aby desetitisíce lidí mohly pracovat a žít v zahradním, zdravém, čistém a vzhledném prostředí, musely tu být takové stroje a technické zařízení, které by to všechno umožnily.*“¹⁸⁰ A obdobná situace nastala v moravském městě až ve chvíli, kdy se Tomáš Baťa v roce 1923 pustil do kompletní reorganizace obuvnického podniku. V Ivreji se tak zase stalo s příchodem Adriana Olivettiho do vedení otcovy firmy. Oba průmyslníci se nechali silně inspirovat americkým fordovským systémem a v rámci jeho aplikace v místních podmínkách si uvědomili, že dřívější tovární budovy už nejsou nadále schopné nové nároky na výrobu uspokojit. Právě tehdy se doopravdy vykrytalizoval další – a teď už plánovitý – postup průmyslových podniků, co se týče architektonického řešení výrobních sektorů. Zároveň se ale naplno projevíly i odlišnosti v jejím vnímání.

Díky své chytré obchodní strategii dokázal šéf podniku Baťa překlenout poválečné období výrazného útlumu výroby. A co je důležité, uměl ji hlavně pomocí celé série zásadních změn týkajících se chodu společnosti (samospráva dílen, pásová výroba, motivační mzdový systém) nastartovat k neobyčejně mohutnému rozvoji. Jestliže v roce 1923 měla

firma 1802 zaměstnanců, každým dalším rokem se jejich počet zvyšoval přímo o tisíce, až za jedenáct let dosáhl čísla 22 480.¹⁸¹ Tomáši Baťovi, už tehdy přesvědčenému o budoucích kladných výsledcích společnosti, bylo jasné, že stávající neuspořádaný výrobní areál by k nim mohl jen těžko vést.

Proto vypracoval architekt Gahura v roce 1924 situační plán celé průmyslové zóny, označený jako *Továrna v zahradách*.¹⁸² Samostatné tovární jednotky o shodném objemu v něm postavil do pravoúhlého geometrického šiku, jenž člení široké komunikační a zároveň zelené parkové odpočinkové pásy. Vysoký počet budov je dán jednak předpokládaným dalším rozšiřováním výroby, ale především specifičností organizačního schématu obuvnického závodu. S vidinou naprosté soběstačnosti byly postupně otvírány nové a nové provozy, jež měly vytvořit základnu pro všechny výrobní i stavební aktivity firmy Baťa (papírny, cihelny, chemické a textilní dílny, gumárny, punčochárny a další).¹⁸³ Podle tohoto plánu se tovární areál stavěl v průběhu celého meziválečného období a i po jeho poválečné rekonstrukci byl původní Gahurův rastr v půdoryse průmyslového centra pořád jasně patrný [21]. Obnovou bombardováním poničeného závodu (zejména jeho východní části, kde byly před tím dochovány nejstarší provozy) se od roku 1946 zabýval architekt Jiří Voženílek. K početným pozitivům jeho přístupu patřilo zejména provzdušnění stávající struktury pomocí větších rozestupů mezi nově budovanými objekty a vyloučení dvou krajních továrních pruhů u nádraží a na druhé straně u hlavní silnice do Otrokovic.¹⁸⁴

Pokud se nyní vrátíme zpátky na italskou půdu, dozvíme se, že Adriano Olivetti přistoupil k výstavbě výrobních prostor podniku převzatého po otci trochu jinak. Odchýlení bylo částečně zapříčiněné odlišnou velikostí obou firem a s ní související celkovou nižší výrobní produktivitou továrny v Ivreji. I Adriano Olivetti začal od konce dvacátých let otcovu společnost modernizovat na základě amerických podnikatelských inovací a brzy slavil velké úspěchy – 600 zaměstnanců

z roku 1927 se proměnilo v 4637 v 1942.¹⁸⁵ Podobně vysokých hodnot jako firma Baťa však už vzhledem k povaze své výrobní aktivity Olivetti nedosáhla, ani dosáhnout nemohla (psacích strojů mohlo být logicky do oběhu dáno méně než mnohem levnějších bot).

I proto nebyla tovární zóna v Ivreji budována podle přesného dlouhodobého plánu jako ve Zlíně, ale naopak se pozvolna rozrůstala vždy o další úsek až ve chvíli, když jej bylo opravdu aktuálně potřeba. Její prostorová osnova sice také těžila z pravidelného geometrického řádu, měl však odlišnou formu od zlínského. Nejdůležitější výrobní haly – od starší cihlové dílny z roku 1918 až po nejnovější exemplář nazvaný Nuova ICO, dokončený v roce 1957, se totiž v navazující linii pnou podél via Jervis. Vytvářejí v podstatě jedno souvislé tělo, traktované spoji konkrétních přístaveb z různých stavebních etap.

Na jižní frontě k němu přiléhalo prostorné parkoviště a volnější rekreační a sportovní oblast s bývalým klášteřem San Bernardino z 15. století, který byl už od roku 1907 ve vlastnictví rodiny Olivetti a pravidelně hostil mnohé kulturní aktivity podniku.¹⁸⁶ Ze severní strany ho zase lemuje ona hlavní silnice, „*hezká tak jako renesanční ulice*,“¹⁸⁷ za níž se nacházelo několik pomocných průmyslových provozů, jako byly slévárny či sklady. Fasádu truhlářské dílny z roku 1924 nově pojednal v polovině padesátých let zaměstnanec firmy architekt Ottavio Cascio pomocí tří řad pohyblivých tyrkysových slunolamů tak, aby lépe dotvářela reprezentativní obraz této třídy [22].¹⁸⁸ Ve stejné době byla podle návrhu Eduarda Vittoria realizována i teplárna, seskupení několika navazujících bloků o dvojí výšce kolem centrálního dvora, jehož výraz byl dán podobně jako u jiných Vittoriových staveb v Ivreji zejména kontrastem barevných obkladů z drobných kachliček s členitou mřížkou rozsáhlých skleněných ploch [23].

Když se blíže zaměříme na architektonickou formu konkrétních průmyslových jednotek, tak nám bude brzy zřejmé, v čem se přístup firem Baťa a Olivetti od sebe odchyľuje. Z obou subjektů totiž pouze zlínský Baťa bezvýhradně navázal na konstrukční řešení, jež architekt Albert

Kahn zvolil v prvním desetiletí 20. století pro tovární budovy závodu Ford v Detroitu. V souladu se svou představou „*ideálního závodu jako rozpínací knihovny vytvořené z dílčích knihovniček*“ rozvrhl americký výrobní areál jako soustavu několikapatrových budov postavených pomocí železobetonového skeletu a jednotlivých standardizovaných stavebních prvků.¹⁸⁹ Díky tomuto novátorskému systému mohl architekt uspokojit továrníkův požadavek dostatečné rychlosti a efektivnosti výstavby, jež zároveň šla bok po boku s finanční výhodností a možností dodatečných koncepčních změn.

Zmíněné vlastnosti představovaly všechno, co po roce 1924 potřeboval i obuvník Tomáš Baťa, když se rozhodl opustit již zastaralý stavební systém, utvářející dosud charakter jeho závodu. Sem se kladou počátky slavného baťovského konstrukčního modulu o rozměrech 6,15 x 6,15 metrů, vyvinutého pracovníky stavebního oddělení firmy Baťa v čele s jeho vedoucím Arnoštem Sehnalem ve spolupráci s architektem Gahurou.¹⁹⁰ Protože už byl nesčetněkrát podrobně analyzován, připomeňme si jen stručně, že výrobní objekty začaly být od té doby důsledně budovány jako standardizované typy (3x13 konstrukčních polí) s železobetonovým skeletem přiznaným na fasádě, vyplněným cihelnými vyzdívkami a velkými pásovými okny v železných rámech. Vzájemně se od sebe většinou lišily jen počtem podlaží, případně poměrem mezi okenními otvory a zděnými částmi.

V kontextu zlínských nebývale výrazných, skokových nárůstů produkce – a spolu s ní i pracovní síly – byly zcela jasně jednou z největších výhod daného stavebního systému krátké termíny dokončení továrních provozů. Pavel Novák již dříve demonstroval, že pětipodlažní budova strojíren byla v roce 1931 připravena k užívání už během pěti měsíců.¹⁹¹ Stavitel Sehnal šel ještě dál, když hovořil o možnosti postavení obdobného druhu za pouhých osmi týdnů.¹⁹² To jsou hodnoty, se kterými se v Ivreji pílíš nesetkáme, protože tam se výstavba výrobních objektů pohybovala ve většině případů spíše v řádu několika let.

Zlínské tempo totiž podmiňovalo několik důležitých aspektů, ležících v olivettiánském prostředí mimo centrum hlavní pozornosti. Týkalo se to zejména soustavné a práce s dílčími standardizovanými stavebními součástmi (okenní rámy, dveře, vnitřní hygienické vybavení) a hlavně s typovým posuvným ocelovým bedněním. Neméně podstatný byl ale také celý precizně zorganizovaný proces výstavby, pro nějž byla příznačná specializace daných úkonů a který byl rozčleněn do přesně definovaných fází postupu (i když v tomto ohledu se nedá říct, že by Olivetti příliš zaostávala).¹⁹³ Nebývalá rychlost baťovského způsobu budování továrního okrsku měla zároveň patřičný ekonomický efekt. V roce 1934 tak náklady na pětietážovou výrobní budovu činily něco přes 1 600 000 korun [24].¹⁹⁴

V zásadě velmi jednoduchá a prostá dispozice zlínské standardizované výrobní budovy umožňovala její využití pro všechna odvětví rozsáhlého Baťova koncernu. Nezapomeňme však zmínit, že pro mnohé druhy výrobní činnosti byly i do budoucna upřednostňovány drobnější a často přízemní stavby halového rázu a vyloženě utilitární povahy (strojírny, slévárny, lisovny, často sklady nejrůznějších materiálů).¹⁹⁵ Flexibilita vnitřního prostoru továrních jednotek navíc nebránila pozdějším úpravám podle aktuálních potřeb obuvnického podniku. Podle Josefa Setničky tak mohli Baťovi zaměstnanci v meziválečném období působit v „jasných, moderních laboratořích práce s nadbytkem světla a vzduchu, s hygienickými opatřeními a dokonalými stroji, situovaných ve zdravém prostředí, neboť všechny tyto složky, jak dobře vyzorovaly v nejprůmyslovější zemi světa, Americe, způsobují nejen podstatné zvýšení pracovní schopnosti, ale jsou i významným činitelem morálním.“¹⁹⁶

Během jednoho desetiletí se tovární areál firmy Baťa ve Zlíně vyvinul v obrovský komplex, čítající několik desítek samostatných typových objektů. V takové situaci by nemělo velkého smyslu líčit zde podrobněji přesný průběh stavebních aktivit. Určitě by nám však neměly uniknout poválečné zásahy do struktury baťovské výrobní zóny, protože právě

tehdy se systém opět posunul o krok dopředu. Ačkoliv vedení podniku nešetřilo v meziválečném období chválou pracovního a hygienického komfortu, který zaměstnancům závodu poskytoval soudobý způsob standardizované výstavby, zůstává nepopiratelným faktem, že v průběhu jejího dlouholetého užívání vykrytalizovaly mnohé funkční nedokonalosti. Při příležitosti již zmíněné obnovy továrního areálu tedy byl kromě urbanistického rozvržení zrevidován i stávající konstrukční modul.

A učinil tak opět Jiří Voženílek v rámci návrhů nového typu etážové výrobní budovy [25]. Jejich exteriéry byly pořád utvářeny stejnou metodikou jako v předchozí etapě, proporčně však doznaly důležitých změn. Z důvodu větší využitelnosti pracovního prostoru bylo upuštěno od původních rozměrů půdorysných polí ve prospěch rozšíření dvou podélných obvodových pásů.¹⁹⁷ Jedno pole navíc na každé příčné straně zase zajistilo dostatek místa pro provozní a hygienické zázemí, které dřívější přístavky přiléhající ke středu budov nemohly nabídnout. Řada dalších nových prvků (větší výška pater, klimatizace či lepší tepelná izolace budov) směřovala hlavně k poskytnutí příznivějších pracovních podmínek pro zaměstnance podniku.¹⁹⁸ S těmito principy pracoval i Vladimír Kubečka u centrálního skladu obuvi (1947 – 1955), stavby o téměř čtvercovém půdoryse s komunikačními a obslužnými sektory v jeho rozích [26]. Kvůli svým ohromným rozměrům a neobvyklému umístění únikových schodišť na fasádu se sklad stal nepřehlédnutelnou součástí továrního organismu.

Olivettiánská architektonická tradice se v mnohých ohledech vyvíjela v kontrastu k estetice a konstrukční formě baťovských industriálních objektů. Za asi nejvýraznější rozdíl můžeme považovat postoj představitelů podniku k otázce důsledného používání standardizovaných stavebních složek a postupů. Adriano Olivetti byl podobně jako Tomáš Baťa osobně obeznámený s výsledky, kterých dosáhl Albert Kahn v americkém Highland Parku. Protože si dobře uvědomoval výhody tohoto způsobu výstavby, zejména ekonomické a časové, nebránil se

uplatňování některých jeho motivů u svých výrobních provozů (železobetonový či železný skelet, mnohdy o modulových rozměrech 4x12 metrů, částečně i prefabrikované prvky typu okenních rámu).¹⁹⁹

Zdá se však, že úplně nejbližší mu přísně standardizovaný styl továrních objektů nebyl. A to už z toho důvodu, že se snažil vyhnout typovému a příliš jednotvárnému vzhledu, který může ještě více umocnit jeho slovy „*hroznou monotónnost*“²⁰⁰ výrobního pracovního procesu. Což by ve výsledku mohlo z psychologického hlediska negativně ovlivnit výkon a životní podmínky zaměstnanců. Proto také v rámci všech svých aktivit soustavně vyzýval ke spolupráci vícero rozličných architektů.²⁰¹

V konečném vyznění hlavního výrobního sektoru firmy Olivetti se staly určujícím činitelem výkony dvojice architektů Luigiho Figiniho a Gina Polliniho. A to i přesto, že měli k ruce množství techniků a inženýrů zaměstnaných v Ufficio Tecnico Olivetti.²⁰² Později v poválečném období mohli dokonce konzultovat co nejlépe působící vnitřní prostorové uspořádání továren i s firemními psychology.²⁰³ Průmyslník oslovil absolventy Polytechniky v Miláně v roce 1934, kdy za sebou ještě neměli mnoho zakázek. Přesto již byli pevně ukotvení v milánském okruhu architektů sympatizujících s racionalismem a zahraničními modernistickými tendencemi, hlavně německými. Adriano Olivetti jim dal šanci uplatnit znalosti v praxi u návrhu nových výrobních provozů v Ivreji. Úkol se nakonec protáhl na více než dvacet let, kdy se oba architekti v několika plynule navazujících fázích věnovali postupnému rozrůstání továrny.

V návrhu prvního rozšíření původní cihlové továrny Camilla Olivettiho, které probíhalo v letech 1934–1936, se velmi zřetelně odrážejí některá „*topos průmyslové architektury dvacátých a třicátých let*.“²⁰⁴ Dostala formu dvoupodlažního objektu o dvou pravoúhlých křídlech, spojeného v úrovni prvního patra prosklenými železobetonovými můstky se starou budovou. Její střídmou fasádu utvářelo pouze působení horizontálních pásů oken, jdoucích po celé délce a rozčleněných subtilními pilastry, a betonových

výplní modulové kostry, jež pokrývaly světlé keramické kachle.²⁰⁵ Vzápětí po dokončení byla budova zvýšena o jedno patro a zároveň rozšířena o několik dalších polí [27].²⁰⁶ Na jejím západním konci byl situován betonový představený vstupní portikus.

Druhé rozšíření továrny, datující se do let 1939 – 1942, vzbudilo už záhy po svém dokončení velkou pozornost, kterou přitahuje v podstatě dodnes. Objekt nazývaný ICO Centrale se v italském prostředí stal ikonickým reprezentantem firmy Olivetti, a to zejména kvůli své 130 metrů dlouhé dvojité prosklené fasádě, která byla prvním obdobným příkladem na území republiky [28, 29].²⁰⁷ Přímo ukázkový prototyp tzv. curtain wall, tvořený drobnějšími výplněmi o čtvercovém tvaru, přiléhal k budově ze dvou stran a zajišťoval jí tak maximální možnou transparentnost. ICO Centrale navazovala na stávající provozy a lineárně je prodlužovala západním směrem. Spoj mezi prvním a druhým rozšířením představovala k uliční čáře výrazně zasunutá hlavní vstupní zóna postavená na čtveřici pilastrů. K těmto reprezentativním stavbám se z jihu přimykaly ještě nízké výrobní haly zastřešené shedovými skořepinami.²⁰⁸

Těsně po válce, v letech 1947–1949, byly přízemní haly obemknuty třetí přístavbou továrny – dvojicí ramen o půdoryse písmene L, které přejímaly formu z předcházející fáze [30]. K jejich skleněným průčelím architekti přidali geometricky pojednané slunolamy, jež se staly dominantním prvkem vnějšího řešení. Zatímco stěnu západní a část jižní stěny pokryly nepohyblivé železobetonové slunolamy o širším rastru, navržené Annibalem Fiocchim, delší jižní fasádu clonily drobnější, výrazně horizontálně vedené a regulovatelné slunolamy od Ottavia Cascia z roku 1955.²⁰⁹

Poslední výrazný zásah do struktury továrního organismu v oblasti via Jervis představuje Nuova ICO, monumentální budova čítající čtveřici křídel sdružených kolem ústředního dvora (východní křídlo tvořila původní budova provozovny OMO z dvacátých let). Architekti Figini a Pollini zde v letech 1955–1957 pokračovali ve zkoumání možností celoskleněné

fasády, jejíž jednoduitost tentokrát narušili pomocí dvou trojúhelníkových výstupků [31].²¹⁰ Do těch zasadili hygienické provozy. Stejný efekt měly i soustava žlutě obložených výtahových věží a betonové závěsné květináče, které ve dvou řadách po nějakou dobu zdobily jižní fasádu Nuova ICO. Vnitřní prostory se zde poprvé diferencovaly podle různých výrobních procesů. Jestliže rozměrná centrální hala (zastřešená soustavou čtvercových světlíků podle návrhu Eduarda Vittoria) byla určena pro mechanické a lisovací činnosti, obvodová křídla poskytovala zázemí pro konečnou montáž výrobků.²¹¹

U Baťů měl tovární okrsek jasně vymezenou povahu, pro niž byla charakteristická zejména uniformita architektonického výrazu konkrétních staveb, výzkumných nevyjímaje. V Ivreji k němu naopak v těsné blízkosti z jihu přiléhá budova, jež bývá chápána jako „*možná cesta ven z plynulého racionalismu*“,²¹² reprezentovaného lineárně uspořádanými výrobními halami dvojice Figini a Pollini. Tou je Centrum výzkumu a praxe (Centro Studi ed Esperienze) postavené v letech 1951–1955 podle projektu neapolského architekta Eduarda Vittoria [32]. Odlišuje se v první řadě svým půdorysem o čtyřech nestejně dlouhých a pomocí soustavy teras objemově profilovaných ramen. Každé z nich bylo vymezené pro jednu výzkumnou oblast a dohromady se sbíhaly v centrální obslužné a komunikační části.²¹³ Mimo to architekt hravě členil fasády pomocí barevných účinků různých materiálů – šedé železobetonové konstrukce, červených okenních rámců, bílých keramických obkladů v zóně pod okny a zejména smaltového povrchu cihel v mnoha valérech modré.²¹⁴

Už jsme si mohli povšimnout, že ve Zlíně byla hlavní výrobní činnost soustředěna na jedno místo. Tedy do dlouhého a rozlehlého pásu táhnoucího se západním směrem, ohraničeného na severu tokem řeky Dřevnice a na jihu silnicí vedoucí do Otrokovic, který končil v podstatě až u doplňkových provozů pekáren a jatek ve čtvrti na Podhoří. V první polovině třicátých let ale zřídila firma Baťa z mnoha důvodů ve 12 kilometrech vzdálených Otrokovicích své pomocné závody. Také v italském

městě se v druhé polovině padesátých let, kdy už původní průmyslová zóna neposkytovala prostor pro následující využití, konstituovalo ještě další, o něco menší výrobní centrum. Pro jeho působení byl však zvolen o dost bližší pozemek na jižním okraji Ivrey, mezi železniční dráhou a silnicí směřující do Turína. Samostatná pobočka firmy, označená jako Officina Mecchanica Olivetti (OMO, fungující už od poloviny 20. let), produkovala pro podnik i trh strojírenské výrobky a součástky.²¹⁵

V urbanistické struktuře oblasti nazývané San Bernardo můžeme nalézt mnohem větší podobnost se zlínským továrním areálem než u prvního výrobního okrsku nedaleko centra města. Tvoří jej soustava několika samostatných nižších hal pravouhlých půdorysných tvarů a různých rozměrů. Jsou rozvrženy v pravidelném schématu, lehce evokujícím dílky skládky, jež k sobě těsně přiléhají. Volný prostor mezi nimi byl ale díky tomu poněkud omezený narozdíl od závodu ve Zlíně. V první fázi se na návrzích podílel nám už známý architekt Eduardo Vittoria, jehož v šedesátých letech vystřídal Ottavio Cascio.

Věnujme nyní krátký čas alespoň dvěma Vittoriovým realizacím – hlavní mechanické dílně OMO a zdravotnímu středisku. Mohutná dílna se díky použití železné montované konstrukce vyplněné betonovými panely, natřenými bílým lakem, v rychlosti dokončení přiblížila zlínským továrnám, protože byla v roce 1956 hotová za 8 měsíců [33].²¹⁶ Vittoria zde opět skloubil čistě industriální postupy s náznaky řemeslného přístupu, když modrou železnou konstrukci zdravotního střediska doplnil drobnými kontrastními žlutými obklady [34]. Výrobní zóna byla postupem let doplněna o provozy, které mohli pracovníci využívat v době pracovních pauz – knihovnu, odpočívárnu či jídelnu (ta bohužel nahradila původní umělé protipožární jezírko, které sloužilo i jako relaxační prvek).²¹⁷

V tuto chvíli si však musíme připomenout, že oba podniky pokračovaly ve strategii rozvinuté v sídelních městech i při výstavbě svých domácích i zahraničních výrobních poboček. Firma Baťa, paralelně se svým obrovským hospodářským rozvojem, začala na přelomu dvacátých a

třicátých let budovat síť sesterských měst, která měla přetíženému zlínskému závodu ulevit a zároveň usnadnit jeho přístup na mezinárodní trhy. Neomezila se přitom jen na tovární haly, ale reálně vytvářela drobnější repliky Zlína, a to včetně jeho společenského klimatu a myšlenkové základny (Bařov, Bařovany, East Tilbury, Best a mnoho dalších).²¹⁸ Výrobní areály přitom byly koncipovány podle stejných zákonitostí jako ve Zlíně. Jednotlivé objekty se tedy v dostatečných rozestupech uspořádávaly do pravidelných rovnoběžných řad, které doplňovala městská zeleň [35]. Taktěž osvědčený konstrukční systém nebylo potřeba měnit, pouze v některých případech přizpůsobit místním klimatickým podmínkám.²¹⁹ Typové návrhy průmyslových budov se přejímaly z domovského zázemí stavební kanceláře, proto by neznalý člověk mohl při jejich návštěvě lehce získat pocit, že se musí nacházet ve Zlíně.

Olivetti se k problematice postavila trochu jiným způsobem než Bařa. Úplně samostatné městské průmyslové celky, které by poskytovaly kompletní infrastrukturu pro pobočné závody, z její iniciativy a za její finanční prostředky nevyrůstaly. Avšak v několika případech, jako byla třeba města Pozzuoli a Massa Carrara, byly kromě továrních komplexů či školících a výzkumných středisek vybudovány ubytovací kapacity pro zaměstnance podniků. Většina firemních filiálek taktěž disponovala základním mimopracovním servisem – zdravotním či knihovním. Italská společnost pravidelně zadávala v průběhu padesátých až sedmdesátých let zakázky špičkovým architektům, často pocházejícím z příslušných zemí, kde se zrovna stavělo. Tak vznikla tovární hala v Harrisburgu v Pensylvánii (1967–1970) podle návrhu Louise Kahna, Technické centrum v Yokohamě (1972) od Kenza Tangeho či Školící centrum Jamese Stirlinga v Haslemere (1973).²²⁰ Pomocí těchto výjimečně kvalitních realizací firma Olivetti mimo jiné šířila i v mezinárodních vodách svou kultury milovnou pověst, či chceme-li, pozici podporovatele současné architektury, svou corporate–identity.²²¹

Z italských poboček firmy vyzvedněme alespoň továrnu v Pozzuoli, která byla vybudována jako součást soustavných snah Adriana Olivettiho o ekonomické pozvednutí jižní části apeninského poloostrova, tzv. Mezzogiorna.²²² Neapolský architekt Luigi Cosenza ji cíleně navrhl v co největším možném souladu s okolním prostředím malebného zálivu a vytvořil tak jeden z nejpůsobivějších italských a vůbec evropských výrobních komplexů [36, 37]. Hlavní výrobní sektor zformoval do půdorysu řeckého kříže, sklady a další doplňkové provozy, jako jsou jídelna, knihovna či administrativa, situoval do zadní části areálu a po stranách. V celém areále se Cosenza snažil dosáhnout téměř neznatelného přechodu mezi pracovními plochami a venkovní zelenou odpočinkovou zónou s umělým jezírkem a dodal díky tomu výrobní fabrice „*antiindustriální*“ charakter.²²³ Baťovský koncept továrny v zahradách zde získal úplně nový a velmi zdařilý rozměr.

Pokud se nynější oddíl primárně zabývá výrobními okrsky obou průmyslových měst, měli bychom do něj zahrnout také sféru administrativní, protože i ona tvořila nedílnou součást pracovního prostředí podniků. V obuvnickém centru byly od počátku administrativní provozy v podobě klasických výrobních hal striktně začleňovány do továrního komplexu. Tato tendence vyvrcholila v dnes již legendární Správní budově firmy Baťa, postavené v letech 1936–1938 podle plánů vedoucího projekční kanceláře Vladimíra Karfíka [38].²²⁴ Dodržela totiž pravidelný rastr zlínského průmyslového komplexu, když byla zasazena na jeho jihovýchodním okraji mezi ostatní výrobní stavby. V Ivreji to tak jednoznačné nebylo. Kanceláře firmy se nejdříve nacházely přímo v posledním podlaží ICO Centrale.²²⁵ S rozšiřující se agendou bylo i zde pomýšleno na samostatnou budovu, která by zaštitila administrativní a obchodní aktivity společnosti Olivetti. V první polovině šedesátých let našla své místo na jižní straně via Jervis v jedné linii s továrním areálem, ale přece jen v mírném odstupu od něj [39, 40]. O dvacet let později, v roce 1988, pak byl stávající objekt od architektů Gian Antonia

Bernasconiho, Annibala Fiocchiho a Marcella Nizzoliho doplněn o novou navazující realizaci podle projektu Gina Valleho [41].²²⁶

V obou případech, československém i italském, nesou hlavní sídla firem ve své architektonické podobě zcela logicky také značný reprezentativní punc. Přece jen šlo o v jistém smyslu výlučné budovy, v nichž se odehrávala zásadní, a nejen obchodní, rozhodnutí mezinárodního dosahu. Důležitost, solidnost i jakousi nadčasovou eleganci jim dodávaly ve zdejších průmyslovém kontextu neobvyklé a drahé materiály použité v interiérech či nejnovější technické vymoženosti. V jejich konkrétní dispoziční formě bychom ale shodu nenašli. Ve Zlíně byla nakonec místo původně navrhovaných tří samostatných objektů realizována pouze jediná výšková stavba.²²⁷ Takzvaný mrakodrap nebo jednadvacítka, jak bývá někdy označován, si pohledově podmanil celý areál i přilehlé náměstí. Kancelářský palác Olivetti (Palazzo Uffici Olivetti) v Ivreji zase dostal podobnou půdorysnou formu, jakou v baťovském milieu nese Společenský dům v Baťově od Vladimíra Karfíka. S ohledem na charakter okolního území rozvrhli architekti jeho šest podlaží horizontálně, do tvaru trojramenné hvězdy o nestejně dlouhých křídlech ústících do ústředního komunikačního prostoru (k jihovýchodnímu ramenu ještě navíc přiléhal dvoupatrový obdélníkový objekt).²²⁸ Novější administrativní budova, členěná do pěti shodných pravouhlých sekcí, v obloukovém prohnutí na východě navazovala na předchozí stavbu. V interiérovém rozvržení se jako nejnápadnější protiklad jeví zlínské otevřené celoplošné kancelářské pojetí (až na ředitelské pracovny) oproti ivrejským samostatným jednotkám o standardizovaných rozměrech.²²⁹

Pokusme se nyní krátce shrnout přístup podniků Baťa a Olivetti k architektonickému uspořádání jejich továrních a administrativních objektů, který jsme si představili v této kapitole. Obě společnosti ve dvacátých a třicátých letech minulého století modernizovaly výrobní proces podle stejných amerických předloh. Je proto logickým výsledkem, že v závislosti na obdobných technologických požadavcích nového

systemu zvolily stejnou taktiku, i co se týče vnitřního uspořádání svých továrních hal. Specifické požadavky dvou různých průmyslových odvětví v něm ale nehrály rozhodující roli. Výrobní budovy byly nyní zejména kvůli zavedení pásové výroby pojímané jako rozlehlé nečleněné prostory neutrálního ražení tak, aby umožnily pohodlnou instalaci a fungování strojů i případné dodatečné úpravy. Stavební aktivitou firem se podobně jako u jiných evropských průmyslových areálů prolíná i snaha o nalezení co nejlepší a nejstabilnější možnosti osvětlení výrobních prostor v intencích tzv. daylight factory.²³⁰ Což se projevilo obzvláště silně zejména u firmy Olivetti a jejího dlouhodobého praktického výzkumu na poli prosklené fasády.

Zlínskému ani italskému podniku nelze upřít opravdový zájem o dobré a zdravé pracovní podmínky jejich zaměstnanců, slovy Jiřího Voženilka „prostředí krásné práce.“²³¹ To, že byl zejména u Baťů do velké míry vedený také vědomím větší produktivity a úspěchů firmy, jeho hodnotu v žádném případě nijak nesnižuje. Adriano Olivetti se v tomto směru vyjádřil jasně: „budovu továrny musí architekt nakreslit v lidském měřítku, úměrně k jeho velikosti a ve vhodném kontaktu s přírodou, protože továrna je pro člověka, ne člověk pro továrnu.“²³²

Přesná podoba a forma průmyslových objektů ve Zlíně a Ivreji ale přece jen prozrazuje rozdílné myšlenkové podhoubí majitelů podniků. Z baťovských typových objektů, vystavěných díky standardizovaným součástem i stavebním postupům v nadprůměrně rychlých intervalech a současně za velmi nízký peníz, lze snadno vyčíst převládající pragmatický a výrazně utilitární přístup vedení obuvnického podniku. Je ale potřeba dodat, že také představoval spojené nádoby s hektickým nárůstem výrobní aktivity.²³³

Z uvedeného přehledu jsme mohli pochopit, že šéf společnosti Olivetti naopak nestál o příliš unifikovaný vzhled továrny, zastupovaný přísně standardizovanými objekty. Určitý jednotný duch, který by „reflektoval styl naší organizace...postavené na přísně logických a racionálních liniích“,²³⁴

však i on vyžadoval. A ten mu přineslo výrazově umírněné, ale zároveň důstojné pojetí, které v rámci italského racionalismu rozvíjeli třeba Luigi Figini a Gino Pollini. Kromě praktického významu výrobního místa tak nabyly průmyslové stavby v Ivreji i funkci reprezentativního symbolu firmy Olivetti, a to platí především pro první zónu v oblasti via Jervis. Současně se v postupu italského podniku zračí i přesvědčení, že továrna je „*entitou zodpovědnou za ekonomický, sociální a kulturní rozvoj*“ celé přilehlé oblasti.²³⁵ Jako ukázkový příklad této tendence můžeme chápat pobočku firmy Olivetti v Pozzuoli, která měla ve všech zmíněných směrech pozvednout zanedbaný kout Itálie. U baťovských satelitních jednotek bychom ale podobné pozadí jen těžko hledali.

Zdá se, že v oblasti architektury administrativních provozů převzal Zlín roli, která byla u výrobních objektů typická spíše pro Ivreu. Výrazně vertikální charakter Správní budovy firmy Baťa a její dominance okolnímu prostorovému uspořádání ztělesňuje prvek sebevědomé reprezentace světově expandujícího průmyslového podniku. Paralelně dostaly i kancelářské budovy v Ivreji (zejména první z nich) náležitý internacionální háv, hodný podniku slavného pro svůj vztah k modernistické architektuře. Nejen díky vzdušnému upravenému parkovému prostranství, které je obklopuje, však navíc navázaly harmonický kontakt s přírodním rámcem.

6. Bydlení zaměstnanců firem Baťa ve Zlíně a Olivetti v Ivreji

V minulých kapitolách jsme naznačili, jakým způsobem se v prostorovém uspořádání měst i samotných továrních areálů zrcadlilo úsilí obou výrobních podniků o vytvoření co nejlepších životních a pracovních podmínek pro jejich pracovníky. Oblastí, kde se tyto snahy měly projevit v plné síle, a která zároveň měla na existenci obyvatel průmyslových celků zásadní vliv, bylo především jejich ubytování. Důvody jsou zřejmé na první pohled.

Představitelé společností Baťa i Olivetti si totiž stejně jako celá řada továrníků před nimi uvědomovali, že výrobní proces nelze striktně izolovat od ostatních sfér, zasahujících do života pracujících. Postupně nabyli přesvědčení, že patřičné bytové zázemí účinkuje také jako stabilizační faktor, který přímo souvisí s celkovou vazbou zaměstnanců k podniku a zároveň s jejich vyrovnanými výkony na poli pracovním. Což byla přirozeně záležitost, která jim v rámci bezproblémového fungování firem ležela na srdci. Kromě praktického zřetele však za jejich ubytovacími iniciativami stály také jiné – a v určitém ohledu by se dalo jistě říct i vyšší – cíle. Názorové klima, které v obuvnickém městě panovalo a které se týkalo bytové otázky, zprostředkoval časopis *Baťova služba veřejnosti* v roce 1927 takto: „*Lidé mohou docházet pravého zlidštění a vzdělání jen skrze domov.*“²³⁶ A nebojme se pronést, že obdobně znějící prohlášení by se mohlo klidně objevit i na půdě italské Olivetti.

Pokusme se proto v následujícím úseku prozkoumat, jakou taktiku oba podniky k uspokojení svých vizí zvolily a jakých výsledků se jim v závislosti na ní podařilo docílit. Budeme se samozřejmě dívat, zda nesou ubytovací strategie dvou průmyslových podniků, ukotvených v odlišném historickém, zeměpisném i společenském klimatu, nějaké shodné rysy a zda se v podobě bytového fondu odrážejí ozvuky jejich sociální struktury. Bez povšimnutí ale nemůžeme nechat ani způsob financování baťovské a olivettiánské bytové výstavby a další aspekty vlastnického ražení. Nelze

se však na tomto místě koncentrovat na podrobné rozборы všech obytných staveb v městských sídlech. Už proto, že obě části byly již několikrát velmi důkladně zpracovány, naposledy i v nedávné době.²³⁷ Spíše nás budou zajímat nejpodstatnější modelové příklady a přístupy na obou stranách, na kterých se budeme snažit ilustrovat zlínské a ivrejské charakteristické vlastnosti i specifika.

Jestliže jsme už u továrních okrsků zaregistrovali rozdíly v rozsahu, intenzitě a rychlosti stavebních procedur u Baťů a u Olivetti, v architektuře obytných celků se projeví ještě markantněji. Nákladem firmy bylo ve Zlíně jen v meziválečných rocích 1921 – 1938 zbudováno 1956 obytných domů v zahradních čtvrtích.²³⁸ Olivetti se v průběhu mnohem delšího úseku v letech 1926 – 1976 zasloužila o vznik 973 obytných jednotek.²³⁹ Z těchto údajů samozřejmě nemůžeme vyvozovat žádné kvapné soudy, už jen kvůli dříve zmiňovaným odlišným velikostem obou podniků. O něco později však uvidíme, že celkový objem bytové výstavby byl přece jen rozhodujícím způsobem podmíněn i postoji a požadavky jejich vedoucích představitelů.

Nezvratným faktem zůstává, že zlínská obuvnická společnost se do zkoumání možností firemního bydlení soustavněji pustila v jistém předstihu před italským podnikem. Zatímco ve Zlíně pocházejí první iniciativy v podobě dělnické ubytovny a obytných domů z let 1910 – 1913, v Ivreji se nejstarší domky určené pro zaměstnance podniku objevily v roce 1926.²⁴⁰ Když si však odečteme oněch čtrnáct let, o které byla baťovská dílna založena dříve, vychází nám zhruba stejný časový rozptyl. O náskoku tedy mluvíme hlavně proto, že u firmy Olivetti setrval tento podnět z poloviny dvacátých let jako ojedinělý úkaz, který nebyl až do pozdních třicátých let následován. Naopak ve Zlíně představoval pouze úvodní krok, který vzápětí doplnily další pokusy o nalezení vhodného typu dělnického obydlí.

Rané ukázky obytných staveb v obou případech spojuje hned několik motivů, ne však neobvyklých i u jiných průmyslových celků v počáteční

fázi firemní bytové výstavby. Prvním z nich je celkem logicky jejich umístění v pochůzkovém dosahu od výrobních objektů. Ve Zlíně se alespoň zpočátku nacházely přímo v jádru továrního areálu, v Ivreji byl odstup o něco větší, ne však výrazně. Šestice samostatných domů byla situována na sever od továrny v lehkém kopcovitém terénu ve čtvrti později označované jako Borgo Olivetti.²⁴¹ Architektonická podoba prvních exemplářů v obou městech si zatím spíše hledala cestu k pozdějšímu modernistickému vyznění, neboť stále ještě využívala mnohých tradičnějších prvků, jako byly klasické vnější omítky či složitě koncipované mansardové střechy ve Zlíně a sedlové v Ivreji.

Podobně jako rodinné domky, které architekt Jan Kotěra rozvrhнул v regulačním plánu kolonie na Letné z roku 1915 a které se v několika variantách a v různých částech příští zahradní čtvrti začaly stavět od roku 1918 (vily pro úředníky firmy Baťa na Hradčanech, řadové dvojdomky Včelín), nabízelo i první ivrejské dělnické bydlení z poloviny dvacátých let komfort přilehlé zahrady. Ta měla ještě plně v duchu soudobých názorů a životního stylu obyvatel, kteří přišli převážně z venkova, zajišťovat jejich potravinovou soběstačnost. Což v obuvnickém městě umocňovaly i dřevěné přístavky v zahradách určené pro hospodářské účely.²⁴² V průběhu další výstavby však vedení obou podniků ze zjevných příčin upustilo od myšlenky propojení průmyslové práce zaměstnanců se zemědělskou činností ve volném čase. Do budoucna tak měly mít doplňující zahrady převážně odpočinkovou povahu.

Překotný růst výroby – a s ní zároveň počtu pracovníků podniku Baťa v období první světové války – nastartoval celou sérii iniciativ v oblasti bytové. Drobné moravské město totiž nemohlo v žádném případě uspokojit zvyšující se poptávku po ubytovacích kapacitách a stávalo se pod náporom nových zaměstnanců velice rychle pouze „*přeplněnou noclehárnou*.“²⁴³ Akutní situaci muselo vedení rychle řešit a jako nejlepší varianta se samozřejmě nabízelo budování nových obytných jednotek a hlavně hromadných nocleháren z vlastních výdajů.

Firma Olivetti se po docela dlouhou dobu spoléhala na bytové zázemí starého městského centra a zároveň především cíleně na dojíždějící pracovníky z okolních sídlišť. Předtím, než u Baťů přistoupili k organizované výstavbě dělnického bydlení, byl tento jev typický a velice problémový i ve Zlíně, hlavně kvůli delším dojezdovým vzdálenostem než v Ivreji. Italský podnik navíc pro cestující pracovníky zajišťoval od roku 1937 také autobusový přepravní servis. Obstarávala ho Fondazione Domenico Burzio, založená v roce 1932 jako fond k uctění památky technického ředitele firmy Olivetti, který byl uznáván pro své sociální cítění.²⁴⁴ Jeho působnost v mnohém připomínala Baťův podpůrný fond. Měl fungovat v podstatě jako záchranná síť pro zaměstnance, zabezpečující jim nejen z finanční stránky pomoc v sociálních záležitostech (například půjčky na zaplacení nemocniční péče či pohřbů).²⁴⁵ Avšak poté, co se Adriano Olivetti pustil do celkové modernizace otcovy společnosti – výrobním systémem počínaje a urbanistickou strukturou závodu konče – nastal důležitý posun i v rámci ubytovací politiky. Začalo být totiž jasné, že podobný stav nečinnosti není dále udržitelný a hlavně žádoucí.

Postavme si nyní do kontrastu přístupy obou podniků k nové, jimi podněcované bytové výstavbě, která do velké míry utvářela panorama průmyslových měst. Ačkoliv se společnost Baťa v této oblasti už nějakou dobu angažovala, po překonání poválečné krize se s prudce stoupajícími počty zaměstnanců v polovině dvacátých let ukazovalo, že bude přece jen potřeba nabrat výrazně rychlejší tempo. Nejlepší poměr mezi cenou, délkou stavby i prostorovými nároky by bývaly mohly naplňovat vícepatrové domy, přesto se šéf podniku Tomáš Baťa k využití takové možnosti nepřiklonil. Motivace, jež ho vedly k tomu, aby jako převažující bytový typ pro vznikající dělnické čtvrti zvolil rodinný domek ve všech jeho modifikacích, jsou už dnes dostatečně známé. Slova architekta Gahury nám je ale výstižně dokreslují: „*Je třeba, aby se v něm (v zaměstnanci firmy, pozn. aut.) vyvíjela harmonický duchový vztah mezi jeho*

*soukromým životem a jeho prací. Je třeba, aby svůj soukromý život mohl vyžít naprosto po svém. Mohl uspokojit svoje osobní záliby, svou touhu po subjektivním vyjádření své osobnosti.*²⁴⁶

V procesu konstituování přesnější půdorysné i vnější výrazové formy onoho „*individuálního království*“ měla ve Zlíně Ivi podíl zejména čtvrť Letná. V souladu s idejemi Howardova *Zahradního města budoucnosti* byla na základě Kotěrova návrhu tvořena velkoryse pojednanými uličními čarami. Ty dominantně vedly západovýchodním směrem po těle kopcovitého terénu a byly obklopeny samostatnými domky usazenými v zeleném podhoubí. Právě zde se totiž během první poloviny dvacátých let stavělo současně několik různých druhů dělnického bydlení o odlišné kvalitě obytného prostoru – od řadových čtyřdomků podél malenovické silnice s mansardovou střechou a odděleným hygienickým zázemím, až po omítané čtyřdomky na Kotěrově ulici, ukrývající všechny složky pod jednou plochou, či mansardovou střechou [42].²⁴⁷

Avšak tolik potřebnou intenzitu dostala podniková výstavba až se standardizovaným druhem čtyřdomku, který ve dvou letech 1925 – 1927 souvisle pokryl dosud neosídlené území Letné. U něj se poprvé projevíly architektonické znaky příznačné pro téměř všechny baťovské rodinné domy meziválečného období [43]. Z konstrukčního hlediska byl utvářen nosnými cihelnými a z vnějšku neomítanými zdmi, dosedajícími na železobetonové tvárnice sklepení, s dřevěnými stropy.²⁴⁸ Jejich strohá kubická forma byla jen posílena použitím ploché střechy a jednoduchého rytmu typových dřevěných oken a dveří. Všechny čtyři shodné obytné jednotky čítaly v přízemí předsíň, kuchyň a spíž, jež byly v patře doplněny o ložnici, rozdělitelnou na dva menší pokoje.²⁴⁹

Letná však při stávající expanzi podniku nemohla zůstat jedinou zahradní čtvrtí, a proto se od roku 1927 na východním konci města na sever od řeky Dřevnice rozrůstaly také Zálešná a Podvesná. Diagonální natočení řad typových rodinných domků vůči komunikačním cestám alespoň částečně ubíralo na jednotvárnosti rozlehlé rovinnaté oblasti

[44].²⁵⁰ V mohutném měřítku se zde začal uplatňovat typ dělnického domu, který vytlačil původní oblíbený čtyřdomek a stal leitmotivem baťovské bytové výstavby druhé poloviny dvacátých a třicátých let (v roce 1939 tvořil 71 % ze všech typů obytných domků firmy Baťa).²⁵¹ A tím byl tentokrát dvojdomek [45]. Za zachování přijatelných finančních nákladů – v roce 1933 necelých 42 000 na jeden dům – zvýšil podstatným způsobem životní komfort Baťováků.²⁵² Celková plocha 65 m² pro každý ze dvou bytů prozrazovala, že jejich prostorové schéma dostalo na vzdušnosti. Drobnější kuchyň fungovala v úzkém vztahu s obývacím pokojem, odkud po vnějším obvodu vedly dřevěné schody do patra se dvěma samostatnými ložnicemi pro rodiče a děti. Předsíň, koupelna s toaletou dohromady a sklepení už byly naprostou samozřejmostí.

Patříčně krátké termíny dokončení i nízké ceny rodinných domů ve Zlíně měl na svědomí (podobně jako u továrního areálu firmy Baťa a ve své podstatě u všech staveb budovaných z její vůle) hlavně výjimečně promyšlený a také v praxi dodržovaný stavební systém. Díky kompletní standardizaci jednotlivých obytných typů, jejich součástí i pracovního postupu mohly městskou strukturu formovat rozlehlé soubory. Od třicátých let postupně vyrůstaly další bytové okrsky Díly a Lesní čtvrť, které v sobě zahrnovaly kromě variant zmíněného dvojdomku i samostatné jednodomky, stejně jako v ostatních čtvrtích [46]. Měly poskytovat větší obytný standard lépe postaveným pracovníkům společnosti. Vlastní charakter domu určeného pouze pro jednu rodinu přirozeně zaručoval bohatší skladbu půdorysného schématu, konkrétně v nabídce další ložnice či pomocných provozů typu prádelny ve sklepě.²⁵³ Jeho objem byl také často členěn pomocí integrovaného garážového stání s terasou na střeše. Jen jedinkrát ale byly domy tohoto ražení izolovány ve zvláštní městské části Nad Ovčírnou, těsně přiléhající k novému centru a vyhrazené pro vedoucí zaměstnance.

Když obrátíme naši pozornost k italskému městu a jeho bytové výstavbě, zjistíme, že ubytovací strategie firmy Olivetti se opíraly o něco

větší otevřenost vedení než ve Zlíně, minimálně pokud mluvíme o otevřenosti vůči různým stavebním typům. Záměrné vyřazení některého z nich, byť na časově ohraničený úsek, se totiž v italském průmyslovém centru nikdy neuskutečnilo. Od počátku se paralelně stavěly jak volné rodinné domy (zejména pro majetnější zaměstnance a vedoucí pracovníky), tak i domy patrové, které obývala větší část firemní populace. Obavy Tomáše Bati z možných sociálních nepokojů či „zvětšení útrap dělníka“, vznikajících na půdě činžovních, dle něj „kasárenských“ variant bydlení, se v Ivreji nepotvrdily.²⁵⁴ Co se týče konstrukční stránky jednotlivých obytných jednotek, byly velmi často budovány pomocí kombinace betonové struktury s omítnutým cihelným vyzděním. Nicméně ne naprosto striktně a bez výjimek, spíše šlo o možnost, jež dobře fungovala u zvolených architektonických řešení. Přestože bylo dost obytných souborů utvářeno opakováním a vhodným prostorovým řazením jednoho shodného bytového druhu či jeho mírných obměn, takové míry typizace a práce se standardizovanými články jako ve Zlíně nebylo v Ivreji úmyslně dosaženo. Svůj podíl na tom měla i důsledná účast vybraných architektů u všech projektů.

První výraznější exempláře podnikového bydlení byly lokalizovány do zóny obklopující továrnu – podobně jako ve Zlíně čtvrť Letná. Adriano Olivetti svěřil svou důvěru i v tomto případě dvojici architektů, jejichž činnost už známe z provedení továrního areálu firmy. Severním a západním směrem od něj se rozkládala oblast, kterou Luigi Figini a Gino Pollini už od návrhů pro regulační plán Ivrey z roku 1934 považovali za ideální pro ubytovací účely. Její nepravidelný krajinný ráz s drobnými kopcovitými útvary měl dle nich „*spojit zakřivený rytmus přírodních forem s geometrickou vůlí člověka.*“²⁵⁵

Ve zhruba stejné době se začala realizovat dvě různá díla, která onu geometrickou vůli plně vyjadřovala. Mohutný čtyřpatrový obytný blok v Borgo Olivetti (1939–1941) a soubor sedmi řadových domů pro velké rodiny se zahradou v Castellamonte (1940–1942), každý o čtyřech

bytových jednotkách [47, 48]. Tedy stavební typy, které nebyly v meziválečném Zlíně vedením podniku masivně podporovány pro svůj příliš kolektivní ráz. Oba svou jednoduchou nečleněnou linií, plochou střechou a prvky jako piloty v přízemí prvního z nich odkazovaly k vzorům soudobého evropského funkcionalismu. Přesto se ale architekti nebránili ani atributům běžně používaným v tradičním stavitelství oblasti Canavese, které zde reprezentovaly dřevěné obklady dlouhých balkónových sekcí a schodiště vedoucí přímo z ulice (což se opakovaně objevovalo u olivettiánských domů).²⁵⁶ U obou ale hlavně vybrali architekti stejné dispoziční východisko. Obytné pokoje a ložnice byly umístěny na jižní stranu, zajišťující velkými okny dostatečný přísun světla. Komunikační a hygienické proozy zase naopak přiléhaly k severní polovině domů, jež měla uzavřeností svých fasád čelit silným větrům.²⁵⁷ Proto byly prolomené pouze drobnými okenními otvory horizontálního tvarování.

V poválečném období byla Castellamonte doplněna o několik dalších budov určených k ubytování zaměstnanců firmy Olivetti, vzniklých tentokrát pod taktovkou dvojice Marcella Nizzoliho a Gian Maria Oliveriho. Šest domů pro vedoucí pracovníky bylo v roce 1948 zahrnuto do pravidelného rastru předcházejícího zásahu, proto se i jejich forma ještě úmyslně vrací k přísně racionálnímu vzezření Figiniho a Poliniho bytových domů [49].²⁵⁸ Tyto přízemní objekty byly rozděleny na dvě části o různém objemu, přičemž větší z nich hostila hlavní obytnou část a menší zase garážové stání. Zvnějšku charakterizovalo domy se světlou omítkou několik zajímavých motivů, od mírného vyvýšení jižního vstupu, přístupného po krátkých schůdcích, přes kamenné obklady garáží, až po betonové představené markýzy na jihu a markýzy barevné, proužkované, deštníkového typu, umístěné na severní straně.

Dvojice domů o čtyřech bytech (1951–1952) a hlavně takzvaný dům o 18 bytech (1954–1955) od stejných autorů nabraly nový dech a oživily obytnou zónu svou diferencovanější skladbou. Domy o čtyřech bytech byly usazeny pravoúhle k původnímu jádru, tentokrát v západo-východním

řazení [50]. Tvořily je dva odsazené celky o různé výšce, nižší částečně kryla odpočinková terasa. Východní průčelí obou bloků Nizzoli a Oliveri hravě pojednali odlišnými typy balkonů, lodžii a spojovacích ramp se zahradou, čímž přiblížili bydlení zaměstnanců venkovnímu prostředí.²⁵⁹ Přestože Canavese není zrovna nejteplejší a nejslunečnější zónou Itálie, uplatňovaly se i zde typické pevné posuvné žaluzie a další druhy slunečních clon, které díky svým barevným a materiálovým nuancím často přijímaly dekorační roli. Architekti dali i domu o 18 bytech neobvyklé půdorysné řešení sestávající ze tří nejen tvarově odlišných částí [51]. Severní fasáda vykazovala relativní výrazovou jednotu. Jižní ale byla postavena na protikladném účinku vertikálních pásů čtyřpatrového celku, spojeného neutrálním, o patro nižším článkem s dominantním pětipodlažním objektem, který obepínaly horizontálně vedené bílé pásy dlouhých balkonů pavlačového typu.²⁶⁰ Zároveň byl vynášen barevnými piloty, které vytvářely z přízemí odpočinkovou zónu zdobenou navíc Nizzoliho reliéfy v betonové struktuře.²⁶¹ Pokud jde o prostorové uspořádání bytových jednotek všech uvedených případů, musíme upozornit, že až na obytný blok v Borgo Olivetti poskytovaly svým obyvatelům – často dobře postaveným zaměstnancům firmy či početným rodinám – rozlehlejší plochu než například nejběžnější zlínský ubytovací typ dvojdomku. V mnohdy složitě utvářených půdorysech nebyly výjimkou tři ložnice, navíc domy většinou disponovaly prostornými balkony.

Abychom ale nevzbuzovali dojem, že rodinné domy byly jedinou možnou a preferovanou formou ubytování zaměstnanců firmy Baťa, je potřeba zmínit také fenomén svobodáren a internátů. Právě ten je jedním z prvků, v němž firma Baťa a italská Olivetti nenašly stejné zalíbení. Typ hromadné noclehárny pro „*obrovskou armádu mladých lidí*“ představoval už od prvních pokusů alternativu ke zlínským dělnickým domům.²⁶² A že to nebyla jen okrajová záležitost, dokládá 43,2 % Baťových zaměstnanců, kteří zde v roce 1940 našli útočiště.²⁶³

Postupně vykryštalizovaly dva druhy takového bydlení. Internáty pro mládež, hlavně studenty Baťovy školy práce, byly podle Gahurových urbanistických plánů souměrně rozesety po obou stranách podélné odpočinkové parkové osy nedaleko náměstí Práce a zároveň školního okrsku [52]. Jejich konstrukční stránka plně odpovídala zlínskému standardu běžnému u továrních hal. Měly totiž formu několikapatrových, nejčastěji pětietážových typizovaných objektů, přičemž do jednotlivých modulových buněk byly podle plánů zasazeny ložnice o zhruba 10 lůžkách a na každém patře hygienické zázemí.²⁶⁴ Přízemní část vždy rozšiřovala nabídku služeb ve městě o prádelní, šicí a čistící provozy, případně společenské a přednáškové sály pro studenty. Komornější, převážně dvoupatrové svobodárny zase měly ubytovat mladé, ale již kvalifikované zaměstnance firmy, často lékaře či učitele [53]. Proto jim svými menšími rozměry a pokoji pouze pro jednoho či dva dopřávaly většího soukromí i pohodlí. Různé variace svobodáren o 8–20 pokojích, bytu domovníka a někdy i obchodech v přízemí se blížily spíše vzezření rodinných domů, a proto se stávaly součástí zahradních čtvrtí.²⁶⁵

Firma Olivetti v čele s Adrianem Olivettim se k možnosti budování obdobných hromadných ubytoven o relativně nízkém životním standardu nepřiklonila. Důvodem bylo zřejmě to, že u Olivetti pracovalo velké množství kvalifikovaných inženýrů i administrativních pracovníků, pro něž bylo také potřeba zajistit kvalitativně odlišné ubytování než pro začínající studenty.²⁶⁶ Přesto si vedení podniku uvědomovalo, že s konstantně narůstajícím objemem výroby bude nutné přistoupit k mnohem rozsáhlejší stavební aktivitě, než se zatím odehrávalo v Castellamonte. Tak se začala od roku 1943 utvářet nová obytná zóna Canton Vesco, tentokrát jižním směrem od továrny, kterou později doplnila La Sacca na východní straně silnice do Turína a Bellavista ještě o něco jižněji. Tyto okrsky poskytly ubytovací kapacity pro největší počet zaměstnanců Olivetti a zároveň v mnohém evokují zlínské zásady.

Canton Vesco, který Rossano Astarita chápe jako „*manifest racionalistického manýrismu*“, je téměř kompletně sestaven z podélných obytných bloků zasazených v pravidelných, dostatečně velkých rozestupech v udržované parkové zeleni.²⁶⁷ Zvolená forma vícepatrových domů se nijak netluče s Olivettiho představou průmyslové komunity sdílející stejné životní hodnoty i styly. Dva různé soubory s oplocenými zahradami, ležící v sousedství hlavní komunikace – třípatrové podle návrhů Ugo Sissy a Itala Laura, Annibala Fiocchiho s Marcellem Nizzolim (1943–1951) a dvoupatrové od posledních dvou zmíněných (1952) – opět rozvíjely nám známé řešení z Castellamonte. Severní, méně otevřené fasády s drobnějšími okny, měly svůj protiklad v jižních průčelích se souvislou řadou lodžii [54, 55]. Jednotlivé domy od sebe odlišovaly jednak různá materiálová, typová a barevná řešení balkonů a slunečních clon, ale i komunikační a půdorysné uspořádání. To se každopádně dost blížilo baťovským schématům, minimálně pokud jde o jejich prostorové složení (kuchyň, obývací pokoj, jedna nebo dvě ložnice, hygienické provozy).²⁶⁸

Odlišný přístup aplikovali Fiocchi a Nizzoli u soustavy objektů o čtyřech podlažích (1952–1954), orientovaných tentokrát západovýchodním směrem, které se v nepravidelné linii vážou na západě k předchozím [56].²⁶⁹ Jejich průčelí si jako u dalších Nizzoliho ivrejských realizací pohrávala s účinky do objemu vyřezaných horizontálních otvorů různých druhů balkonů nebo pavlačí a plných stěn. Tyto domy ukrývaly obytné jednotky o vyšším standardu, jejich plocha měla značné rozměry, mezi 70–100 m².²⁷⁰ Na stejné bázi byly o něco dříve postaveny i tři obytné bloky v zóně Canton Vigna na severu Canton Vesco.

Luigi Piccinato vytvořil v roce 1957 urbanistický plán pro čtvrť Bellavista. Ta nám až nečekaně silně připomene zlínské poválečné obytné okrsky, o kterých bude ještě později řeč, a to nejen svým zahradním rázem [57]. Měla nabídnout ubytování pro 4 000 lidí, proto ji na rozlehlé ploše organicky členil vysoký počet třípatrových podélných objektů s ohraničenou zahradou a domů o čtyřech podlažích s garážemi v prvním

z nich.²⁷¹ Jejich železobetonová konstrukce byla na cihelné neomítané fasádě přiznaná a spolu s perforovanými betonovými panely pod okny schodišťových bloků se také stala dominantním výrazovým prvkem. Mnohem menší okrsek La Sacca, jenž byl navržen Augustem Romanem v roce 1961 jako soubor kombinující pětipodlažní podélné bloky s věžovými domy o sedmi podlažích o půdoryse neúplného řeckého kříže, charakterizoval stejný konstrukční systém jako v Bellavistě [58]. Romano ale navíc dekoroval průčelí pomocí drobných geometricky uspořádaných otvorů ve zdivu a vertikálně členěných obkladů balkonů.

Vraťme se ale nyní opět do Zlína, jenž převážně pod vedením obuvnické firmy překonal v první polovině třicátých let největší bytovou nouzi. Tehdy se začaly čím dál častěji objevovat také plně individualizované jednodomky, kreativně pojednávající klasický konstrukční styl a vnášející tím do typizovaných obytných zón náznak rozmanitosti. I proto, že byly navrhovány pro osoby v důležitém postavení ve firemní hierarchii, se jimi zabývali převážně zástupci baťovské architektonické „*elity*“, František Lydie Gahura a především Vladimír Karfík. Tak vznikaly stavby, jež užívaly ve zlínském kontextu přísně utilitárních dělnických domků neobvyklých řešení – jako byla jen namátkou zimní zahrada u Karfíkovy Gerbecovy vily na Zálešné či krytá rohová venkovní terasa u vily primáře Bohuslava Alberta v areálu nemocnice od Františka Lydie Gahury [59].²⁷²

Klíčový moment v procesu ožívání výrazového rejstříku a dispoziční stránky bytové výstavby ve Zlíně nastal až pod vedením Jana Antonína Bati. Šlo samozřejmě o Mezinárodní soutěž na rodinný dům z roku 1935, jež se i dnes jeví jako neobyčejný počín. Pořád se nestává příliš často, aby se průmyslový podnik z vlastní vůle odhodlal k vypsání architektonické soutěže pro své stavební aktivity a navíc se světově uznávanými jmény v porotě. Hlavním výstupem té zlínské se stala vzorová kolonie U lomu, protahující jižním směrem čtvrt Nad Ovčírnu, kde byly vítězné projekty realizovány (typ Svedlund, Benš – Jech, Karfík, Vítek)

[60].²⁷³ Přestože se zde vyskytly nadmíru zajímavé přístupy i technické inovace, jejich další sériová reprodukce nenašla uplatnění.

Jako úplně samostatný článek, který stál mimo hlavní proud ubytovacích strategií firmy Baťa, bývají chápány honosné a do určité míry i lehce okázalé domy jejich ředitelů, počínaje Kotěrovou vilou zakladatele podniku z roku 1912, přes Hlavničkovu vilu až po sídlo vedoucího Dominika Čipery (stavěné podle plánů Vladimíra Karfíka na sklonku druhé světové války) [61].²⁷⁴ Byly roztroušeny ve značném odstupu od ostatní firemní zástavby na okrajích města. Přes odlišnosti ve vnějším formálním uspořádání je spojovala určitá mohutnost a členitý půdorys, jímž se prolínal motiv reprezentativní haly/přijímacího salonu i prostorné jídelny, často umístěné v návaznosti na hlavní obytný prostor.

Přestože firma Olivetti nezorganizovala obdobnou architektonickou soutěž jako Baťa ve Zlíně, podporovala rozšíření hodnotných návrhů bydlení pro své zaměstnance jiným způsobem. Tím bylo Ufficio Consulenza Case Dipendenti (UCCD), které pod dlouhodobým vedením Emilia Aventina Tarpina poskytovalo pracovníkům firmy Olivetti neobvyklý poradní a technický servis.²⁷⁵ Kromě půjček na nízký úrok pro vlastní výstavbu si mohli také zdarma vybrat z typových projektů vypracovaných architekty v kanceláři (ale například i Francou Helg a Francem Albinim), kteří se zároveň postarali o jejich následné praktické provedení.²⁷⁶ Tím jim byla nabídnuta ve srovnání se zlínským prostředím nebývalá možnost volby nejvhodnějšího stavebního celku, který by plně odpovídal jejich osobním potřebám. Nejvíce rodinných domů bylo vybudováno ve čtvrti Crist, na kopci západně od historického centra. Ukázkovým dokladem byl třeba Tarpiniho dům Locatelli z roku 1953, nízký objekt o jednoduchém objemu s jen lehce skloněnou sedlovou střechou a krátkou terasou u vstupu [62].²⁷⁷

Ubytování osob v důležitém firemním postavení se v Ivreji neslo ve zřetelně odlišném duchu od zlínských monumentálních a z běžné baťovské stavební produkce značně vyčleněných sídel ředitelů. Mnohem

blíže se zdají být spíše individualizované obytné typy pro učitele, lékaře či jiné kvalifikované pracovníky. Ivrejské domy se totiž neodtahovaly od normálních obytných okrsků a hlavně, ač často evidentně nákladnější a výpravnější v architektonickém detailu, pořád byly vyvedené ve stylu relativně jednotném s jinými olivettiánskými stavbami. Kromě již popisovaných domů v Castellamonte a několika střídmejších realizací v části Crist vynikl například dům technika a konstruktéra Nataleho Capellara, na němž spolupracovali v letech 1953–1955 Marcello Nizzoli a Gian Mario Oliveri [63]. Ten je usazen na vyvýšeném skalnatém útvaru a jeho dvě ramena, sbíhající se v tupém úhlu, jsou obě vyhrazena pro odlišné určení – denní a noční.²⁷⁸ Zase zde byla patrná touha architektů dosáhnout úzkého kontaktu mezi vnitřním prostorem a okolní přírodou. Krytá prostorná terasa obíhající kolem obývací zóny a harmonický účinek různých materiálů (dřevo, kamenné obklady, beton) tento dojem jen umocňují.

Naprostá změna kurzu v bytové politice přišla ve Zlíně po roce 1945, kdy se z rodinné firmy Baťa stal národní podnik, v němž původní vedení ztratilo vliv. Přesto bylo ještě krátce možno pracovat s baťovskými architektonickými principy rozvinutými před válečným konfliktem. Východní část města mezi čtvrtí Díly a Podvesná byla v rámci poválečné bytové krize proměněna na další obytnou zónu, jež se oprostila od původní koncepce samostatných rodinných domků v zeleni směrem k volně řazeným vícepatrovým objektům. Pětice věžových domů od Miroslava Drofy i skupina třietážových, lineárně koncipovaných domovních bloků, navržená Vladimírem Karfíkem, uplatnily obě cihelnou konstrukci i pro výškové řešení [64].²⁷⁹ Dominantním prvkem, traktujícím jejich výrazově úsporné fasády, se staly geometricky pojednané prefabrikované betonové balkony (u Karfíkových domů i barevné plechové obklady). U dvou apartmentových Morýsových domů, opět podle Drofova projektu, a Kolektivního domu Jiřího Voženílka na východním okraji školní čtvrti v centru Zlína byl použit běžný baťovský železobetonový skelet o

upravených modulových rozměrech [65]. Oba výškové domy přesně naplňují dříve zamítanou představu pospolitého bydlení, protože kromě obytných jednotek zahrnovaly také společné provozy jako mateřské školy, jesle, restaurace či odpočinkové terasy. Všechny zmíněné poválečné soubory udržovaly relativně vysoký standard bydlení, nabízely zejména dvoupokojové nebo třípokojové byty o výměře obytné plochy mezi 39–65 m².²⁸⁰

Jestliže ve Zlíně probíhal proces transformace architektonických přístupů k bytové výstavbě v souvislosti se změnou vedení podniku v důsledku nové politické situace, v Ivreji můžeme vyzorovat určité změny po nečekané smrti Andriana Olivettiho v roce 1960. Firma pod vedením Adrianova syna Roberta Olivettiho a dalších vedoucích, jako byli Bruno Jarach, Renzo Zorzi či Bruno Visentini, udržovala kontinuitu s předchozím děním – ve smyslu pokračování v již rozjetých aktivitách, například čtvrti Bellavista.²⁸¹ Nové významnější zakázky musely počkat až do závěru šedesátých let, kdy společnost oslovila dva týmy – turínské architektky Roberta Gabettiho a Aimara d'Isolu a Benátčany Igina Cappai a Pietra Mainardise – s požadavkem na vybudování dvou různých celků čítajících obytné jednotky o menších rozměrech.

Výsledné realizace se jednak výrazně odlišovaly od dosud zbudovaných bytových souborů, jednak stály v protichůdné pozici i vůči sobě navzájem. Obytná jednotka Západ od Gabettiho a d'Isoly se nachází těsně vedle Figiniho a Polliniho řadových domů v Castellamonte [66]. Z jejich úrovně však působí pouze jako drobná vyvýšenina. Architekti ji totiž koncipovali jako půlkruhový oblouk, jehož západní průčelí bylo skryté pod umělým návrším. Vnitřní obvod, po celé délce obepnutý minibyty, se otevíral skleněnou fasádou do přírodního dvora. Ten v chybějící části kruhu uzavřel další kopec, čímž architekti zajistili obyvatelům dostatek soukromí. Renato Pedio v této souvislosti hovoří o „*land-architecture*“ a „*ne-budově*.“²⁸² Cappai a Mainardis naopak dali své obytné jednotce Východ ležící na samém okraji historického centra, výrazně

strukturovanou formu high-tech [67]. Tato hliníkovými a ocelovými plechy obložená pětipodlažní budova, u které se často připomíná její podobnost s psacím strojem, ukřívala ve svém složitě utvářeném nitru kromě ubytovacích kapacit také celou řadu dalších služeb (kino, bazén, bar, kavárna, přednáškový sál) a později díky tomu byla upravena na hotel.²⁸³

Opusťme nyní čistě stavební a architektonickou stránku bytové výstavby v obou průmyslových městech a zaměřme se více na skutečnosti, které stály za jejím vznikem a které formovaly její podobu. Rozhodně bychom neměli opomenout problematiku jejího financování, protože právě u něj vyvstane velký rozdíl v přístupu obou firem. Společnost Baťa se v tom ohledu projevila přesně v souladu s obvyklou strategií ostatních company towns. To znamená, že jak zahradní čtvrtě s rodinnými domy, tak i oba typy hromadných ubytoven – svobodárny i internáty – budovala kompletně ve svém peněžním nákladu. Tudiž i po dokončení zůstávaly všechny pořádky v jejím majetku. Domky byly ženatým zaměstnancům pouze za výhodnou cenu pronajímány (v roce 1935 – 27 Kč týdně z 500 Kč týdenního platu).²⁸⁴ Zaměstnanci však museli nejdříve projít administrativním procesem výběru, který zahrnoval osobní pohovory a dotazníky různého typu, a zároveň počítat i s průběžnými návštěvami zaměstnanců osobního a ubytovacího oddělení firmy.²⁸⁵ Ti mimo jiné dohlíželi, jakým způsobem s majetkem firmy nakládali a zda se příliš nevymykali z představy vedení o správném pojetí bytové kultury. Po případném skončení jejich pracovní činnosti v podniku museli domy okamžitě opustit.²⁸⁶ Obdobný systém fungoval i u staveb hromadných. Mladí lidé v nich získali jistotu bydlení, která příliš nezatížila jejich rozpočet, ale byla omezena jen jejich dočasnou aktivitou v baťovských závodech.

Situace v Ivreji nebyla definovaná tak striktně. Firma Olivetti financovala některé projekty samostatně, v jiných případech, a to hlavně po válce, ve spolupráci například s fondem INA-Casa. Ten spadl pod celostátní organizaci INA (Istituto Nazionale delle Assicurazioni) a byl

součástí snah o nastartování nového stavebního rozvoje v období poválečné krize. Fond měl k dispozici jednak státní příspěvky, ale i vklady od soukromých společností a dokonce i zaměstnanců.²⁸⁷ Italský podnik také hotové obytné celky svým zaměstnancům výhodně pronajímal.²⁸⁸ Narozdíl od Baťů jim ale některé realizace i prodával, a to za mnohem nižší než tržní cenu. Je tedy zřejmé, že firma Olivetti nebyla jediným investorem a následně ani majitelem všech bytových jednotek určených pro zaměstnance. Zřejmě i díky tomu si tolik nenárokovala právo korigovat jejich životní styl podle svých představ jako zlínský obuvnický podnik.

V meziválečném Zlíně byla velmi výrazně cítit snaha připoutat zaměstnance k závodu pomocí moderního a pohodlného bydlení (hovoříme ale hlavně o standardizovaných domcích vzniklých po roce 1925). Komfort „vlastního“ bydlení je měl nabudit k takovým pracovním výkonům a chování, aby jej nemuseli opustit. Také Olivetti měla nepochybně velký zájem, aby její pracovní síla byla stabilní. Nabídka kvalitního ubytování k tomu měla obdobným způsobem jako ve Zlíně dopomoci. Ideálům Adriana Olivettiho ale byl velmi cizí aspekt kontroly, který, ať chceme nebo ne, nelze v ubytovací politice firmy Baťa přehlédnout. Nejvýrazněji se projevil u mladých a nezkušených pracovníků přebývajících na nových internátech, jimž měl každodenní program organizovaný snad do poslední minuty vštípit baťovské hodnoty a podnikovou filozofii.²⁸⁹

Již jsme mluvili o tom, že přesné vymezení stavebních typů o různé kvalitě obytného prostoru a zároveň městských zón podle věku, rodinného stavu a částečně i postavení ve firmě Baťa bylo podmíněno sociální strukturou zaměstnanců, u níž převažovaly dělnické profese a neobvykle vysoký počet studentů ve věku 14–19 let.²⁹⁰ Podobně propracované členění nebylo u Olivetti v Ivreji zvykem. Určité rozrůznění se projevilo jen v logicky častějším obývání samostatných vil výše postavenými pracovníky. Jinak byly obytné zóny tvořeny převážně odlišnými typy rodinného bydlení. Je ale potřeba přiznat, že by tyto závěry bylo vhodné

podpořit přesnějšími údaji demografickými. Zde autorka vidí potenciál či spíše přímo nezbytnou nutnost pro další srovnávací výzkum.

Nebývale mohutný a chvatně narůstající příliv pracovníků do obuvnického města přivedl postupně firmu Baťa ke konstituování nového konstrukčního systému, umožňujícího odpovídající rychlost nejen bytové výstavby. Architekti a inženýři pracující pro podnik se mu museli přizpůsobit a navrhovat obytné stavby v jednotném architektonickém stylu, který byl tímto systémem podmíněn. Pokud tedy vůbec byli architekti přítomní, velká část rodinných domů se díky typizovaným variantám obešla bez jejich účasti. Paušálně je možno říct, že zlínský podnik kladl důraz hlavně na praktickou stránku výstavby obytných celků – ekonomičnost, spěšné dokončení a její plošné rozšíření mezi své zaměstnance – a až v druhé instanci na estetický dojem či výrazově zajímavé řešení, které by nemělo funkční opodstatnění. Na větší a hlavně dražší architektonické výstřelky si společnost Baťa moc nepotrpěla. Pokud architektům tento způsob práce nevyhovoval, nikdo jim příliš nebránil v odchodu, jak dokládá příklad Miroslava Lorence.

Olivettiho chápání obytné architektury však vedlo jiným směrem. Podobně uniformní konstrukční a architektonický styl jako Baťové italský průmyslník nevyžadoval. Tím, jakým architektům však zadával v Ivreji zakázky, významně předurčil z velké části racionalistickou podobu bytových celků. I přes velmi intenzivní zájem o konkrétní postup architektů a úzkou spolupráci s nimi, měli tvůrci činní pro firmu Olivetti mnohem víc prostoru pro vlastní svobodné vyjádření, než tomu bylo u baťovských architektů. V Ivreji nebylo kvůli nižšímu počtu zaměstnanců a zároveň cílené podpoře dojíždějících nutné vybudovat tak rozsáhlou obytnou síť.²⁹¹ Tudíž se nemuselo ani tolik spěchat na její dokončení, což otevřelo prostor i pro experimenty. U šéfa firmy Olivetti se také nesrovnatelně více rýsuje touha po nejen účelových, ale zároveň i výrazně esteticky zdařilých návrzích.²⁹² Jisté je, že nehledě na zvolené přístupy měly oba průmyslové

podniky díky dlouholetému praktickému průzkumu bytových možností zásadní vliv na zlepšení životních podmínek daného území.

I přes uvedené významové nuance ubytovacích strategií firem Baťa a Olivetti se dají také vyzorovat jasné styčné momenty. Poměrně zřetelně vyvstává u obou měst respekt ke krajinnému rámci, jenž i díky soustavnému úsilí podniků o jeho organizovanou úpravu tvořil nedílnou doplňující součást obytného prostoru. Podařilo se jim docílit mimořádně příjemně působící urbánní dimenze, která nemá nic společného s některými neudržovanými průmyslovými městy předcházející epochy.

Zároveň je poji přesvědčení o vzdělávací roli bytové výstavby. Publikace *Průmyslové město* nám odhaluje, že „*bydlení v rodinných domcích umožňuje pracovníkům zkrátit dobu docházení do práce..., umožňuje mu návštěvu vzdělávacích kurzů, kulturních podniků a tělovýchovných institucí.*“²⁹³ To je však jen dílčí hledisko baťovské bytové reality. Mimo něj mělo velkou důležitost také cílené zavádění nového, z mnoha stránek lepšího bytového standardu, než bylo předtím v oblasti zvykem (ne však bezvýhradně u všech stavebních typů). Firma tak působila na návyky svých zaměstnanců a přibližovala je více k modernímu městskému životu (důsledné oddělení ložnice a obývacího pokoje, elektrifikace, přívod plynu).²⁹⁴ Obdobně nahlížela na problematiku obytného stavitelství také firma Olivetti, zejména v období, kdy ji vedl Adriano Olivetti. Věřil, že zkvalitnění bytové nabídky představuje akt kultivace zaměstnanců. Kromě všech utilitárních funkčních vlastností nově budovaných obytných prostor měla v onom úkolu pomáhat i jejich přidaná estetická hodnota. Díky této součinnosti měly cenné architektonické práce přispět k celkově lepšímu morálnímu stavu společnosti.

7. Veřejné stavby podniků Baťa a Olivetti

Není pochyb o tom, že charakter každého města bývá do velké míry definován veřejnými prostory. U průmyslových měst získává tato premisa na důležitosti, protože pouze s jejich rozvojem se může běžné industriální seskupení továrních hal s případnými rezidenčními čtvrtěmi proměnit v regulérní sídelní celek. Až stavby uspokojující vzdělávací, společenské, kulturní i obchodní potřeby všech obyvatel, jsou totiž schopné vdechnout urbánním zónám pravý pulzující život.

Pokud souhlasíme s míněním, že *„architektura byla vždy důležitým sociálním symbolem, který vypovídal o osobě vlastníka a uživatele, naznačoval jeho postavení, informoval o jeho vztahu ke světu“*,²⁹⁵ tak ani nemůžeme popřít, že architektonická forma veřejných staveb budovaných firmami Baťa a Olivetti prozrazuje mnohé o jejich přístupu k zaměstnancům. A jak je dobře známo, ve stavitelské oblasti, úzce provázané se sociální politikou podniků, dosáhly oba velmi pozitivních výsledků.

V této kapitole budeme sledovat, kterým sférám a z jakých důvodů věnovaly jednotlivé společnosti stěžejní pozornost. Pokusme se také zamyslet, jestli je vedly stejné či podobné motivace, nebo se naopak záměry zlínského a ivrejského vedení vůbec neprotínaly. Nemůže nás udivit, že i když podniky vykazovaly jistý zájem o sociální otázky už dříve, soustavnější stavební výkony v této sféře přišly na řadu až ve chvíli, kdy byl konsolidován jejich hospodářský status. V polovině dvacátých let ve Zlíně a zhruba o deset let později v Ivreji se tak v souvislosti s principy označovanými jako welfare capitalism začaly rozjíždět projekty, které měly zaměstnancům průmyslových firem nabídnout služby, rozšiřující jejich mimopracovní komfort a zázemí.

Jedním z takových okruhů, na něž firmy Baťa a Olivetti kladly obrovský důraz, bylo vzdělávání a školství. V obou případech nebylo chápáno pouze jako prosté zajištění výchovy nejmladších ročníků,

potomků pracovníků firmy, ale naopak spíše jako konstantní proces nabírání vědomostí u všech věkových kategorií.

Přestože zakladatel zlínské společnosti Tomáš Baťa byl velkým zastáncem praktických zkušeností, protože „*hlavní školou je zajisté dílna*“, druhým dechem hned dodával, že „*až když se doplní poznatky teoretickými, pak teprve z vás (strojnických učňů, pozn. aut.) budou celí lidé.*“²⁹⁶ Proto se podnik pustil do cílené podpory školského systému ve Zlíně, neboť ten nezvládal čelit obrovskému kapacitnímu náporu nově přicházejících pracovníků a jejich blízkých. Jaroslav Wicherek upozornil na pragmatičtější pozadí tohoto jevu, totiž že si firma mohla položky na vybudování vzdělávacích institucí odečíst z daňového základu, tudíž to pro ni bylo výhodné i po finanční stránce.²⁹⁷ Již ve svých urbanistických plánech města z roku 1927 zasadil architekt Gahura samostatnou školní čtvrť východně od továrny, v návaznosti na zámecký park. Ačkoliv byla realizována podle prostorového návrhu jiného tvůrce, Miroslava Lorence, zvolené místo už se nezměnilo.²⁹⁸ Nakonec byla tato lichoběžníková zóna utvářena od roku 1928 a dále v průběhu třicátých let řadou několikapatrových staveb, v jednom případě dokonce zdvojenou, již doplňovalo i prostorné venkovní hřiště. Masarykovy pokusné školy, rozkládající se po celé šířce areálu, flankovaly také dvě drobnější budovy halového typu – tělocvična a aula pro společenská setkání –, čímž byla zaručena absolutní soběstačnost areálu [68]. Za chvíli uvidíme, že v Lvreji se idea komplexního vzdělávacího okrsku neuplatnila se stejnou intenzitou.

Architektonické řešení školních provozů, jakož i dalších městských veřejných staveb, vyplynulo z ekonomických požadavků vedení, jimž už předtím u továrny vhodně dostal standardizovaný skeletový systém o jednotném modulu. Ten však byl narozdíl od značné jednotvárnosti a repetitivního sledu výrobních hal oživen pomocí dispozičních úprav i proporčních obměn jeho výplní, čímž se dle Attilia Podesty „*nedosáhlo charakteru monotónní uniformity, ale spíše rytmicky přerušovaného*

souladu.²⁹⁹ První zásah do vzdělávacího areálu představovala realizace Masarykových pokusných škol, dnes už více než dvacet let asanovaných, jež se jako jedna z mála nevyvíjela v intencích jednoduchého obdélného půdorysu.³⁰⁰ Byla v symbolickém všeobjímajícím gestu svých dvou shodných křídel otevřena do nově vznikajícího prostoru náměstí Práce. Zbylé čtyři studijní objekty, zaštiťující rozličné stupně a varianty vzdělání, od cizojazyčných měšťanských škol, přes živnostenské a průmyslové až po odbornou školu pro ženská povolání, byly všechny běžného podélného tvaru.³⁰¹ Skeletové konstrukční řešení předurčilo i vnitřní uspořádání jednotlivých školních budov. Stejně jako u internátů jde o trojtrakty se samostatnými, velmi dobře vybavenými učebnami, studovny a dílnami o proměnlivé velikosti, rozmístěnými po stranách ústřední chodby. Kromě oddělené vzdělávací zóny neopomíjela firma zároveň i výstavbu samostatných školních budov v zahradních čtvrtích, většinou obecních nebo i mateřských, mezi nimiž díky své rozlehlé odpočinkové terase v části posledního patra vynikla obecní škola na Letné.

Ať už šlo o kterýkoliv vzdělávací stupeň zlínského školství, měly všechny pomocí vysoce aktuálních a inovativních pedagogických metod „učit mravnému poměru k práci a vychovávat lidi, kteří dovedou myslet a pracovat rozumně“³⁰² a zároveň i „buditi odvahu, sebedůvěru, podnikavost, vynalézavost.“³⁰³ Což byly přesně vlastnosti, jež se u Baťů cenily. Zde narážíme na hlavní rys zlínského meziválečného školského systému, a tím je jeho mimořádně silná provázanost s podnikatelským sektorem. Firma se jeho podporou snažila „produkovat“ mladé lidi, „Baťamany“,³⁰⁴ kteří by posléze v baťovských provozech našli uplatnění a byli hlavně patřičně psychicky vybaveni a připraveni na jeho rychlé tempo a charakteristický pracovní řád. Nehledě na to, že velká část z nich už za studií v rámci organizačního systému Baťovy školy práce u firmy působila.

U základního a odborného středoškolského vzdělání se ale u Baťů nezastavili. Pod vedením Jana Antonína Batí bylo v druhé polovině třicátých let uvedeno do chodu několik institucí, rozšiřujících nabídku

směrem k vyššímu školství. Šlo zejména o takzvané Studijní ústavy – vojici shodných pětipodlažních objektů, jež dělaly na vrcholku internátního komplexu po obou stranách důstojný doprovod Památníku Tomáše Bati [69].³⁰⁵ V rámci obvyklého baťovského konstrukčního schématu byly jejich poznávacím znamením vysoké cihelné parapety, jež uzavíraly úžší pásy šestidílných oken. První z nich, otevřený v roce 1936, v sobě spájel několik funkcí – muzeální, výzkumnou, studijní i popularizační – a všechny se týkaly hlavně přírodních věd a technologických oborů.³⁰⁶ Tématickou vyváženost měl přinést ústav zprovozněný o dva roky později, jenž primárně hostil výstavní sály pro přehlídky současného umění a výukové prostory nové Školy umění. Ta bývá pro svůj důraz na umělecké řemeslo a bezprostřední návaznost na potřeby průmyslu naprosto oprávněně dávána do souvislosti s německým Bauhausem.³⁰⁷ U Studijních ústavů se také projevil jev typický i pro olivettiánské prostředí. Totiž že vzdělávací záměry mateřské firmy se neomezily jen na přímý vliv školních institucí, ale naopak v nich hrála důležitou roli i součinnost nejrůznějších přednáškových cyklů, kurzů a kulturních aktivit, jež rozšiřovaly rozhled zaměstnanců v jejich volném čase (a nejen jejich, byly povětšinou otevřené i pro veřejnost).

Pozoruhodným pokusem přenést do prostředí moravského průmyslového města duch elitních anglických a amerických internátních škol byl Tomášov [70]. Zařízení vzniklé v roce 1937 mělo dát svým absolventům takovou průpravu, aby mohli zastávat vedoucí místa ve zlínském závodě a především v jeho zahraničních pobočkách.³⁰⁸ Určitou vydělenost od běžných školských provozů a ubytoven potvrzovala i jeho izolovaná pozice na jižním kopcovitém cípu města a architektonická forma bez přiznané skeletové konstrukce s omítnutými meziokenními sekcemi.

Podívejme se nyní, jakým způsobem se k problematice vzdělávání postavila italská firma. Nutno přiznat, že jakkoliv byly její aktivity rozmanité a v mnohých ohledech příbuzné s baťovskými, obdobně rozsáhlá architektonická soustava v čele se samostatným školským okrskem jako

ve Zlíně z popudu Olivetti v Ivreji vybudována nebyla. Nelze si to však v žádném případě vyložit tak, že by se podnik o duševní rozvoj svých zaměstnanců zajímal méně. Většina zlínských školních institucí fungovala jako městské školy běžně otevřené pro veřejnost, ale způsob jejich organizace, styl výuky i finanční podpora Baťů napovídaly, že společnost počítala s budoucím úspěšným zapojením absolventů do svého chodu. Také pro firmu Olivetti byl tento důvod důležitou motivací. I ona pozorně dbala na výchovu patřičně kvalifikovaných mladých pracovníků. Jejich odborné znalosti byly rozvíjeny například v rámci tříletých kurzů v Centro Formazione Meccanici, které svým organizačním systémem s důrazem na praktickou výchovu studentů ve firemních dílnách vytvářelo jasnou paralelu k Baťově škole práce.³⁰⁹

Přesto se ale jeví, že další činnost podniku Olivetti byla poháněna i trochu jiným motorem. Následující slova šéfa Adriana Olivettiho naznačují jeho postoj ke školskému systému, včetně stipendií a knihoven: „*Procházel jsem obrovskými nesnázemi, aby se tyto instituce neproměnily v nástroje paternalismu, zdroj privilegií a absolutně neadekvátní výběrové orgány.*“³¹⁰ Začíná být pomalu zřejmé, že pro italského průmyslníka byly vzdělávací iniciativy podniku projevem odpovědnosti průmyslu vůči prostředí a společnosti, jež ho obklopuje, což dosvědčují například dlouhodobé peněžní příspěvky mateřským školám ve vlastnictví města, které v podstatě neměly s firmou nic společného.³¹¹ I ve všeobecné přístupnosti baťovských škol se zračí širší starost o vzdělání obyvatel města, avšak nelze nepřipomenout, že ti v meziválečném období patřili z rozhodující části k zaměstnancům společnosti, jejíž zástupci navíc stáli v čele městské samosprávy. V přístupu obou koncernů se tedy mísily dva póly – snaha napojit vzdělání na činnost firem i podnitit myšlenkový rozkvět celého přiléhajícího území a jeho obyvatel z vnitřního přesvědčení o potřebě vzdělání.

Jestliže ve Zlíně byly mateřské školy drobnějším článkem rozsáhlého školského systému, v Ivreji byla problematika péče o nejmenší velice

podstatným pilířem vzdělávací politiky firmy Olivetti. Kromě didaktických důvodů byly cíleně budovány zejména jako akt sociální podpory zaměstnanců podniku. Narozdíl od Bařů, u nichž byl upřednostňován model setrvání ženy po svatbě v domácnosti, nebyl u Olivetti v Ivreji plynulý návrat zaměstnankyň do pracovního procesu ničím výjimečným. Firma jim také poskytovala celou řadu mateřských benefitů, od důkladné zdravotní péče v těhotenství až po fakt, že v období zhruba dvou a půl měsíců před porodem a 7 měsíců po něm pobíraly převážnou část mzdy, i když oficiálně do továrny nedocházely.³¹²

V těsné blízkosti prvního obytného bloku pro pracovníky podniku v Borgo Olivetti vyrůstaly ke konci třicátých let současně i jesle a mateřská školka pro jejich děti (1939–1941). Návrh byl opět vyhotoven dvojicí architektů Luigim Figinim a Ginem Pollinim, kterým se podařilo docílit mimořádně šťastného, vzdušného a pro děti opravdu příhodného prostorového uspořádání [71,72]. Zdejší členitý terén totiž citlivě využili ku prospěchu věci, když rozdělili provozy do dvou od sebe oddělených, přízemních pavilonů. Menší z nich, přístupný klikatým chodníkem, usadili na vršek kopce. Z něj vytvořili hlavní venkovní hrací a odpočinkovou zónu, neboť zde byl dětem k dispozici i bazén, písek a fontánka, k níž vedla úzká stezka obklopená sloupořadím.³¹³ Druhá budova situovaná v úrovni důležité spojovací komunikace měla lichoběžníkový půdorys a ve svém nitru ukrývala mimo jiné i vnitřní zahradní dvůr. Zvnějšku byla podoba školky utvářena zejména kombinací kamenných fasád (kámen byl použit kvůli válečným materiálovým omezením), posuvných prosklených vstupů do dvora a zahrady, i krytého sloupového portiku na jižní straně.³¹⁴

V padesátých letech se stavební působnost firmy Olivetti přesunula do rostoucího okrsku Canton Vesco, jehož funkční skladbu měly rozmnožit plánované školské provozy a povýšit je tak na nezávislou obytnou jednotku. Wolfgang Frankl a Mario Ridolfi byli pověřeni návrhem mateřské školky téměř ve stejnou dobu, jako byl Ludovico Quaroni najmut pro projekt základní školy. Obě realizace spojuje hlavně dlouhý a

komplikovaný proces výstavby, kdy se původní plány během téměř deseti let mnohokrát změnilly.

Frankl a Ridolfi se museli přizpůsobit prostorovému schématu zóny, ustanovenému krátce předtím, a vměstnat budovu školky mezi pětici obytných domů od dvojice architektů Nizzoliho a Fiocchiho. Přesto se jim podařilo najít příznivou formu, díky níž bývá stavba považována za jedno z jejich nejlepších společných děl, vymaňující se navíc v mnoha aspektech z racionalistického vzezření velkého počtu olivettiánských staveb. Ve finálním řešení rozčlenili školku (1955–1964), podobně jako před nimi Figini a Pollini, do dvou samostatných oddílů, přičemž ústřední dvoupatrová část v sobě ukryla běžné provozní zázemí od kanceláří a jídelen až po ordinaci lékaře [73, 74].³¹⁵ Druhý přízemní – v mnoha zalomeních složitě komponovaný – pavilon, byl vyhrazen pro vlastní učebny a herny pro děti. Stavby vynikaly jednak neobyčejně širokou paletou použitých materiálů, ale hlavně propracovaným systémem střešních teras a na nich umístěných vyhlídkových věží a altánků. Ty také zvyšovaly možnosti aktivního venkovního odpočinku dětí. Modelované betonové panely teras u hlavní budovy, perforované geometrické obrazce zábradlí z cihel, spolu s ozdobným mřížovím střešních altánů – to vše jsou prvky, jež školce vysloužily označení „*monument řemeslnosti*.“³¹⁶

O něco severněji se na druhé straně silnice v samém srdci Canton Vesco nacházela základní škola, postavená podle návrhu Ludovica Quaroniho (1955–1964). V prvotním schématu si představoval čtyři čtvercové pavilony, propojené systémem krytých komunikačních článků, jež je zároveň vázaly i k přilehlému obchodnímu bloku. Toto rozvržení mělo ztělesňovat „*kvůli své naučné hodnotě utopickou vizi školky a školy jako centra života obytné čtvrti*.“³¹⁷ Postupem let a po přechodu stavby pod městský patronát však byl projekt okleštěn pouze na dva oddělené přízemní studijní celky, zmizely spojovací rampy i komerční sekce [75].³¹⁸ Po konstrukční stránce stavba opět využila kamenného zdiva, na něj dosedalo ploché betonové zastřešení, a výplňových prosklených

vstupních panelů. Plastický efekt školním objektům dodávaly mírně zasunuté vstupní části a mohutné představené kamenné tabule, působící i jako dekorativní motiv.

Nemůžeme vynechat ani fenomén letních kolonií či táborů, velmi vlivných olivettiánských výchovných iniciativ. Kromě dvou důležitých realizací mimo Ivreu, v Marina di Massa a Brussonu, byl obdobný typ dětského letního útočiště zřízen na počátku sedmdesátých let i v lesnaté oblasti Montenavale, nedaleko od administrativních budov firmy.³¹⁹ Ottavio Cascio jej koncipoval jako soustavu několika nízkých čtvercových jednotek, jejichž dominantním rysem byly jehlanové střechy. Díky masivnímu upotřebení dřeva a velkým skleněným průhledům souzněly stavby také dobře s okolní přírodou [76].

O něco výše jsme si už předeslali, že dlouhodobé vzdělávání zaměstnanců i mimo pracovní dobu bylo pro firmu Olivetti srovnatelně podstatné jako u Baťů. Proto měli nejen pracovníci, ale částečně i běžná veřejnost možnost konzultovat velmi rozsáhlé a tematicky bohaté fondy podnikové knihovny (kromě technických publikací i odborné knihy humanitního směru – umělecko-historické, filozofické, sociologické).³²⁰ Současně pro ně bylo díky Centro Culturale Olivetti organizováno množství odborných konferencí, výstav i kvalitních přednáškových cyklů, včetně častých besed s vědci různých oborů i významnými kulturními představiteli, jako byli Umberto Eco či Alberto Moravia.³²¹ Obdobné aktivity nacházely v menším měřítku v rámci Movimento Comunità uplatnění i v jednotlivých komunitních centrech nejen v okolí Ivrey.

Není jistě žádným překvapením, že dalším odvětvím sociální politiky průmyslových koncernů, které vyústilo v mnohé zajímavé veřejné realizace na obou stranách, bylo zdravotnictví. Firmy Baťa i Olivetti měly totiž eminentní starost o dobrý zdravotní stav svých zaměstnanců, a proto se jim snažily svépomocí zajistit hodnotnou lékařskou péči. Ta byla jak ve Zlíně, tak v Ivreji a jejich vesnickém okolí před jejich řízenými zásahy dost zanedbaná. Je také přirozené, že v této oblasti se ideové pozadí působení

obou podniků nemohlo příliš odlišovat, neboť jedině zdravý zaměstnanec mohl v závodech odvádět kvalitní práci.

V obou případech byly první zdravotnické provozy situovány přímo v továrním areálu. I když šlo hlavně o základní lékařská zařízení a ordinace, byl i to velký krok kupředu, který na nějakou dobu zaopatřil bezprostřední zdravotní potřeby zaměstnanců. Zatímco u Baťů to stačilo kvůli nebývale rychlým populačním skokům jen krátce (1924–1927), v Lvreji nebyla situace i díky většímu ordinačnímu rozsahu tolik akutní. Avšak už v následující fázi se objevila skutečně vysoce profesionální pracoviště, povznášející lékařský standard na aktuální vědeckou úroveň. Svou kapacitou také lépe dostaly značné zaměstnanecké poptávce.

Ve Zlíně to platilo pro nově zřízenou Baťovu nemocnici, která se stala nejdůležitější zdravotnickou institucí meziválečné doby a tento status si vlastně nese až do dnešních dní. Začala se budovat od roku 1927 na východním okraji města, za rozrůstajícími se obytnými čtvrtěmi Zálešnou a Podvesnou.³²² Spolupráce mezi firemním architektem Františkem Lydie Gahurou a budoucím ředitelem nemocnice Bohuslavem Albertem umožnila dát areálu takovou architektonickou podobu a urbanistické rozvržení, aby co nejlépe odpovídalo funkčním požadavkům moderního lékařského provozu. Což samozřejmě i spolu s vynikajícím odborným personálním složením zvyšovalo komfort pacientů. Přestože i lékařská zařízení budovaná nákladem firmy Olivetti byla vázána stejnými zásadami, jejich výsledná forma nevykazovala se zlínskou mnoho společných znaků. Baťova nemocnice byla tvořena soustavou pravidelně šachovnicově řazených přízemních pavilonů o půdoryse stlačeného písmene u, vyhrazených hlavně pro lůžkové sekce jednotlivých specializovaných oddělení [77]. Ty byly posazeny do vzdušného krajinného rámce, jemuž byl cíleně vštěpován parkový charakter a jenž měl být hojně využíván pacienty v rekonvalescenci k odpočinku. Veškeré kancelářské provozy, včetně knihovny a přednáškového sálu, ale také vyšetřovací a operační sály, byly sdruženy v třípatrové vstupní budově.³²³ Její střídmou důstojnost

s konstrukcí jen částečně přiznanou na fasádě podporovalo pohledové zdůraznění schodišťového traktu a bílého pásu s názvem instituce na hraně posledního patra [78].

Původní budova nocleháren podniku Baťa z poloviny dvacátých let, situovaná na jižní straně paralelně k továrnímu celku, byla jako jedna z prvních nevýrobních staveb konstruována pomocí železobetonového skeletového systému.³²⁴ Na rozdíl od pozdějších realizací ji však v prvním patře po obvodě obíhala balkonová sekce a k příčné straně přiléhal relativně mohutný schodišťový přístavek. Hovoříme o ní proto, že byla v roce 1932 adaptována pro potřeby Sociálního ústavu.³²⁵ Stala se tudíž jakousi pobočkou nemocnice, v níž kromě některých jejích zdravotnických oddělení fungovala i zařízení pro první pomoc, Červený kříž, poradna pro matky či kanceláře pojišťoven.³²⁶ Už od třicátých let se František Lydie Gahura spolu s dalším lékařem Vladimírem Ukleinem soustředěně věnoval návrhům pro takzvaný Dům zdraví, jenž měl zmíněné lékařské instituce doplnit o rozlehlý výzkumný zdravotnický ústav, zaštiťující také preventivní a osvětové iniciativy.³²⁷ Byl koncipován jako soubor dvou nebo tří výškových staveb, stojících v šiku za sebou a propojených nízkým spojovacím krčkem. Projekt, jenž měl na západě zasahovat do struktury náměstí Práce, však nakonec nebyl realizován.

Počátky autonomního a plně vybaveného zdravotnického pracoviště pro zaměstnance podniku Olivetti v Ivreji sahají do roku 1954. Tehdy Adriano Olivetti v interním výběrovém řízení opět pověřil své „dvorní“ architektky Figiniho a Polliniho vypracováním Centra sociálních služeb (Fascia dei Servizi Sociali, někdy také označované jako Centro Servizi Sociali). Objekt, který se podélně rozpínal v jen mírném odstupu od hlavních továrních budov, byl v konečné podobě z roku 1959 uskutečněn ve značně redukované verzi.³²⁸ Místo původního dlouhého pásu vyhrazeného čtyřem odlišným účelům zůstaly jen dva sdružené bloky o šestiúhelném půdoryse [79]. A jeden z nich čítal lékařské centrum firmy,

jehož služby byly pro pracovníky závodu a jejich rodinné příslušníky zdarma k dispozici.

Narozdíl od Zlína a jeho horizontálního pavilonového členění zde architekti koncentrovali všechny lékařské provozy na jedno místo. Pro obdobně rozměrnou rekreační plochu jako v Baťovské nemocnici chyběly v dané části ivrejské tovární zóny předpoklady, Figini a Pollini ale přesto zvolili takové řešení, aby na tom pacienti nebyli tratní. Všechny provozy – v případě zdravotního centra šlo hlavně o specializované ordinace, laboratoře, první pomoc a jednací sál – zasadili do úzkého třípodlažního ustupujícího pruhu.³²⁹ V patrech jej obklopoval rozlehlý terasový systém, který právě měl hlavně zajistit dostatečný odpočinkový prostor. Stejně funkční vymezení měl i široký krytý portikus v přízemí. Vyznačoval se harmonickým spolupůsobením mohutných paprscitých pilastrů, mnohdy ustících do nízkých umělých nádrží, a doplňující zeleně, prostupující i otvory v hmotě teras [80]. Velice často bývá poukazováno na kontrast objemového i výrazového uspořádání protější ICO Centrale a poválečného Centra sociálních služeb, přičemž otevřenost a členitost pozdější realizace mnozí spojují s její sociální funkcí.³³⁰ Další menší zdravotnické zařízení bylo současně zřízeno v už zmíněném výrobním okrsku San Bernardo. Medicínský standard ve městě doplnila také výšková budova obecní nemocnice v samém historickém centru. Na jejím návrhu se s velkou pravděpodobností podílel i Ignazio Gardella, ten ale kvůli dodatečným změnám její autorství odmítal uznat.³³¹

Firmy Baťa i Olivetti bedlivě dbaly i na hodnotné a účelné vyžití volného času zaměstnanců, neboť „*si zaslouží takovou pozornost jako práce.*“³³² Obě proto dlouhodobě podněcovaly vznik nových kulturních, zábavních i sportovních subjektů, jež měly k danému cíli velkou měrou dopomoci. Musíme si ale připomenout, že ve Zlíně získal onen proces ve své podstatě prudce monopolní charakter. Stavební aktivity firmy Baťa totiž zasáhly a ovlivnily všechny myslitelné sféry městského života. V Ivreji nebyla bohužel velká část plánovaných projektů ve veřejném sektoru

v konečném důsledku provedena. Co do počtu jsou tedy dané olivettiánské realizace značně omezené a lze je z tohoto hlediska s hojnými baťovskými dochovanými příklady jen obtížně srovnávat. Avšak příklady, jež byly dovedeny až do závěrečné fáze, si svou architektonickou hodnotou se zlínskými v ničem nezádají.

Přestože měl Zlín v původním historickém náměstí autonomní městský střed, představovala si firma Baťa moderní centrum společenského a obchodního života jinak. Od poloviny dvacátých let se proto z její iniciativy postupně začal proměňovat volný prostor, přiléhající na jihu přímo k továrně a na východě k obytné čtvrti Letná. První veřejné stavby měly logicky uspokojovat hlavně hmotné potřeby pracujících. Dva obchodní domy, jednoduchý dvoupatrový objekt (pozdější Tržnice) z roku 1927 a monumentální desetipodlažní stavba z počátku třicátých let s typickým, ve výškovém směřování zužujícím se pásem oken, se v ostrém úhlu k sobě navzájem začlenily do struktury příštího náměstí Práce [81, 82].³³³ Výrazně obohatily nákupní škálu ve městě, neboť v nich byly kromě několika velkokapacitních jídelen koncentrovány snad všechny myslitelné provozy od pekáren, řeznictví, ovocnářství až po textil a bytové zařízení.³³⁴ Velká část nabízených produktů (hlavně potravinářských) pocházela přímo z podnikových výroben, a proto byly zaměstnancům podniku dostupné za velmi příznivé ceny.³³⁵ Díky tomu firma samozřejmě i dále expandovala a vydělávala. Právě v komerční sféře můžeme postřehnout odchylku mezi oběma zkoumanými podniky, protože podobnou novou centrální nákupní zónu, navíc téměř kompletně zásobenou samotným podnikem, bychom v Lvreji nenašli. Velká část olivettiánských návrhů na vybudování obchodních staveb zůstala opět pouze na papíře.

Nově budovaná zlínská městská zóna zahrnovala i objekty, které měly rozšířit společenskou a kulturní infrastrukturu, v prostředí bývalého maloměstského sídla nepřilíš bohatě rozvinutou. Jeden z baťovských ředitelů Josef Hlavnička vysvětloval v roce 1939 účel těchto staveb a jejich

vliv na životní úroveň zaměstnanců tak, že „společně s duchem zlínské práce pomáhají vytvářet lepšího člověka, povznášejí ho hmotně i duševně a zajišťují jeho budoucnost. To je nejvyšší cíl zlínské průmyslové práce, v něm je pravá její krása.“³³⁶ Později budeme moci zaregistrovat, že pod pojmem vhodného kulturního a společenského vyžití si obě průmyslové společnosti představovaly dost podobné záležitosti, jen rozsah a architektonická forma jim vymezená byly v každém z měst svébytné. Ve Zlíně mělo centrum na první pohled evokovat americký velkoměstský duch. Z toho důvodu dostaly některé stavby výškový charakter a zároveň pomocí materiálových či proporčních změn posouvaly již zaběhnuté konstrukční schéma k reprezentativnějšímu vzezření.

Typickým představitelem byl Společenský dům, dokončený po autorských peripetiích podle projektu Vladimíra Karfíka v roce 1933.³³⁷ Jedenáctipodlažní hotel, stojící téměř v jedné ose se vstupem do továrny, uzavíral na jižní vyvýšené straně náměstí Práce [83]. Také u Společenského domu vyplňovaly modulové jednotky v parteru a v prvním patře kompletně skleněné plochy a spolu s mohutnou představenou markýzou uvozovaly vstupní a společenské zázemí. To mělo v podobě lidové i honosnější francouzské restaurace, herních sálů s ping-pongy a kulečnickými, kaváren, přednáškových sálů i tanečního parketu na kryté terase vytvořit „prostředí, se kterým se lze setkat pouze v mezinárodních podnicích.“³³⁸ Zbylá podlaží, jež ukrývala převážně komfortně vybavené hotelové pokoje různých velikostí, již byla komponována pomocí běžných neomítnutých cihlových vyzdívek, prolomených dvojicí menších amerických oken. Vladimír Karfík stál i za stavbou obdobného funkčního významu – Společenského domu Díly, která přenášela společenské dění i mimo bezprostřední centrum města. Poslední článek centrální zábavní a obchodní zóny tvořilo Gahurovo „největší kino v republice“ z roku 1932.³³⁹ I s ohledem na důležitou roli filmu v baťovském kosmu bylo koncipované pro opravdové masy, čemuž odpovídala jeho smontovatelná ocelová konstrukce, obložená heraklitem, a jednoduchý kubický objem [84].³⁴⁰

Kino ani Společenský dům rozhodně nebyly plánované jako poslední zásah do této oblasti, hlavně architekt Gahura se v průběhu třicátých let soustavně věnoval urbanistickým úpravám náměstí, včetně případných dalších kulturních institucí – divadel či nového kina.³⁴¹ Přestože jeho návrhy nadnesly mnohé zajímavé možnosti, nebyl ani jeden z projektů bohužel postaven.

Pokud se nyní obrátíme k italskému městu, tak velice brzy zjistíme, že se firma Olivetti dostala k větším dohotoveným společensko-kulturním zakázkám až s relativním odstupem od svého vzniku. Její zájem o provozy tohoto typu totiž kulminoval zhruba kolem poloviny padesátých let. První iniciativy, směřující k rozšíření mimopracovních aktivit zaměstnanců firmy Olivetti, však spadaly už do období druhé poloviny třicátých let. A nemohly být spojeny s nikým jiným než dvojicí Figini a Pollini. Ani jejich kruhový taneční sál z roku 1937, ani návrh podnikové jídelny – svým přísně racionálním kubickým tvarem, tolik odlišným od pozdější varianty Ignazia Gardelly – však nedoznaly finální realizace.³⁴² Obdobný výsledek čekal i na dílčí projekty obytné čtvrti Canton Vesco ze čtyřicátých a počátku padesátých let. Ty si ji představovaly jako komplexní soběstačný okrsek, jež by svým obyvatelům měl nabízet dostatečnou paletu služeb, v tomto případě třeba konkrétně v podobě tělocvičny či kina.³⁴³

Nejdůležitější kulturní a zároveň odpočinková základna se nacházela přímo v okolí továrních budov podniku Olivetti. Stejně jako ve Zlíně nešlo jen o náhodnou volbu, ale spíše promyšlené praktické řešení. Zaměstnanci totiž díky krátké vzdálenosti od pracoviště mohli využívat nově vybudovaných provozů během delších poledních pauz či těsně po pracovní době. Od poloviny padesátých let se právě zde i v souvislosti s komunitními vizemi Adriana Olivettiho začalo postupně rodit hned několik významných příkladů sloužících kolektivním veřejným účelům.

Víme už, že pouze jedna část Figiniho a Polliniho Centra sociálních služeb náležela zdravotnickému centru. Druhý úsek budovy, ten bližší k nádraží, pak obsáhl obšírné fondy zmiňované knihovny, její čtenářské

sály různých druhů i archiv. Zároveň zde byly umístěny také administrativní a jednací síně pro některé sociální úřady firmy.³⁴⁴ Vzhledem k tomu, že obě sekce budovy byly ve svém traktování jednotné, mohli se návštěvníci knihovny stejně jako pacienti občerstvit v odpočinkové zóně přízemního portiku či teras v patře. Celý přiléhající prostor tak získal velmi živý a nestatický charakter hojně navštěvovaného vzdělávacího centra.

Uznávaný architekt Ignazio Gardella stál v polovině padesátých let za projektem hned několika veřejných staveb, rozkládajících se na jižní straně hlavních výrobních hal Olivetti. Největší vliv na zkvalitnění volného času pracovníků měl objekt, jenž byl sice primárně zřizován jako podniková jídelna (1955–1961), avšak ve své konečné multifunkčnosti nám může v mnohém připomínat typ baťovského společenského domu. Jak v jeho situování v mírně vyvýšeném lesnatém terénu, tak v uvolněné architektonické formě, jež dobře odpovídala okolnímu prostředí, se odráží snaha proměnit jídelnu v co nejpříjemnější místo k načerpání nových sil [85].³⁴⁵ Dvoupodlažní budova s polozapuštěným suterénem dostala šestiúhelný půdorys, jenž na jihu protahoval kratší podélný článek. Kompletně prosklené fasády, členěné pouze pomocí železobetonových pilastrů, obkružoval po celém obvodu a ve všech patrech systém otevřených balkonů [86]. Ty byly několikrát propojeny pomocí schodišť přímo s venkovním parkovým prostředím. Působivě komponovaný otevřený interiér čítal kromě jídelny například i kavárnu, hrací zónu s biliarem a ping-pongem, čítárnu i taneční a výstavní sál [87].³⁴⁶ Právě zde se často odehrávala velká část zmíněných kulturních iniciativ, koncerty počínaje a přednáškami konče. Už od dob Tafuriho postřehů³⁴⁷ bývá u posledních dvou popisovaných veřejných staveb často připomínán posun ve výrazovém slovníku, který transformoval v olivettiánském prostředí převažující jednoduché racionalistické linie v členitější a složitěji utvářené formy.³⁴⁸

Širší kulturní nabídku měla pro zaměstnance podniku zajistit stavba kina a divadla v jednom, pro niž bylo vyhrazeno místo mezi jídelnou, klášterem a v té době budovaným skladem také podle Gardellova projektu (střecha tohoto jednopatrového utilitárního objektu byla orámována výrazným parapetem a fungovala jako parkoviště). Stejný autor zaštilil i plán kina-divadla, podle něhož se začala v roce 1955 obdélná, částečně zahloubená budova stavět. Vinnou finančních škrťů ale nebyla později provedena a její místo zaujaly podzemní technické provozy.³⁴⁹ Nezanedbatelnou roli hrál i klášter San Bernardino, na jehož půdě se odehrával velký počet výstavních aktivit (zatímco jedno jeho křídlo bylo kvůli plánovaným stavebním zásahům ve stejném období zbouráno).³⁵⁰

Oba průmyslové koncerny spojovalo také angažmá na poli aktivního fyzického odpočinku jejich pracovníků. Vedení podniků s vidinou smysluplného trávení volného času, rozvíjejícího schopnosti zaměstnanců, záměrně podporovalo tento typ činností. U Bařů si v souladu s heslem „*pohyb je život*“ získalo organizované sportovní vyžití v meziválečném období nebývale silnou pozici a vzhledem k vysokému podílu mladých lidí v populační skladbě se stalo i jedním z pilířů jejich výchovy.³⁵¹ Tento vývoj samozřejmě musel být reflektován i ve stavebním úsilí firmy. V průběhu let strukturu Zlína na několika místech doplnily rozličná sportoviště – jižním směrem od továrního areálu postupně dva fotbalové a zároveň i atletické stadiony s tenisovými kurty a krytou tribunou, venkovní koupaliště přímo v továrním areálu a i později kryté lázně s přilehlým atletickým stadionem.

Obdobně rozsáhlé sportovní akce jako ve Zlíně se však v Ivreji neodehrávaly. Zdá se, že přece jen převažoval spíše zájmový charakter tělovýchovných aktivit, jakkoliv byly pomocí Gruppo Sportivo e Ricreativo Olivetti (G.S.R.O.) také pečlivě organizovány do mnoha odlišných sekcí.³⁵² Sportovní provozy pro zaměstnance se soustředily zejména do jedné oblasti na jižní straně továrního komplexu v oblasti via Jervis. Těsně vedle kláštera byly zřízeny venkovní tenisové kurty, plochy pro gymnastické

cviky či tanec. Ignazio Gardella zde navrhl podélnou stavbu divácké tribuny, ukrývající ve svém nitru i převlékárny, jež byla vložena mezi kurty tak, aby diváci mohli sledovat dění na obou stranách hlediště.³⁵³

Mohlo by se nabízet, že v prostředí přísně racionalizovaných, až vědecky plánovaných industriálních podniků a jejich mateřských měst, zůstane jen stěží nějaký prostor pro náboženské a duchovní otázky. Několik návrhů a dochovaných sakrálních realizací ve Zlíně i Ivreji dokládá, že tomu tak ani v jednom případě v období jejich největšího rozvoje nebylo. Nicméně tato sféra rozhodně nepatřila mezi nejexponovanější. Což je u Baťů patrné i v mnohem nižší účinnosti mezi vyhotovenými návrhy a následným okamžitým provedením (než třeba u obchodních staveb). Architekti činní pro podnik sice hlavně ve třicátých letech často pracovali na plánech sakrálních staveb, jejich návrhy však byly málokdy převedeny do trojrozměrné podoby. Drobná cihelná kaplička na kudlovské periferii vysvěcená v roce 1929, u níž architekt Gahura zdůraznil vertikální pomoci úzkých okenních pásů, i rozlehlejší omítaná Karfíkova stavba Evangelického kostela na Dílech z roku 1937 byly sice vybudovány s finančním a materiálovým přispěním společnosti Baťa, ale jejich opravdovým stavebníkem byly tentokrát jiné subjekty [88].³⁵⁴ Proto také stály obě stavby svým architektonickým vyzněním mimo převažující meziválečný baťovský proud, který oba autoři pomáhali utvářet.

Podobně i kostely a kaple v Ivreji nebyly úplně typickými představiteli olivettiánské architektury. Součástí zamýšleného doplnění obytné čtvrti Canton Vesco v Ivreji o veřejné stavby byl v polovině padesátých let i duchovní svatostánek. Kostel svatého srdce (Chiesa del Sacro Cuore) od architektů Marcella Nizzoliho a Gian Marii Oliveriho stála na jižním okraji rezidenční zóny a obracela se k ní neobvykle podélným průčelím, členěným pomocí bohatých záhybů se špičatými závěry [89]. Doplnovala ji navíc samostatná zvonice s obdobně zformovaným vrcholkem. V druhé polovině šedesátých let byla do městské náboženské struktury začleněna ještě menší cihelná evangelická kaple, usazená v ústí čtvrti La Sacca.

Zkusme se nyní zastavit a zhodnotit výsledky našeho pozorování. Pokud bychom chtěli problematiku zjednodušit na úplně esenciální bázi, mohli bychom říci, že v oblasti veřejného stavitelství se oběma společnostem podařilo iniciovat množství architektonicky zdařilých realizací, které zároveň velmi výrazně zvýšily životní standard jejich zaměstnanců. Zahraniční zkušenosti majitelům rodinných firem Baťa a výhledu Olivetti ukázaly, že investice na podporu mimopracovního zázemí pracovníků, ať už vzdělávacího, zdravotního či společenského, přinášejí v dlouhodobějším výhledu velmi kladné důsledky i pro správné fungování průmyslové výroby. Tento aspekt představoval důležitý popud výstavby městských veřejných budov, avšak zdaleka ne jediný. Prolínalo se jí i mínění, že *„lepší budoucnost – blahobyt – není snem, není utopií, nýbrž možností dosažitelnou během několika desetiletí...Na architekta připadá Iví podíl ve snaze zvýšiti blahobyt lidí.“*³⁵⁵ A úvahy na obdobné téma se objevovaly také u druhého šéfa italského podniku Adriana Olivettiho: *„architektura, obracející se k sociálním službám, se stane základem každé obnovy.“*³⁵⁶ Snad nebudeme příliš paušalizovat, pokud uznáme, že pro to obě společnosti dělaly v rámci svých podnikatelských zásad a možností maximum. Návrhy veřejných staveb ve Zlíně a Ivreji totiž soustavně pověřovaly výborné architekty. Baťové jako už předtím v jiných městských zónách nadále sahalí po službách svých architektů, hlavně Františka Lydie Gahury a Vladimíra Karfíka. Ti tvořivě přizpůsobovali tovární konstrukční systém do reprezentativnějších, ale přece jen stylově jednotných forem. Firma Olivetti zase spolupracovala s různorodější skupinou tvůrců, povoláných z různých koutů Itálie, v čele s dvojicí Figinim a Pollinim, Ignaziem Gardellou a Ludovicem Quaronim, jejichž návrhy měly zaručit kvalitní a zároveň inovativní provedení šéfových vizí.

Ve Zlíně ale lze v nesrovnatelné míře s Ivreou vytušit paternalistické pozadí baťovské veřejné architektury. Prosakuje v úsilí organizovat i pomocí architektury snad každou sféru života zaměstnanců, od kulturního, obchodního a sportovního vyžití, až po tu nejposlednější lidskou záležitost,

jakou je posmrtné spočinutí, ve zlínském případě na Gahurou velkoryse koncipovaném Lesním hřbitově z roku 1932. Firma se v meziválečném období cíleně pokoušela zabezpečit veškerou chybějící infrastrukturu, která byla dle jejího úsudku pro další rozvoj města a hlavně podniku nezbytná. Proto expandovala i do v průmyslovém prostředí ne tak běžných odvětví, reprezentovaných třeba vlastními, Karfíkem navrženými, filmovými ateliéry, které měly přispět k dobrému mediálnímu obrazu podniku a zároveň i patřičnému výchovnému působení na zaměstnance. Pozoruhodný příklad tvoří i Památník Tomáše Bati, jenž se podle plánů architekta Gahury vypínal na čestném místě v čele parkové osy v centru internátní čtvrti [90]. Jakkoliv šlo o stavbu funkčně a významově výlučnou, posmrtný pomník „realisátora snů“,³⁵⁷ i přesto objasňuje něco z baťovského přesvědčení o vlastní důležitosti v procesu rozhybání zlínského veřejného dění. Ačkoliv byla smrt Adriana Olivettiho v roce 1960 obdobně překvapivá jako Tomáše Bati roku 1932, a přestože italský podnikatel měl na rozkvět města a průmyslu také mimořádně velký vliv, stejný oslavný monument jeho památce v prostředí rovnostářské ivrejské komunity nevznikl. Lze si ho zde navíc jen velmi těžko představit. Olivetti se totiž na poli veřejné výstavby projevovala jaksí umírněněji, bez neustálé baťovské snahy být ve všem nejlepší, nejrychlejší, nejlevnější, nejbližší uctívaným americkým vzorům. Což ale v žádném případě neznamená, že by sama rezignovala na nalezení co nejvhodnější moderní architektonické formy, dobře vyjadřující firemní postoje. Ba právě naopak, experimentování našlo v ollivetiánském prostředí živnou půdu.

Italská firma se pod vedením Adriana Olivettiho soustředila zejména na kolektivní realizace, které měly přímou souvislost s její sociální politikou. Tedy především na vzdělávací a zdravotnické stavby a kulturní centra. Zřizování takových provozů bylo chápáno jako vyústění sociálních služeb podniku, nabízených zaměstnancům jako naprosto přirozený projev soudržnosti vůči nim a jejich práci.³⁵⁸ U Olivettiho se podle jeho spolupracovníků výrazně projevoval etický rozměr a tendence „*činit život*

*druhých, hlavně těch méně majetných, lepším, ne z paternalismu, ale kvůli intimnímu přesvědčení“.*³⁵⁹ Přestože byly nejdříve tyto sklony orientované hlavně na pracovníky z řad firmy, s rozvojem Olivettiho politických názorů a se vznikem Movimento Comunità se v podobě komunitních center a jejich kulturních iniciativ rozšířily i na celou oblast Canavese a částečně i Itálie.³⁶⁰

Paralelně k tomu by bylo velmi krátkozraké vykládat i působení firmy Baťa a jejich představitelů v této oblasti jako pouhý kalkul zaměřený na zpětnou návratnost. Třebaže byly veřejné realizace budovány v první řadě s ohledem na potřeby vlastních průmyslových pracovníků, většina z nich byla od počátku přístupná pro všechny obyvatele města. Díky stabilnímu postavení Baťovců na radnici byly aktivity podniku a městské samosprávy v meziválečném období ve Zlíně velmi úzce provázány (ani tehdy ale nelze kompletně ztotožňovat firmu Baťa s celým zlínským mikrokosmem).³⁶¹ Z tohoto spolupůsobení částečně pramenila i obrovská komplexnost veřejné výstavby, výrazně zasahující i do sfér – jako byla například dopravní infrastruktura –, kterými se Olivetti tolik nezabývala.

8. Závěr

Výsledky působení firem Baťa a Olivetti jsou v jejich sídelních městech dodnes velmi zřetelně patrné. Jak Zlín, tak i Ivrea díky nim charakterizuje nevšedně vysoká koncentrace kvalitních architektonických realizací, představujících však jen špičku ledovce. Byly vyústěním širších podnikatelských záměrů obou podniků, které v sobě spolu s prvotní snahou vytvořit fungující průmyslové společnosti s modernizovaným výrobním procesem zahrnovaly i vidinu nového sociálního i urbanistického uspořádání. Ve Zlíně v meziválečném období a v Ivreji od třicátých do šedesátých let minulého století se v tomto ohledu podařilo bez jakékoliv nadsázky dosáhnout nebývalých úspěchů, výrazně vyčnívajících i v celonárodních souvislostech.

Předkládaná diplomová práce si přála nenahlížet na architekturu daných průmyslových měst izolovaně, jak tomu velela jejich často zdůrazňovaná unikátnost. Proto postavila československé a italské sídlo vedle sebe a pokusila se na základě přímého srovnání jednotlivých funkčních sfér pochopit, do jaké míry je možné považovat baťovské a olivettiánské strategie za příbuzné. Jakkoliv zkoumaná problematika do budoucna vyžaduje další a důkladnější rozbor, už teď jasně vyplývá, že obě firmy váže celá řada společných rysů.

Kromě vědecky racionalizovaného výrobního systému, rozvíjeného dle amerických vzorů, sdílely podniky pod vedením bratří Baťů a Adriana Olivettiho i přesvědčení o nutnosti plánování. Což se promítlo i v jejich zájmu o účelnou, moderně koncipovanou, urbanistickou strukturu, odrážející potřeby průmyslu a jeho zaměstnanců. Zlín vynikl uplatněním evropských předloh v praxi, na italské straně měla zase obrovskou důležitost Olivettiho soustavná podpora urbanismu i v teoretické rovině. Obě společnosti se snažily pro své zaměstnance svépomocí zajistit bytovou, zdravotní, společenskou a kulturní infrastrukturu, u původních agrárních maloměst nedostatečnou. Pečlivě dbaly na vhodné zasazení

budovaných objektů do jejich okolního přírodního rámce tak, aby byl vytvořen po všech stránkách příjemný prostor, pomáhající kultivovat životní podmínky i chování pracovníků. Proto často zadávaly zakázky schopným architektům, kteří měli znalosti soudobého mezinárodního architektonického dění. Nelze popírat, že si majitelé podniku uvědomovali také pozitivní účinky zmíněných opatření na chod průmyslu. V neposlední řadě se přístup vedení odrazil i v jakémsi kolektivním duchu, podmíněném silným pocitem příslušnosti zaměstnanců k firmám, jenž ve zkoumaném období ve Zlíně i Ivreji vládl.

Nicméně přes všechny dílčí shody se architektonická podoba průmyslových celků konstitovala na odlišném myšlenkovém a organizačním pozadí. A právě to každému z nich opravdu dodávalo punc výjimečnosti a jedinečnosti. Zlín vyrostl ve vzorné firemní město (model company town) hlavně díky součinnosti přísně řízeného průmyslu a jeho představitelů v čele obecní samosprávy. Také Ivrea byla formovaná iniciativami racionálně uspořádaného podniku, od druhé poloviny čtyřicátých let pevněji spjatého s politickým a sociálním hnutím Movimento Comunità jeho šéfa. Horečně rostoucí obuvnický závod zasáhl do organismu Zlína s nesmírnou intenzitou, když kromě nezbytného továrního okrsku vystavěl během krátkého časového úseku se zřejmým paternalistickým podtextem kompletní městské zázemí. Jeho mnohovrstevnaté aktivity, vedené ideou dalšího rozvoje potenciálu firmy i pracovníků, pronikly do všech životních odvětví od obchodního až po rekreační. Spolu s mnoha vyžadovanými náročnými pracovními a obecnými pravidly tak ale podnik i kontroloval návyky svých zaměstnanců. Liberálnější stanoviska Adriana Olivettiho, reflektovaná v činnosti hnutí, svou rovnostářskou podstatou přímo popírala možnost sociálního dozoru nad zaměstnanci a městským prostorem. Firemní výstavba byla chápána jako projev zodpovědnosti vůči pracovníkům a zároveň jako prostředek, schopný spolu s kulturními aktivitami povznést jejich duševní a morální úroveň. Takové souvislosti samozřejmě našly svou odezvu i v

architektonických požadavcích. U Baťů převážil spolu s masovějšími rozměry stavitelských projevů pragmatický ekonomický aspekt. Architekti činní pro firmu museli hledat nejvhodnější řešení v mantinelech standardizovaného konstrukčního systému. Oproti tomu pro Olivettiho nebyla podstatná jen účelnost a nízké náklady, ale kladl velký důraz také na estetickou hodnotu staveb. Proto měli jím pověřeni tvůrci širší pole pro experimentování.

Přesto jistě není náhodou, že se část Le Corbusierova vyjádření o obou podnicích, pro něž měl možnost osobně navrhovat, nesla v podobném stylu.³⁶² U Baťů ve Zlíně mu připadalo, „že *pod oním racionálním mechanismem rozpoznal činitele cennějšího a účinnějšího, srdce.*“³⁶³ U Olivetti v Ivreji si zase všiml, že „*výrobky průmyslové firmy Olivetti se zdají být skoro osvícené...osvícené láskou k dané práci.*“³⁶⁴ Že se švýcarský architekt ve svých pozorováních nemýlil, snad dokládá i urbanistické a architektonické dědictví obou průmyslových měst.

9. Poznámky

1. Katrin Klingan – Kerstin Gust (edd.), *A Utopia of Modernity: Zlín*, Berlin 2009.
2. Ivrea, un laboratorio per l'architettura moderna, *Abitare IX*, 1977, č. 156, s. 85.
3. *Zlín pondělní V*, 1935, č. 23, 11. 6., s. 6.
4. *Zlín XXII*, 1939, č. 24, 16. 6., s. 12.
5. Výjimku tvoří práce historika Ondřeje Ševečka, který jako jeden z mála českých badatelů systematicky a dlouhodobě poukazuje na nutnost včlenění baťovského Zlína do kontextu zahraničních průmyslových celků. Např. Ondřej Ševeček, Migrační systém zlínského průmyslového centra v letech 1990 – 1938, in: Eduard Maur – Josef Grulich (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku, Historická demografie 30/2006 – suplement*, Praha 2006, s. 145 – 170. – Ondřej Ševeček, Fenomén baťovského městského stavitelství z pohledové perspektivy moderních urbánních dějin, in: Marek Tomašík (ed.), *Tomáš Baťa. Doba a společnost. Sborník příspěvků ze stejnojmenné zlínské konference, pořádané ve dnech 30. listopadu – 1. prosince 2006*, Brno 2007, s. 315 – 342. – Ondřej Ševeček, *Zrození Baťovy průmyslové metropole. Továrna, městský prostor a společnost ve Zlíně v letech 1900 – 1938*, Ostrava 2009. Dílčí studie, které v souvislosti se zlínskou průmyslovou architekturou reflektují i dřívější a souběžné dění mimo Československo, nacházíme především ve sbornících konferencí. Helena Zemánková, Budoucnost industriálního města Zlína, in: *Jan Antonín Baťa – život a dílo, pokračovatel práce Tomáše Bati. Sborník mezinárodní konference*, Zlín 2007, s. 59 – 61. – Monika Platzer, Mythos velkoměsta: architektura a urbanistické umění ve Střední Evropě 1890 – 1937, in: *Středoevropská architektura 1890 – 1998. Sborník příspěvků symposia*, Zlín 1999, s. 8 – 18.
6. Ševeček, *Fenomén baťovského městského stavitelství* (pozn. 5), s. 318.
7. V rámci záslužné iniciativy Modern Movement Neighborhood Cooperation však byla v roce 2003 pomocí seminářů a série výstav mezinárodně konfrontována 4 evropská průmyslová města – finská Sunila, dánská Bellavue – Bellavista, Ivrea a slovenský baťovský satelit Partyzánske. Výsledky bádání jsou shrnuty v monografickém čísle *Architektúra & Urbanizmus XXXVII*, 2003, č. 3 – 4, s. 81 – 217 a na webových stránkách projektu <http://momoneco.kotka.fi/index.html>, vyhledáno 3. 11. 2010.
8. Prvním a doposud jediným textem pojednávajícím o italském průmyslovém městě, který byl v našem prostředí vydán, zůstává článek italské historičky architektury Patrizie Bonifazio. – Patrizia Bonifazio, Masová výroba, uzemie, komunita cez skúsenosti Adriana Olivettiho (1933 – 1960), *Architektúra & Urbanizmus XXXVII*, 2003, č. 3 – 4, s. 171 – 202.
9. Dnešní *Casabella* byla poprvé vydána v roce 1928 pod názvem *La Casa Bella*. Během let se její název několikrát následovně změnil. *La Casa Bella 1928 – 1933. Casabella*

1933 – 1938. *Casabella Costruzioni* 1938 – 1940. *Costruzioni– Casabella* 1940 – 1943. Během války bylo vydávání přerušeno, v roce 1946 se objevily 3 čísla s názvem *Costruzioni* a následovala opět delší pauza. *Casabella–Continuità* 1954 – 1965. *Casabella* 1965 – současnost. Diplomová práce v citacích vždy uvádí správný název pro příslušné období.

10. Po konzultaci s jazykovou poradnou Ústavu pro jazyk český AV ČR bude v celé práci jméno města Ivrea skloňováno jako ostatní zeměpisná jména zakončená na –ea, podle typu idea. Tvary tedy vypadají následovně: 2. p. Ivrey/Ivreje, 3. a 6. p. Ivreji, 4. p. Ivreu, 5. p. Ivreo, 7. p. Ivreou/Ivrejí.

11. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Archiv města Zlína 1509 – 1949, inv. č. 918.

12. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Archiv města Zlína 1509 – 1949, inv. č. 1005, 1010, 1011.

13. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Archiv města Zlína 1509 – 1949, inv. č. 947.

14. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Archiv města Zlína 1509 – 1949, inv. č. 951.

15. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Archiv města Zlína 1509 – 1949, inv. č. 754.

16. Pavel Novák, *Zlínská architektura 1900 – 1950*, Zlín 2008, s. 152.

17. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Okresní úřad – Okresní národní výbor Zlín (1856) 1935 – 1949 (1953), inv. č. 1651 – 1940.

18. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Okresní úřad – Okresní národní výbor Zlín (1856) 1935 – 1949 (1953), inv. č. 1714.

19. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Okresní úřad – Okresní národní výbor Zlín (1856) 1935 – 1949 (1953), inv. č. 1725.

20. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Okresní úřad – Okresní národní výbor Zlín (1856) 1935 – 1949 (1953), inv. č. 1723.

21. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Okresní úřad – Okresní národní výbor Zlín (1856) 1935 – 1949 (1953), inv. č. 1611.

22. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Okresní úřad – Okresní národní výbor Zlín (1856) 1935 – 1949 (1953), inv. č. 1657.

23. Dnes již bývalý pracovník MZA v Brně, badatelny Zlín, Vladimír Štroblík zasvěceně popsal uspořádání a obsah fondu Baťa a. s. ve svém příspěvku na konferenci *Tomáš Baťa. Doba a společnost*. – Vladimír Štroblík, *Fond Baťa a fondy dceřiných společností v Moravském zemském archivu*, in: Marek Tomašík (ed.), *Tomáš Baťa. Doba a společnost. Sborník příspěvků ze stejnojmenné zlínské konference, pořádané ve dnech 30. listopadu – 1. prosince 2006*, Brno 2007, s. 19 – 22.

24. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, II/2, karton 1023, inv. č. 14, poř. č. 10.

-
25. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, II/2, karton 1118, poř. č. 24.
26. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 294 – 299.
27. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 20.
28. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 13.
29. Krajská galerie výtvarného umění ve Zlíně, sbírka architektury, SA– 4, SA– 6/1, SA– 2 , SA– 2/1, SA– 2/3.
30. Více k baťovské literatuře Marek Tomašík, Historie zkoumání „fenoménu“ Baťa, in: Marek Tomašík (ed.), *Tomáš Baťa. Doba a společnost. Sborník příspěvků ze stejnojmenné zlínské konference, pořádané ve dnech 30. listopadu – 1. prosince 2006*, Brno 2007, s. 11 – 18. – Ševeček, *Zrození* (pozn. 5), s. 16 – 24.
31. Emanuel Hruška, *Urbanismus a plánování*, Praha 1948. – Jiří Hruža, *Teorie města*, Praha 1965. – Jiří Hruža, *Města utopistů*, Praha 1967. – Jiří Voženílek, *Základní poznatky z dějin stavby měst*, Praha 1975. – Otakar Nový, *Česká architektonická avantgarda*, Praha 1998. – Jiří Hruža – Josef Zajíc, *Vývoj urbanismu*, Praha 2002.
32. Pavla Horská – Eduard Maur – Jiří Musil, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha 2002. – Eve Blau – Monika Platzer (edd.), *Zrození metropole. Moderní architektura a město ve střední Evropě 1890 – 1937* (kat. výst.), Obecní dům v Praze 2000. – Karel Schmeidler, *Sociologie v architektonické a urbanistické tvorbě*, Brno 2001.
33. Názvy se měnily následovně: páteční vydání – *Sdělení zřízení firmy T. & A. Baťa 1918 – 1919*, *Sdělení zaměstnancům firmy T. & A. Baťa 1919 – 1921*, *Sdělení zaměstnanců firmy T. & A. Baťa 1921 – 1930*, *Zlín 1930 – 1945*. Pondělní vydání – *Zlín pondělní 1932 – 1941*, *Náš kraj 1942 – 1945*. Středeční vydání – *Zlín – Časopis pro šíření zásad služby veřejnosti 1932 – 1942*, *Svět 1942 – 1945*. Převzato podle Krajské knihovny Františka Bartoše ve Zlíně, http://www.kfbz.cz/bata_noviny.htm, vyhledáno 10. 9. 2010. Všechny ročníky i mutace jsou ve zlínské knihovně dostupné v digitalizované podobě, stejně jako v Národní knihovně České republiky.
34. Petr Szczepanik, The Aesthetics of Rationalization: The Media Network in the Baťa Company and the Town of Zlín, in: Katrin Klingan – Kerstin Gust (edd.), *A Utopia of Modernity: Zlín*, Berlin 2009, s. 203 – 215.
35. Tomáš Baťa, Technický a organizační pokrok ve výrobě, *Stavitel* VI, 1925, č. 4 – 5, s. 49 – 60. – Josef Vopršal, Péče o zaměstnance fmy T. a A. Baťa ve Zlíně, *Stavitel* VI, 1925, č. 4 – 5, s. 61 – 77. – Bohuslav Albert, Baťova nemocnice ve Zlíně, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 157 – 164. – Jaromír Hradil, Baťovy školy ve Zlíně, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 153 – 156. – B. Kubánek, Organizace práce staveb rodinných domů Fy Baťa, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 148 – 152. – Arnošt Sehnal, O organizaci provádění standardizovaných železobetonových objektů Fy. Baťa, *Stavitel* VIII, 1927, č.

11 – 12, s. 146 – 148. – Josef Setnička, Stavební činnost a bytová péče Baťových závodů, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 141 – 145.

36. Naprosto odlišný pohled nabízel známý román bývalého baťovského zaměstnance Svatopluka Turka, poprvé vydaný v roce 1933. Svatopluk Turek, *Botostroj*, Praha 1980.

37. Jaroslav Pagáč, *Tomáš Baťa a 30 let jeho podnikatelské práce*, Praha 1926. – Josef Mach, *Baťa zblízka*, Praha 1933.

38. František Lydie Gahura, Upravovací plány města Zlína, *Stavitel* XIV, 1933– 34, č. 10 – 12, s. 134 – 164. – Josef Setnička, Urbanismus a architektura závodů Baťa a.s. ve Zlíně, *Stavitel* XIV, 1933 – 34, č. 10 – 12, s. 165 – 168. – František Lydie Gahura, Zlín, *Stavba* XII, 1935, č. 9, s. 138. – Dominik Čipera, Budování města, *Architekt SIA XXXV*, 1936, č. 11, s. 168 – 179. – Alois Kubíček, Správní budova Baťových závodů ve Zlíně, *Architektura ČSR II*, 1940, zvláštní číslo, s. 265 – 276. – Alois Kubíček, Nové zahradní čtvrti ve Zlíně, *Architektura ČSR II*, 1940, zvláštní číslo, s. 277 – 287.

39. Mario Labò, Colonie Baťa all'estero, *Casabella IX*, 1936, č. 102 – 103, s. 28 – 47. – Attilio Podesta, La città delle scarpe, *Casabella IX*, 1936, č. 102 – 103, s. 24 – 27.

40. „Zlín è l'opera di un poeta. Di un poeta che non ha messo il suo cuore su un fantasma, ma sulla più dura, sulla più nobile delle realtà: il lavoro.“ Viz Podesta (pozn. 39), s. 24.

41. Zdeněk Rossmann (ed.), *Zlín – město životní aktivity*, Zlín 1935. – Antonín Cekota (ed.), *Budujeme Velký Zlín*, Zlín 1938.

42. Pracovní prototyp *Ideální průmyslové město* byl hotov v roce 1937, následně se ale do něj ještě vepisovaly poznámky. Konečná vydaná varianta s názvem *Průmyslové město* pochází z roku 1939. Práce však nebyla uvolněná do normálního oběhu a její dochovaný exemplář se nachází v MZA v Brně, badatelna Zlín, *Průmyslové město*, Zlín 1939.

43. Jiří Voženílek, Nová výstavba Zlína, *Architektura ČSR VI*, 1947, č. 3, s. 69 – 84.

44. Bohumír Lehár, *Dějiny Baťova koncernu*, Praha 1960.

45. Milan Podzemný – Adolf Zikmund, *Moderní architektura v Gottwaldově*, Gottwaldov 1967. – Adolf Zikmund – František Dohnal – Jiří Kotásek, Vývoj gottwaldovské aglomerace, *Architektura ČSR XXXV*, 1976, č. 8, s. 339 – 358.

46. Štefan Šlachta, S Prof. V. Karfíkom o zlínskej architektúre, *Architektura ČSR XLIV*, 1985, č. 8, s. 374 – 376. – Štefan Šlachta – Vladimír Šlapeta, Zlínska architektúra ako súčasť českosloveskej architektonickej avantgardy, *Ars XVIII*, 1985, č. 2, s. 43 – 57. – Eduard Staša, *Od starého Zlína k dnešnému Gottwaldovu*, Zlín 1986. – Vladimír Šlapeta, Vladimír Karfík a bydlení, *Domov XXVII*, 1987, č. 5, s. 9 – 13.

47. Jiří Gebrian, Na okraj Le Corbusierovy návštěvy, in: *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1980, 2. svazek, s. 137 – 146. – Jaroslav Wicherek, Vývoj průmyslu okresu Gottwaldov v letech 1920 – 1948, in: *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti*,

Zlín 1980, 2. svazek, s. 7 – 24. – Jiří Gebrian, Jan Kotěra a Zlín, in: *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1981, 3. svazek, s. 125 – 148. – Zdeněk Pokluda – Vladimír Štroblík, Počátky průmyslu a formování dělnické třídy v Gottwaldově– Zlíně, in: *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1981, 3. svazek, s. 7 – 42. – Vojtěch Křeček, Tovární areál firmy T. a A. Baťa ve Zlíně, in: *Zlínsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1993, 12. svazek, s. 35 – 47. – Nina Pavelčíková, Ředitel Baťových závodů Hugo Vavrečka, in: *Zlínsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1994, 13. svazek, s. 21 – 68. – Vojtěch Křeček – Zdeněk Pokluda, První americká cesta Tomáše Bati, in: *Zlínsko od minulosti k současnosti*, Zlín 2000, 17. svazek, s. 57 – 67. – Vojtěch Křeček, Ubytování zaměstnanců firmy Baťa, in: *Zlínsko od minulosti k současnosti*, Zlín 2001, 18. svazek, s. 97 – 108.

48. Jaroslav Pochylý, *Baťova průmyslová demokracie*, Praha 1990. – Vratislav Garlík, *Baťovy závody. Organizace a řízení do roku 1939*, Praha 1990. – František Valach, *Fenomén Baťa*, Praha 1990. – Vladimír Šlapeta, *Baťa. Architektura a urbanismus 1910 – 1950* (kat. výst.), Státní galerie ve Zlíně 1991.

49. Tomáš Baťa, *Úvahy a projevy*, Praha 1990. – Evžen Erdély, *Baťa. Švec, který dobyl světa*, Praha 1990.

50. Dnes dostupné v druhém vydání – Zdeněk Pokluda, *Sedm století zlínských dějin*, Zlín 2006.

51. Zdeněk Pokluda, Amerika ve Zlíně, *Prostor Zlín VIII*, 2000, č. 1, 2, 3, s. 66 – 71. – Zdeněk Pokluda, *Ze Zlína do světa – příběh Tomáše Bati*, Zlín 2005. – Zdeněk Pokluda, Baťovské projekty, představy, vize, *Prostor Zlín XV*, 2008, č. 2, s. 49 – 55. – Zdeněk Pokluda, *Zlín*, Praha 2008.

52. Vladimír Karfík, *Architekt si spomína*, Bratislava 1993. – Josef Vaňhara, *Příběh jednoho muže a jednoho města*, Zlín 1994. – Ladislava Horňáková, F. L. Gahura – Vzpomínky na Tomáše Baťu, *Prostor Zlín VI*, 1998, č. 4, s. 24 – 27. – Jan Rajlich, *Přistřižená křídla*, Brno 2005.

53. *Zlínský funkcionalismus. Sborník příspěvků sympózia pořádaného u příležitosti 100. výročí narození Františka Lydie Gahury a 90. narozenin Vladimíra Karfíka*, Zlín 1993. – Ludvík Ševeček – Marie Zahrádková (edd.), *Kulturní fenomén funkcionalismu. Sborník příspěvků konference*, Zlín 1995.

54. Jan Sedlák, Architektura Baťova Zlína, *Prostor Zlín II*, 1994, zvláštní vydání, s. 1 – 4. – Marie Benešová – Jan Sedlák, Význam spolupráce architekta a stavebního inženýra v minulosti, *Prostor Zlín IV*, 1996, č. 4, s. 15 – 18. – Ladislava Horňáková, Architekt Vladimír Karfík, *Prostor Zlín IV*, 1996, č. 5, s. 16 – 18. – Ladislava Horňáková, Miroslav Drofa. Architektonické dílo, *Prostor Zlín V*, 1997, č. 4, s. 20 – 22. – Petr Všetečka, Vila

-
- Františka a Julie Malotových ve Zlíně, *Prostor Zlín XV*, 2008, č. 1, s. 46 – 49. – Zdeněk Pokluda, Zlínské Masarykovy školy, *Prostor Zlín XV*, 2008, č. 4, s. 52 – 55.
55. Ludvík Ševeček – Ladislava Horňáková, *Satelity funkcionalistického Zlína* (kat. výst.), Státní galerie ve Zlíně 1998. – *Zlín 1900 – 1950. Model industriálního města* (kat. výst.), Ecomusee Creusot Montceau 2002. – Ladislava Horňáková (ed.), *Fenomén Baťa. Zlínská architektura 1910 – 1960* (kat. výst.), Národní galerie v Praze 2009.
56. Novák, *Zlínská architektura 1900 – 1950* (pozn. 16).
57. Pavel Novák, *Zlínská architektura 1950 – 2000*, Zlín 2008.
58. Barbora Sládečková, *Architekt Miroslav Drofa* (diplomní práce), Katedra dějin umění FFUP, Olomouc 2001. – Karin Šrámková, *Architekt Vladimír Karfík 1901 – 1996* (diplomní práce), Seminář dějin umění FFMU, Brno 2006. – Ladislava Horňáková, *František Lydie Gahura. Projekty, realizace a sochařské dílo* (kat. výst.), Krajská galerie výtvarného umění ve Zlíně 2006.
59. Diplomová práce Lenky Havelkové byla samostatně vydána ve sborníku Muzea jihovýchodní Moravy ve Zlíně *Acta musealia*. Lenka Havelková, Personální a sociální politika Baťova koncernu, *Acta musealia XI*, 2005, č. 2, s. 7 – 75. – Jan Obšivač, *Ideální průmyslové město a firma Baťa* (bakalářská práce), Seminář dějin umění FFMU, Brno 2005. – Petr Janáč, *Kaple svatého Václava v Kudlově a F. L. Gahura* (bakalářská práce), Seminář dějin umění FFMU, Brno 2010.
60. *Jan Antonín Baťa – život a dílo, pokračovatel práce Tomáše Bati*, *Sborník mezinárodní konference*, Zlín 2007. – Marek Tomaščík (ed.), *Tomáš Baťa. Doba a společnost. Sborník příspěvků ze stejnojmenné zlínské konference, pořádané ve dnech 30. listopadu – 1. prosince 2006*, Brno 2007.
61. Ševeček, *Zrození* (pozn. 5).
62. Viz Klingan – Gust (pozn.1).
63. <http://www.projekt-zipp.de/cz/zlin/zlin/Videodokumentace>, vyhledáno 15. 5. 2010.
64. Annett Steinführer, Stadt und Utopie. Das Experiment Zlín 1920 – 1938, in: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, München 2002, Band 43, s. 33 – 73.
65. Petr Szczepanik, Mediální výstavba Ideálního průmyslového města. Síť médií v Baťově Zlíně 30. let, in: *Kinematografie a město. Studie z dějin lokální filmové kultury. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*, Brno 2005, s. 18– 60.
66. Mária Topolčanská – Slávka Doricová, Variácie štandardu individuálneho bývania firmy Baťa, *Architektúra & Urbanizmus XXXVII*, 2003, č. 3 – 4, s. 147 – 202.
67. Jean– Louis Cohen, *Scenes of World to Come: European Architecture and the American Challenge 1893 – 1960* (kat. výst.) Canadian Centre for Architecture v Montrealu 1995. – Jean– Louis Cohen, Zlín. Una repubblica industriale, *Rassegna XIX*,

1997, č. 70, s. 42 – 45. – Helen Meller, *European Cities 1890s – 1930s. History, Culture and the Built Environment*, Chichester 2001, s. 130 – 131. – Gillian Darley, *Factory*, London 2003.

68. Luigi Figini – Gino Pollini, Piano regolatore della città di Ivrea, *Casabella IX*, 1936, č. 101, s. 6 – 11. – Adriano Olivetti, Architettura al servizio sociale, *Casabella IX*, 1936, č. 101, s. 4 – 5.

69. P. L., Nuove costruzioni aziendali Olivetti ad Ivrea, *Edilizia moderna XXI*, 1942, č. 37, s. 22 – 27. – Giuseppe Pagano, Architettura sociale della Olivetti a Ivrea, *Costruzioni–Casabella XV*, 1942, č. 172, s. 6 – 19.

70. Giovanni Astengo, Nuovi quartieri in Italia, *Urbanistica XXI*, 1951, č. 7, s. 9 – 43. – Case per dipendenti Olivetti – Ivrea, *Vitrum: lastre di vetro e cristallo*, 1953, č. 48, s. 42 – 45. – Sei casette unifamiliari, *Domus XXVII*, 1954, č. 291, s. 6. – Case per quattro alloggi, *Domus XXVIII*, 1955, č. 302, s. 8 – 9. – Roberto Guiducci, Relazione tecnica, Lo stabilimento Olivetti, *Casabella–Continuità XIX*, 1955, č. 206, s. 58 – 64. – Riccardo Musatti, Centro studi della Olivetti a Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia I*, 1955, č. 4, s. 486 – 495. – Case ad appartamenti per la Olivetti, *Domus IXXX*, 1956, č. 320, s. 8. – Quartiere residenziale per la Olivetti, *Domus IXXX*, 1956, č. 318, s. 3. – Officina meccanica a Ivrea, *Casabella–Continuità XXI*, 1957, č. 214, s. 44 – 53. – Ludovico Quaroni, Due opere di Luigi Figini e Gino Pollini, *L'Architettura, cronache e storia V*, 1959, č. 6, s. 390 – 395. – Struttura della Fascia dei Servizi Sociali ad Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia IV*, 1959, č. 9, s. 641 – 642.

71. Adriano Olivetti, Discorso inaugurale dell'ing. Olivetti, *Urbanistica XXIV*, 1955, č. 15 – 16, s. 7– 10. – Nello Renacco, Il piano regolatore generale di Ivrea, *Urbanistica XXIV*, 1955, č. 15 – 16, s. 189 – 195. – Enzo Fratelli, L'architettura per l'industria in Italia, *La Casa XIX*, 1959, č. 6, s. 386 – 406.

72. Raffaella Crespi, Profili di architetti: Quaroni, *Comunità XI*, 1957, č. 54, s. 52 – 59. – Roberto Guiducci, Eduardo Vittoria, *Zodiac III*, 1959, č. 5, s. 180 – 189. – Francesco Tentori, Profili di architetti: Eduardo Vittoria, *Comunità XIII*, 1959, č. 69, s. 50 – 61. – Geno Pampaloni, Annibale Focchi, *Zodiac IV*, 1960, č. 7, s. 152 – 165. – Carlo Raghianti, Adriano Olivetti, *Zodiac IV*, 1960, č. 6, s. 2 – 13. – Roberto Guiducci, Presente e futuro dell'architettura industriale in Italia, *Zodiac VI*, 1962, č. 9, s. 126 – 145.

73. Bonifazio, *Masová výroba* (pozn. 8), s. 175.

74. Antonio di Carlo, Contrappunto modulare: La Fascia dei Servizi Sociali Olivetti ad Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia VI*, 1960, č. 8, s. 510 – 519. – Ernesto Nathan Rogers, Ignazio Gardella, La mensa Olivetti a Ivrea, *Casabella–Continuità XXIV*, 1960, č. 235, s. 4 – 6. – Ernesto Nathan Rogers, L'unità di Adriano Olivetti, *Casabella–Continuità XXVI*, 1962, č. 270, s. 1 – 9. – Renato Pedio, Palazzo della Direzione Olivetti

-
- ad Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia* XII, 1966, č. 4, s. 220 – 233. – Renato Pedio, Asilo Olivetti a Canton Vesco, Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia* XII, 1966, č. 7, s. 426 – 439. – Nuovo attrezzaggio I.C.O. a Ivrea, E. Vittoria, *Edilizia moderna* XXXIII, 1964, č. 82 – 83, s. 158 – 159.
- 75.** Ivrea la bella, *Casabella* XXXVII, 1973, č. 374, s. 11. – Renato Pedio, Residenziale ovest a Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia* XIX, 1973, č. 2 – 3, s. 76 – 87. – Gianni Accasto, L'asilo di Canton Vesco, *Controspazio* VI, 1974, č. 3, s. 51 – 57. – Ivrea. Centro di servizi Olivetti, *Casabella* XLI, 1977, č. 422 s. 41 – 57. – Ivrea, un laboratorio per l'architettura moderna, *Abitare* IX, 1977, č. 156, s. 85 – 87. – Paolo Porthogesi, Dentro la storia e fuori delle storie, *Controspazio* IX, 1977, č. 4 – 5, s. 16–33. – Ugo De Simoni, Residenziale Hotel La Serra nel centro di Ivrea, *Il nuovo cantiere* XI, 1977, č. 156, s. 18 – 26. – Renzo Zorzi, Figini, Pollini, Adriano Olivetti, *Rassegna* IX, 1987, č. 3, s. 66 – 69. – Roberto Gabetti, Nuovi uffici Olivetti a Ivrea e altri progetti di Gino Valle, *Casabella* LIII, 1989, č. 563, s. 4 – 22.
- 76.** Manfredo Tafuri, *Storia dell'architettura italiana 1944 – 1985*, Torino 1985.
- 77.** Giorgio Muratore – Alessandra Capuano – Francesco Garafalo et al., *Italia. Gli ultimi trent'anni*, Bologna 1988. Carlo Olmo, *Urbanistica e società civile. Esperienza e conoscenza 1945 – 1960*, Torino 1992. – Amedeo Beluzzi – Claudia Confronti, *Architettura italiana 1944 – 1994*, Bari 1994. Giorgio Ciucci – Francesco Dal Co, *Architettura italiana del '900*, Milano 1995. – Marcello Rebecchini, *Architetti italiani 1930 – 1990*, Roma 2002. – Terry Kirk, *The Architecture of Modern Italy. Volume II: Visions of Utopia, 1900 – Present*, New York 2005.
- 78.** Wohnbauten für Angestellte der Olivetti S. A., Ivrea, *Bauen+Wohnen* IX, 1955, č. 4, s. 237 – 239. – Olivetti plant und baut, *Bauen+Wohnen* X, 1956, č. 8, monografické číslo. – Georgina Masson, Olivetti, The Creation of a House Style, *The Architectural Review* LXII, 1957, č. 725, s. 431 – 439. – The Olivetti story, *Architecture plus*, 1973, č. 8, s. 20 – 61. – John Morris Dixon, Utopian Mechanism, *Progressive Architecture* LVIII, 1977, č. 8, s. 74 – 81. – A. E. Washburn, Olivetti: A Study in Patronage, *The Harvard Architecture Review*, 1987, č. 6, s. 160 – 169. – Juan Rohl, Verwaltungsgebäude in Ivrea, *Baumeister* LXXXVII, 1990, č. 6, s. 46 – 52. – Patrizia Bonifazio, Der Fall Olivetti, *Werk, Bauen+Wohnen* LXXXVIII, 2001, n. 7/8, s. 36 – 43.
- 79.** Ignazio Gardella a Ivrea, *Domus* XXXIV, 1961, č. 376, s. 5 – 20. – Francesco Tentori, Opere recenti di Mario Ridolfi, *Casabella– Continuità* XXV, 1961, č. 249, s. 4 – 24. – Manfredo Tafuri, *Ludovico Quaroni e lo sviluppo dell'architettura moderna in Italia*, Milano 1964. – Renzo Zorzi, Figini, Pollini, Adriano Olivetti, *Rassegna* IX, 1987, č. 3, s. 66 – 69. – Pierre Alain Croset, *Gino Valle. Progetti e architettura*, Milano 1989. – Pippo Ciorra, *Ludovico Quaroni 1911 – 1987*, Milano 1989. – Roberto Gabetti, Nuovi uffici

-
- Olivetti a Ivrea e altri progetti di Gino Valle, *Casabella* LIII, 1989, č. 563, s. 4 – 22. – Arturo Carlo Quintavalle (ed.), *Marcello Nizzoli*, Milano 1989. – Vittorio Savi, *Figini e Pollini. Architetture 1927 – 1989*, Milano 1990. – Andrea Guerra – Manuela Morreti, *Gabetti e Isola. Opere di architettura*, Milano 1996. – Carlo Bertelli, Luigi Figini, Gino Pollini, *Architettura 1927 – 1991, Domus* LXX, 1997, č. 792, s. 109 – 112. – Stefano Guidarini, *Ignazio Gardella nell'architettura italiana. Opere 1929 – 1999*, Milano 2002. – Marcello Rebecchini, *Architetti italiani 1930 – 1990*, Roma 2002. – Francesco Cellini – Claudio d'Amato, *Le architetture di Ridolfi e Frankl*, Milano 2005. – Giancarlo Cosenza (ed.), *Luigi Cosenza. La fabbrica Olivetti a Pozzuoli*, Napoli 2006. – Cesare de Seta, *Architetti italiani del Novecento*, Napoli 2006.
- 80.** Daniele Boltri – Giovanni Maggia – Enrico Papa et al., *Architetture olivettiane a Ivrea. I luoghi del lavoro e i servizi socio-assistenziali di fabbrica*, Roma 1998.
- 81.** Rossano Astarita, *Gli architetti di Olivetti. Una storia di committenza industriale*, Milano 2000. – Carlo Olmo (ed.), *Costruire la città dell'uomo. Adriano Olivetti e l'urbanistica*, Torino 2001.
- 82.** Patrizia Bonifazio – Paolo Scrivano, *Olivetti costruisce. Architettura moderna a Ivrea*, Milano 2001.
- 83.** Patrizia Bonifazio – Enrico Giacomelli (edd.), *Il paesaggio futuro. Letture e norme per il patrimonio dell'architettura moderna di Ivrea, Moncalieri (Torino)* 2007.
- 84.** Ivrea. Passato e Futuro di una company town, *Parametro* XXXVI, 2006, č. 262, monografické číslo. – Enrico Giacomelli, Prove di salvaguardia nel quartiere di Canton Vesco a Ivrea, in: Maurizio Boriani (ed.), *La Sfida del Moderno. L'architettura del XX secolo tra conservazione e innovazione*, Milano 2005, s. 117 – 133. – Maria Luisa Barelli, Nuova vita per la ICO Centrale, *Il Giornale dell'architettura* V, 2006, č. 46, s. 17. – Roberta Grignolo, ICO Centrale sotto i ferri, *Il Giornale dell'architettura* V, 2006, č. 36, s. 16. – Olivetti a Ivrea 1937 – 2007, *Casabella* LXXII, 2008, č. 766, s. 50 – 65.
- 85.** Henrieta Moravčíková, Úvod, *Architektúra & Urbanizmus* XXXVII, 2003, č. 3 – 4, s. 82 – 84.
- 86.** Viz Bonifazio – Giacomelli (pozn. 83), s. 12. – Astarita (pozn. 81).
- 87.** Voženílek, *Základní poznatky* (pozn. 31), s. 108.
- 88.** Ševeček, *Fenomén baťovského městského stavitelství* (pozn. 5), s. 332 – 334.
- 89.** Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 11.
- 90.** Pokluda, *Sedm století* (pozn. 50), s. 61.
- 91.** Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 11.
- 92.** Zdeněk Pokluda, Přerod venkovského města v průmyslové centrum. Lidnatost Zlína 1900 – 1940, in: *Zlínský funkcionalismus. Sborník příspěvků sympózia pořádaného u*

příležitosti 100. výročí narození Františka Lydie Gahury a 90. narozenin Vladimíra Karfíka, Zlín 1993, s. 17.

93. Jak upozornili Vojtěch Křeček a Zdeněk Pokluda, novinář Antonín Cekota mluví ještě o další cestě z roku 1911, o které ale nejsou dosud známy větší podrobnosti. Viz Křeček – Pokluda (pozn. 47), s. 58.

94. Viz Ivrea. Passato e Futuro di una company town (pozn. 84), s. 28.

95. Pokluda, *Amerika* (pozn. 51), s. 66.

96. Gabriele De Giorgi, Note sulla Olivetti. Dai Cembali scrivani alla città, *Metamorfosi IX*, 1993, č. 21, s. 38.

97. Ševeček, *Zrození* (pozn. 5), s. 56.

98. Viz Mach (pozn. 37), s. 20.

99. Ševeček, *Migrační systém* (pozn. 5), s. 150.

100. Pokluda, *Baťovské projekty* (pozn. 51), s. 51.

101. František Obrtel, *Pojďte s námi...*, Praha 1919, s. 194.

102. Viz Turek (pozn. 36).

103. Viz Pochylý (pozn. 48).

104. Ibidem, s. 35.

105. Ševeček, *Migrační systém* (pozn. 5), s. 148.

106. Ševeček, *Fenomén baťovského městského stavitelství* (pozn. 5), s. 320.

107. Karel Kouba, Co byl baťovský Zlín? Město jako případ vysokého modernismu, in: – Marek Tomašík (ed.), *Tomáš Baťa. Doba a společnost. Sborník příspěvků ze stejnojmenné zlínské konference, pořádané ve dnech 30. listopadu – 1. prosince 2006*, Brno 2007, s. 297.

108. Pokluda, *Ze Zlína* (pozn. 51), s. 57.

109. Pokluda, *Sedm století* (pozn. 50), s. 113.

110. Massimo Locci – Marco Schivo, Centro Olivetti a Ivrea: fabbrica e attrezzature per la spina comunitaria, in: Bruno Zevi – Carmine Benincasa (edd.), *Comunicare l'architettura. Venti complessi edilizi italiani*, Torino 1985, s. 363.

111. „Mio padre era dotato di un geniale talento economico, ma disprezzava la struttura capitalistica“, Roberto Olivetti, La Società Olivetti nel Canavese, *Urbanistica XXX*, 1961, č. 33, s. 75.

112. Viz De Giorgi (pozn. 96), s. 38.

113. *Zlín XIV*, 1931, č. 14, 3. 4., s. 3.

114. Bonifazio, *Masová výroba* (pozn. 8), s. 172.

115. Viz The Olivetti story (pozn. 78), s. 26.

116. „un rapporto da committenza rinascimentale“, Viz Bonifazio – Giacomelli (pozn. 83), s. 12.

-
117. „Non ho mai conosciuto un cliente come lui, che quando criticava un progetto, non era per impoverirlo ma se vi faceva rifare i progetti era per incoraggiarvi ad essere di più: più attuali nell'immaginazione, più attuali nelle idee, in una parola, ad essere più veri“, Rogers, *L'unità* (pozn. 74), s. 2.
118. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 25.
119. Ibidem.
120. Rogers, *L'unità* (pozn. 74), s. 9.
121. „*la materializzazione diretta dei progetti socioeconomici di Adriano Olivetti*“, Viz Muratore – Capuano – Garofalo et al. (pozn. 77), s. 104.
122. Viz Bonifazio, *Masová výroba* (pozn. 8), s. 192.
123. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 28.
124. Viz Astarita (pozn. 81), s.53.
125. „*Olivetti has never allowed culture to play a secondary role*“, Viz Washburn (pozn. 78), s. 161.
126. Viz Havelková (pozn. 59), s. 11.
127. Baťa, *Úvahy* (pozn. 49), s. 102.
128. Viz Pagáč (pozn. 37), s. 206.
129. Viz Astarita (pozn. 81), s. 40.
130. „*Olivetti idea of urban planning never advocated social control*“, Viz Kirk (pozn. 77), s. 165.
131. Viz Schmeidler (pozn. 32), s. 24.
132. Viz Astarita (pozn. 81), s. 123.
133. Ladislava Horňáková, *Stavební expanze firmy Baťa – vývoz architektury, výrobní, obchodní i životní filozofie*, in: Ladislava Horňáková (ed.), *Fenomén Baťa. Zlínská architektura 1910 – 1960* (kat. výst.), Národní galerie v Praze 2009, s. 59.
134. KGVU Zlín, SA– 4, František Lydie Gahura, *Technická zpráva k upravovacímu plánu města Zlína*, 1931.
135. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 30.
136. Ševeček, *Zrození* (pozn. 5), s 138.
137. Rostislav Švácha, *Tomáš Baťa and the Destruction of Old Zlín*, in: Katrin Klingan – Kerstin Gust (edd.), *A Utopia of Modernity: Zlín*, Berlin 2009, s. 75 – 89.
138. Paolo Scrivano, *La comunità e la sua difficile realizzazione. Adriano Olivetti e l'urbanistica a Ivrea e nel Canavese*, in: Carlo Olmo (ed.), *Costruire la città dell'uomo. Adriano Olivetti e l'urbanistica*, Torino 2001, s. 92.
139. Ebenezer Howard, *Zahradní města budoucnosti*, Praha 1924.
140. Tony Garnier, *Une cité industrielle*, Paris 1917.
141. Viz Howard (pozn. 139), s. 19.

-
142. Ibidem, s. 7.
143. Nový, *Česká architektonická* (pozn. 31), s. 59.
144. Kenneth Frampton, *Moderní architektura. Kritické dějiny*, Praha 2004, s. 119.
145. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 295.
146. „Zlín became, in many respects, the model of the garden city of the future.“ Viz Meller (pozn. 67), s. 130.
147. *Zlín XIV*, 1930, č. 46, 6. 11., s. 4.
148. Viz Vopršal (pozn. 35), s. 62.
149. KGVU Zlín, SA– 4, František Lydie Gahura, *Technická zpráva k upravovacímu plánu města Zlína*, 1931.
150. Otakar Nový, Zlín. První funkcionalistické město, in: *Zlínský funkcionalismus. Sborník příspěvků sympózia pořádaného u příležitosti 100. výročí narození Františka Lydie Gahury a 90. narozenin Vladimíra Karfíka*, Zlín 1991, s. 32.
151. Novák, *Zlínská architektura 1900 – 1950* (pozn. 16), s. 217.
152. Ševeček, *Zrození* (pozn. 5), s. 335.
153. Gahura, *Upravovací plány* (pozn. 38), s. 136.
154. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 13.
155. Voženílek, *Nová výstavba* (pozn. 43), s. 69.
156. Viz Savi (pozn. 79), s. 32.
157. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 110.
158. „per evitare un’impostazione prevalentemente calibrata sugli interessi aziendali della Olivetti,“ Viz Astarita (pozn. 81), s. 126.
159. Viz Roberto Olivetti (pozn. 111), s. 81.
160. Viz Astarita (pozn. 81), s. 127.
161. Viz Scrivano (pozn. 138), s. 85.
162. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 112.
163. Viz Scrivano (pozn. 138), s. 92.
164. „espansione di Ivrea a grappolo“, „una città federazione di unità residenziali“ Nello Renacco, Il piano regolatore generale di Ivrea, *Urbanistica XXIV*, 1955, č. 15 – 16, s. 191.
165. Nový, *První* (pozn. 150), s. 31.
166. Viz Ševeček – Horňáková (pozn. 59).
167. Ibidem, s. 14.
168. „Tutto ciò che di positivo si è attuato nell’urbanistica italiana in questo periodo porta, direttamente o mediamente, il suo nome.“ Paola Di Biagi, Adriano Olivetti e l’Inu: l’impegno nella „comunità“ degli urbanisti (1948 – 1960), in: Carlo Olmo (ed.), *Costruire la città dell’uomo. Adriano Olivetti e l’urbanistica*, Torino 2001, s. 147.
169. Ibidem, s. 151.

-
170. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 13.
171. *Zlín* XIV, 1931, č. 18, 1. 5., s. 13.
172. Rostislav Švácha, Zlín: modernost bez avantgardy, in: Ludvík Ševeček – Marie Zahradková (edd.), *Kulturní fenomén funkcionalismu. Sborník příspěvků konference*, Zlín 1995, s. 22.
173. Ševeček, *Zrození* (pozn. 5), s. 336.
174. „alla piena convinzione della necessità della pianificazione come presupposto alla crescita culturale e democratica della società.“, Viz Scrivano (pozn. 138), s. 94.
175. Adriano Olivetti, *Città dell'uomo*, Torino 2001.
176. „The man who builds a factory builds a temple.“ Viz Darley (pozn. 67), s. 15.
177. Křeček, *Tovární areál* (pozn. 47), s. 37.
178. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 20.
179. Křeček, *Tovární areál* (pozn. 47), s. 41.
180. *Zlín* XXII, 1939, 28. 4., č. 17, s. 4.
181. Gahura, *Upravovací plány* (pozn. 38), s. 137.
182. Baťa, *Technický a organizační pokrok* (pozn. 35), s. 50.
183. Ibidem, s. 58.
184. Voženílek, *Nová výstavba* (pozn. 43), s. 74.
185. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 49.
186. Viz Boltri – Maggia – Papa et al. (pozn. 80), s. 210.
187. „bella come una strada del Rinascimento“ Renzo Zorzi, *Immagini di Architetture di Ivrea, Domus LXIII*, 1990, č. 713, s. 76.
188. Viz Bonifazio – Giacomelli (pozn. 83), s. 73.
189. „The ideal plant is like an expanding library made up of sectional bookcases.“, Viz Darley (pozn. 67), s. 82.
190. Horňáková, *František Lydie* (pozn. 58), s. 16.
191. Novák, *Zlínská architektura 1900 – 1950* (pozn. 16), s. 162.
192. Viz Sehnal (pozn. 35), s. 146.
193. Viz Bonifazio – Giacomelli (pozn. 83), s. 12.
194. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 81.
195. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 79.
196. Setnička, *Stavební činnost* (pozn. 35), s. 141.
197. Voženílek, *Nová výstavba* (pozn. 43), s. 75.
198. Ibidem.
199. Viz Olivetti a Ivrea (pozn. 84), s. 63.
200. „monotonia terribile“, Viz Locci – Schivo (pozn. 110), s. 376.
201. Viz Astarita (pozn. 81), s. 63.

-
202. Viz Bonifazio – Giacomelli (pozn. 83), s. 12.
203. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 53.
204. „*un topos dell'architettura industriale degli anni Venti e Trenta*“ Viz Olivetti a Ivrea (pozn. 84), s. 63.
205. Viz Boltri – Maggia – Papa et al. (pozn. 80), s. 31.
206. U datování tohoto zvýšení se badatelé rozcházejí – Boltri – Maggia – Papa et al. (pozn. 80), s. 27 na základě citovaného textu Figiniho a Polliniho uvádějí, že k němu došlo hned po dokončení prvního rozšíření. Carlo Olmo a Patrizia Bonifazio zase hovoří o letech 1937 – 1939 – Carlo Olmo – Patrizia Bonifazio, Serependity a Ivrea, in: Vittorio Gregotti – Giovanni Marzari (edd.), *Luigi Figini. Gino Pollini. Opera Completa*, Milano 2002, s. 98. Vittorio Savi se přiklání k roku 1939. Viz Savi (pozn. 79), s. 40.
207. Viz Astarita (pozn. 81), s. 107.
208. Viz Boltri – Maggia – Papa et al. (pozn. 80), s. 35.
209. Viz Bonifazio – Giacomelli (pozn. 83), s. 70.
210. Viz Quaroni (pozn. 70), s. 390.
211. Ibidem.
212. „*una possibile via d'uscita tra una continuita razionalista*“ Viz Astarita (pozn. 81), s. 113.
213. Viz Musatti (pozn. 70), s. 489.
214. Ibidem.
215. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s.88.
216. Sara Rossi, Industrie e abitazioni dell'architetto Eduardo Vittoria, *L'Architettura, cronache e storia* IV, 1959, č. 9, s. 610.
217. Viz Boltri – Maggia – Papa et al. (pozn. 80), s. 73.
218. Viz Ševeček – Horňáková (pozn. 55), s. 7.
219. Horňáková, *Stavební expanze* (pozn.133), s. 129.
220. Viz The Olivetti story (pozn. 78), s. 20 – 61.
221. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 97.
222. Viz Cosenza (pozn. 79), s. 18.
223. „*edificio che vuol apparire antiindustriale*“, Tafuri, *Storia* (pozn. 76), s. 50.
224. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 82.
225. Viz Bonifazio – Giacomelli (pozn. 83), s. 70.
226. Viz Gabetti (pozn. 79), s. 4.
227. Novák, *Zlínská architektura 1900 – 1950* (pozn. 16), s. 166.
228. Giovanni Koenig, Cronache di architettura italiana, *Casabella* XXXIV, 1970, č. 344, s. 18.
229. Ibidem.

-
230. Viz Astarita (pozn. 81), s. 62.
231. *Zlín* XXII, 1939, č. 17, 28. 4. , s. 19.
232. „*edificio della fabbrica che l'architetto deve disegnare sulla scala dell'uomo, e alla sua misura, in felice contatto con la natura, perche la fabbrica è per l'uomo, non l'uomo per la fabbrica.*“, Viz Astarita (pozn. 81),s. 38.
233. Ševeček, *Zrození* (pozn. 5), s. 127.
234. „*reflection of the style of our organization...constructed on strictly logical and rational lines*“ Viz Kirk (pozn. 77), s. 114.
235. „*entità responsabile dello sviluppo economico, sociale e culturale*“ Viz Boltri – Maggia – Papa et al. (pozn. 80), s. 8.
236. *Bařova služba společnosti* II, 1927, č. 1, 1. 2., s. 7.
237. Ševeček, *Zrození* (pozn. 5) – Viz Bonifazio – Giacomelli (pozn. 83).
238. Ševeček, *Zrození* (pozn. 5), s. 101.
239. Důležitá fakta poskytl také webové stránky vzešlé z iniciativy Archivio Storico Olivetti. <http://www.storiaolivetti.it/percorso.asp?idPercorso=555>, vyhledáno 6. 12. 2010.
240. Křeček, *Ubytování* (pozn. 47), s. 98. – Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 149.
241. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 149.
242. Křeček, *Ubytování* (pozn. 47), s. 102.
243. Ševeček, *Zrození* (pozn. 5), s. 199.
244. Viz Roberto Olivetti (pozn. 111), s. 76.
245. Ibidem.
246. *Zlín* XIV, 1930, č. 46, 6. 11., s. 4.
247. Křeček, *Ubytování* (pozn. 47), s. 106.
248. František Musil, Výstavba rodinných domků firmy Bařa ve Zlíně, in: Vladimír Šlapeta – František Musil – Václav Jandáček, *Funkcionalismus na Moravě*, Brno 2003, s. 202.
249. Jitka Ressová, Materialized Utopia, Domestic Living Culture in Zlín, in: Katrin Klingan – Kerstin Gust (edd.), *A Utopia of Modernity: Zlín*, Berlin 2009, s. 240.
250. Setnička, *Stavební činnost* (pozn. 35), s. 145.
251. Ševeček, *Zrození* (pozn. 5). s. 107.
252. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Bařa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 127.
253. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Bařa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 109.
254. Viz Musil (pozn. 248), s. 202.
255. „*La volontà geometrica dell'uomo si sovrapponne e si compone col ritmo curvilineo delle forme della natura*“ Viz Savi (pozn. 79), s. 32.
256. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 150.
257. Viz Savi (pozn. 79), s. 32.

-
258. Lamberto Agostini – Stefano Guidarini, Olivetti a Ivrea, *Domus* LXIII, 1990, č. 713, Itinerario č. 54, nečíslováno.
259. Case per quattro alloggi, *Domus* XXVIII, 1955, č. 302, s. 9.
260. A Ivrea, *Domus* XXXII, 1959, č. 353, s. 1.
261. Viz Bonifazio – Giacomelli (pozn. 83), s. 77.
262. *Zlín V*, 1935, č. 7, 18. 2., s. 6.
263. Ševeček, *Zrození* (pozn. 5), s. 258.
264. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 107.
V reálu však často na jednotlivých pokojích přebývalo mnohem více osob.
265. Ibidem.
266. Viz Roberto Olivetti (pozn. 111), s. 73.
267. „manifesto di un manierismo razionalista“ Viz Astarita (pozn. 81), s. 144.
268. Ibidem, s. 137.
269. Viz Bonifazio – Giacomelli (pozn. 83), s. 101 – 104.
270. Ibidem, s. 94.
271. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 141.
272. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 108.
273. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 109.
274. Novák, *Zlínská architektura 1900 – 1950* (pozn. 16), s. 52 – 56.
275. Viz Roberto Olivetti (pozn. 111), s. 77.
276. Viz Bonifazio – Giacomelli (pozn. 83), s. 14.
277. Ibidem, s. 67.
278. Villa ad Ivrea, *Architettura Cantiere*, 1956, č. 11, s. 29.
279. Voženílek, *Nová výstavba* (pozn. 43), s. 81.
280. Novák, *Zlínská architektura 1900 – 1950* (pozn. 16), s. 63 – 79.
281. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 167.
282. „land– architecture“ „non – edificio“, Viz Pedio (pozn. 75), s. 77.
283. Viz Dixon (pozn. 78), s. 78.
284. *Zlín pondělní V*, 1935, č. 23, 11.6., s. 6.
285. Viz Havelková (pozn. 59), s. 66.
286. Ševeček, *Zrození* (pozn. 5), s. 235.
287. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 149.
288. Viz Roberto Olivetti (pozn. 111), s. 73.
289. Viz Havelková (pozn. 59), s. 55.
290. Ševeček, *Zrození* (pozn. 5), s. 203.

-
- 291.** Enrico Giacobelli, Prove di salvaguardia nel quartiere di Canton Vesco a Ivrea, in: Maurizio Boriani (ed.), *La Sfida del Moderno. L'architettura del XX secolo tra conservazione e innovazione*, Milano 2005, s. 117 – 118.
- 292.** Viz Astarita (pozn. 81), s. 37.
- 293.** MZA v Brně, badatelna Zlín, *Průmyslové město*, Zlín 1939, s. 447.
- 294.** *Zlín pondělní V*, 1935, č. 23, 11. 6., s. 6.
- 295.** Viz Schmeidler (pozn. 32), s. 23.
- 296.** Baťa, Úvahy (pozn. 49), s. 108.
- 297.** Jaroslav Wicherek, Školy a vzdělávací činnost na Zlínsku ve dvacátých a třicátých letech XX. století, *Acta musealia XI*, 2005, č. 1, s. 57.
- 298.** Horňáková, *František Lydie* (pozn. 58), s. 20.
- 299.** „*un carattere non di monotona uniformità, ma di pausata ritmica armonia*“, Viz Podesta (pozn. 39), s. 26.
- 300.** MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Okresní úřad – Okresní národní výbor Zlín (1856) 1935 – 1949 (1953), inv. č. 1611.
- 301.** MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 103.
- 302.** *Zlín – Časopis pro šíření zásad služby veřejnosti I*, 1932, č. 10, 2. 3., s. 3.
- 303.** Viz Hradil (pozn. 35), s. 156.
- 304.** Viz Erdély (pozn. 49), s. 126.
- 305.** MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 116.
- 306.** *Zlín XIX*, 1936, č. 16, 17. 4., s. 1.
- 307.** Wicherek, *Školy* (pozn. 297), s. 47. – Ludvík Ševeček, Škola umění ve Zlíně, in: Ladislava Horňáková (ed.), *Fenomén Baťa. Zlínská architektura 1910 – 1960* (kat. výst.), Národní galerie v Praze 2009, s. 236.
- 308.** Wicherek, *Školy* (pozn. 297), s. 42 – 43.
- 309.** <http://www.storiaolivetti.it/percorso.asp?idPercorso=638>, vyhledáno 15. 12. 2010.
- 310.** „*Imparai l'enorme difficoltà affinché queste istituzioni non divetassero strumenti di paternalismo, fonte di privilegi, organi del selezione di tutto inadeguati*“, Viz Roberto Olivetti (pozn. 111), s. 79.
- 311.** <http://www.storiaolivetti.it/percorso.asp?idPercorso=638>, vyhledáno 15. 12. 2010.
- 312.** Viz Pagano (pozn. 69), s. 10.
- 313.** Viz P. L. (pozn. 69), s.22.
- 314.** Silvana Giordani – Angiola Turella, Catalogo delle opere, in: Vittorio Gregotti, Giovanni Marzari (edd.), *Luigi Figini. Gino Pollini. Opera completa*, Milano 2002, s. 328.
- 315.** Pedio, *Asilo Olivetti* (pozn. 75), s. 433.
- 316.** „*un monumento alla artigianalità*“, Viz Cellini – D'Amato (pozn. 79), s. 101.

-
317. „*utopistica visione dell'asilo e della scuola come centri della vita residenziale, per il valore educativo*“, Viz Ciorra (pozn. 79), s. 110.
318. Viz Astarita (pozn. 81), s. 138.
319. Viz Bonifazio – Giacobelli (pozn. 83), s. 79.
320. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s.30.
321. <http://www.storiaolivetti.it/percorso.asp?idPercorso=554>, vyhledáno 18. 12. 2010.
322. Viz Albert (pozn. 35), s. 157.
323. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 102.
324. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Okresní úřad – Okresní národní výbor Zlín (1856) 1935 – 1949 (1953), inv. č. 1675.
325. Pokluda, *Zlín* (pozn. 51), s. 85.
326. Ibidem.
327. Viz Čípera (pozn. 38), s. 178.
328. Viz Boltri – Maggia – Papa et al. (pozn. 80), s. 242.
329. Viz Di Carlo (pozn. 74), s. 510.
330. Viz Savi (pozn. 79), s. 72.
331. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 35.
332. Viz Vopršal (pozn. 35), s. 72.
333. MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 – 1945, XV., inv. č. 115.
334. *Zlín XIV*, 1931, č. 50, 4. 12., s. 3.
335. MZA v Brně, badatelna Zlín, *Průmyslové město*, Zlín 1939, s. 411.
336. *Zlín XXII*, 1939, č. 17, 28. 4., s. 3.
337. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Okresní úřad – Okresní národní výbor Zlín (1856) 1935 – 1949 (1953), inv. č. 1725.
338. *Zlín pondělní III*, 1933, č. 13, 27. 3., s. 8.
339. *Zlín XIV*, 1930, č. 50a, 7. 12., s. 3.
340. MZA v Brně, SOkA Zlín, fond Okresní úřad – Okresní národní výbor Zlín (1856) 1935 – 1949 (1953), inv. č. 1723.
341. Horňáková, *František Lydie* (pozn. 58), s.25.
342. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 25.
343. Viz Astarita (pozn. 81), s. 136.
344. Viz Boltri – Maggia – Papa et al. (pozn. 80), s. 248.
345. Antonio Monestiroli, *L'architettura secondo Gardella*, Bari 1997, s. 92.
346. Rogers, *Ignazio* (pozn. 77), s. 10.
347. Viz Tafuri (pozn. 76), s. 48.
348. Viz Viz Astarita (pozn. 81), s. 116. –
349. Viz Boltri – Maggia – Papa et al. (pozn. 80), s. 233.

-
350. Ibidem, s. 215.
351. Pokluda, *Zlín* (pozn. 51), obr. č. 54.
352. Viz Boltri – Maggia – Papa et al. (pozn. 80), s. 210.
353. Viz Bonifazio – Giacobelli (pozn. 83), s. 100.
354. Viz Janáč (pozn. 59), s. 8. – David Valůšek, Historie kostela, <http://zlin.evangnet.cz/historie–kostela>, vyhledáno 19. 12. 2010.
355. Viz Vopršal (pozn. 35), s. 73.
356. „*L´architettura la quale ponendo si al servizio sociale diventera la base di ogni rinnovamento*“, Rogers, *L´unità* (pozn. 74), s. 2.
357. *Zlín – Časopis pro šíření zásad služby veřejnosti* I, 1932, č. 21, nedatováno, s. 4.
358. Viz Roberto Olivetti (pozn. 111), s.79.
359. „*rendere la vita degli altri migliore, specialmente quelli meno abienti, non per paternalismo, ma per intima convinzione*“, Rogers, *L´unità* (pozn. 74), s. 2.
360. Viz Bonifazio – Scrivano (pozn. 82), s. 25.
361. Annett Steinführer, Uncharted Zlín: The forgotten lifeworlds of the Baťa City, in: Katrin Klingan – Kerstin Gust (edd.), *A Utopia of Modernity: Zlín*, Berlin 2009, s.112.
362. Jak návrhy regulačního plánu Podřevnického údolí z roku 1935 pro Baťu, tak projekt továrny na elektroniku v Rho z roku 1963 pro Olivetti však nebyly realizovány.
363. Zdeněk Rossmann (ed.), *Zlín – město životní aktivity*, Zlín 1935, s. 70.
364. „*I prodotti dell´industria Olivetti sembrano quasi illuminati...dall´amore al proprio lavoro.*“, Rogers, *L´unità* (pozn. 74), s. 9.

10. Abecední seznam použité literatury

- A Ivrea, *Domus* XXXII, 1959, č. 353, s. 1.
- Gianni Accasto, L'asilo di Canton Vesco, *Controspazio* VI, 1974, č. 3, s. 51 – 57.
- Lamberto Agostini – Stefano Guidarini, Olivetti a Ivrea, *Domus* LXIII, 1990, č. 713, Itinerario č. 54.
- Bohuslav Albert, Baťova nemocnice ve Zlíně, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 157 – 164.
- Giulio Carlo Argan, I Premi Nazionali IN/ARCH, Complesso direzionale, industriale e residenziale della Società Olivetti a Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia* VIII, 1962, č. 85, s. 439 – 443.
- Rossano Astarita, *Gli architetti di Olivetti. Una storia di committenza industriale*, Milano 2000.
- Marie Báčová – Zdeněk Lukeš – Benjamin Fragner et al., *Meziválečná průmyslová architektura*, Brno 2005.
- Maria Luisa Barelli, Nuova vita per la ICO Centrale, *Il Giornale dell'architettura* V, 2006, č. 46, s. 17.
- Jan Antonín Baťa – život a dílo, pokračovatel práce Tomáše Bati, *Sborník mezinárodní konference*, Zlín 2007.
- Tomáš Baťa, Technický a organizační pokrok ve výrobě, *Stavitel* VI, 1925, č. 4 - 5, s. 49 – 60.
- Tomáš Baťa, *Úvahy a projevy*, Praha 1990.
- Amedeo Beluzzi – Claudia Confronti, *Architettura italiana 1944 – 1994*, Bari 1994.
- Marie Benešová – Jan Sedlák, Význam spolupráce architekta a stavebního inženýra v minulosti, *Prostor Zlín* IV, 1996, č. 4, s. 15 – 18.
- Carlo Bertelli, Luigi Figini, Gino Pollini, *Architettura 1927 – 1991*, *Domus* LXX, 1997, č. 792, s. 109 – 112.

- Eve Blau – Monika Platzer (edd.), *Zrození metropole. Moderní architektura a město ve střední Evropě 1890 – 1937* (kat. výst.), Obecní dům v Praze 2000.
- Daniele Boltri – Giovanni Maggia – Enrico Papa et al., *Architetture olivettiane a Ivrea. I luoghi del lavoro e i servizi socio-assistenziali di fabbrica*, Roma 1998.
- Patrizia Bonifazio – Paolo Scrivano, *Olivetti costruisce. Architettura moderna a Ivrea*, Milano 2001.
- Patrizia Bonifazio, Der Fall Olivetti, *Werk, Bauen+Wohnen* LXXXVIII, 2001, n. 7/8, s. 36 – 43.
- Patrizia Bonifazio, Masová výroba, uzemie, komunita cez skúsenosti Adriana Olivettiho (1933 – 1960), *Architektúra & Urbanizmus* XXXVII, 2003, č. 3 – 4, s. 171 – 202.
- Patrizia Bonifazio – Enrico Giacobelli (edd.), *Il paesaggio futuro. Letture e norme per il patrimonio dell'architettura moderna di Ivrea*, Moncalieri (Torino) 2007.
- Antonio di Carlo, Contrappunto modulare: La Fascia dei Servizi Sociali Olivetti ad Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia* VI, 1960, č. 8, s. 510 - 519.
- Case ad appartamenti per la Olivetti, *Domus* IXXX, 1956, č. 320, s. 8.
- Case per dipendenti Olivetti – Ivrea, *Vitrum: lastre di vetro e cristallo*, 1953, č. 48, s. 42 – 45.
- Case per quattro alloggi, *Domus* XXVIII, 1955, č. 302, s. 8 – 9.
- Antonín Cekota (ed.), *Budujeme Velký Zlín*, Zlín 1938.
- Antonín Cekota, *Geniální podnikatel Tomáš Baťa*, Zlín 2004.
- Francesco Cellini – Claudio d'Amato, *Le architetture di Ridolfi e Frankl*, Milano 2005.
- Pippo Ciorra, *Ludovico Quaroni 1911 – 1987*, Milano 1989.
- Giorgio Ciucci – Francesco Dal Co, *Architettura italiana del '900*, Milano 1995.

- Jean-Louis Cohen, *Scenes of World to Come: European Architecture and the American Challenge 1893 – 1960* (kat. výst.), Canadian Centre for Architecture v Montrealu 1995.
- Jean-Louis Cohen, Zlín. Una repubblica industriale, *Rassegna XIX*, 1997, č. 70, s. 42 - 45.
- Giancarlo Cosenza (ed.), *Luigi Cosenza. La fabbrica Olivetti a Pozzuoli*, Napoli 2006.
- Raffaella Crespi, Profili di architetti: Quaroni, *Comunità XI*, 1957, č. 54, s. 52 – 59.
- Dominik Čipera, Budování města, *Architekt SIA XXXV*, 1936, č. 11, s. 168 - 179.
- Gillian Darley, *Factory*, London 2003.
- John Morris Dixon, Utopian Mechanism, *Progressive Architecture LVIII*, 1977, č. 8, s. 74 – 81.
- Evžen Erdély, *Baťa. Švec, který dobyl světa*, Praha 1990.
- Luigi Figini – Gino Pollini, Piano regolatore della città di Ivrea, *Casabella IX*, 1936, č. 101, s. 6 – 11.
- Kenneth Frampton, Modernost hodná svého jména, in: Jaroslav Anděl (ed.), *Umění pro všechny smysly. Meziválečná avantgarda v Československu* (kat. výst.), Národní galerie v Praze 1993.
- Kenneth Frampton, *Moderní architektura. Kritické dějiny*, Praha 2004.
- Enzo Fratelli, L'architettura per l'industria in Italia, *La Casa XIX*, 1959, č. 6, s. 386 – 406.
- Roberto Gabetti, Nuovi uffici Olivetti a Ivrea e altri progetti di Gino Valle, *Casabella LIII*, 1989, č. 563, s. 4 – 22.
- František Lydie Gahura, Upravovací plány města Zlína, *Stavitel XIV*, 1933-34, č. 10 - 12, s. 134 – 164.
- František Lydie Gahura, Zlín, *Stavba XII*, 1935, č. 9, s. 138.
- František Lydie Gahura, *Estetika architektury*, Zlín 1945.
- Alberto Galardi, *Architettura italiana contemporanea (1955 – 1966)*, Milano 1967.

- Vratislav Garlík, *Baťovy závody. Organizace a řízení do roku 1939*, Praha 1990.
- Jiří Gebrian, Na okraj Le Corbusierovy návštěvy, in: *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1980, 2. svazek, s. 137 – 146.
- Jiří Gebrian, Jan Kotěra a Zlín, in: *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1981, 3. svazek, s. 125 – 148.
- Enrico Giacomelli, Prove di salvaguardia nel quartiere di Canton Vesco a Ivrea, in: Maurizio Boriani (ed.), *La Sfida del Moderno. L'architettura del XX secolo tra conservazione e innovazione*, Milano 2005, s. 117 – 133.
- Gabriele De Giorgi, Note sulla Olivetti. Dai Cembali scrivani alla città, *Metamorfosi IX*, 1993, č. 21, s. 37 – 42.
- Vittorio Gregotti, Giovanni Marzari (edd.), *Luigi Figini. Gino Pollini. Opera completa*, Milano 2002.
- Roberta Grignolo, ICO Centrale sotto i ferri, *Il Giornale dell'architettura V*, 2006, č. 36, s. 16.
- Andrea Guerra – Manuela Morreti, *Gabetti e Isola. Opere di architettura*, Milano 1996.
- Stefano Guidarini, *Ignazio Gardella nell'architettura italiana. Opere 1929 – 1999*, Milano 2002.
- Roberto Guiducci, Relazione tecnica, Lo stabilimento Olivetti, *Casabella-Continuità XIX*, 1955, č. 206, s. 58 – 64.
- Roberto Guiducci, Appunti dal giornale del direttore dei lavori, *Casabella-Continuità XIX*, 1955, č. 206, s. 64 – 74.
- Roberto Guiducci, Eduardo Vittoria, *Zodiac III*, 1959, č. 5, s. 180 – 189.
- Roberto Guiducci, Appunti nella progettazione di Gardella, *Casabella-Continuità XXIV*, 1960, č. 235, s. 7 – 13.
- Roberto Guiducci, Presente e futuro dell'architettura industriale in Italia, *Zodiac VI*, 1962, č. 9, s. 126 – 145.

- Lenka Havelková, Personální a sociální politika Baťova koncernu, *Acta musealia* XI, 2005, č. 2, s. 7 – 75.
- Ladislava Horňáková, Architekt Vladimír Karfík, *Prostor Zlín* IV, 1996, č. 5, s. 16 – 18.
- Ladislava Horňáková, Miroslav Drofa. Architektonické dílo, *Prostor Zlín* V, 1997, č. 4, s. 20 – 22.
- Ladislava Horňáková, F. L. Gahura – Vzpomínky na Tomáše Baťu, *Prostor Zlín* VI, 1998, č. 4, s. 24 – 27.
- Ladislava Horňáková, *František Lydie Gahura. Projekty, realizace a sochařské dílo* (kat. výst.), Krajská galerie výtvarného umění ve Zlíně 2006.
- Ladislava Horňáková (ed.), *Fenomén Baťa. Zlínská architektura 1910 – 1960* (kat. výst.), Národní galerie v Praze 2009.
- Pavla Horská – Eduard Maur – Jiří Musil, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha 2002.
- Ebenezer Howard, *Zahradní města budoucnosti*, Praha 1924.
- Jaromír Hradil, Baťovy školy ve Zlíně, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 153 – 156.
- Emanuel Hruška, *Urbanismus a plánování*, Praha 1948.
- Jiří Hrůza, *Teorie města*, Praha 1965.
- Jiří Hrůza, *Města utopistů*, Praha 1967.
- Jiří Hrůza – Josef Zajíc, *Vývoj urbanismu*, Praha 2002.
- Ignazio Gardella a Ivrea, *Domus* XXXIV, 1961, č. 376, s. 5 – 20.
- Ivrea. Centro di servizi Olivetti, *Casabella* XLI, 1977, č. 422, s. 41 – 57.
- Ivrea la bella, *Casabella* XXXVII, 1973, č. 374, s. 11.
- Ivrea. Passato e futuro di una company town, *Parametro* XXXVI, 2006, č. 262, monografické číslo.
- Petr Janáč, *Kaple svatého Václava v Kudlově a F. L. Gahura* (bakalářská práce), Seminář dějin umění FFMU, Brno 2010.
- Vladimír Karfík, *Architekt si pomíná*, Bratislava 1993.

- Terry Kirk, *The Architecture of Modern Italy. Volume II: Visions of Utopia, 1900 – Present*, New York 2005.
- Katrin Klingan – Kerstin Gust (edd.), *A Utopia of Modernity: Zlín*, Berlin 2009.
- Giovanni Koenig, Cronache di architettura italiana, *Casabella* XXXIV, 1970, č. 344, s. 18 – 21.
- Michal Kohout – Stephan Templ – Pavel Zatloukal, *Česká republika – architektura XX. století. Díl I. Morava a Slezsko*, Praha 2005.
- Vojtěch Křeček, Tovární areál firmy T. a A. Baťa ve Zlíně, in: *Zlínsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1993, 12. svazek, s. 35 – 47.
- Vojtěch Křeček – Zdeněk Pokluda, První americká cesta Tomáše Bati, in: *Zlínsko od minulosti k současnosti*, Zlín 2000, 17. svazek, s. 57 – 67.
- Vojtěch Křeček, Ubytování zaměstnanců firmy Baťa, in: *Zlínsko od minulosti k současnosti*, Zlín 2001, 18. svazek, s. 97 – 108.
- B. Kubánek, Organizace práce staveb rodinných domů Fy Baťa, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 148 – 152.
- Alois Kubíček, Správní budova Baťových závodů ve Zlíně, *Architektura ČSR II*, 1940, zvláštní číslo, s. 265 – 276.
- Alois Kubíček, Nové zahradní čtvrti ve Zlíně, *Architektura ČSR II*, 1940, zvláštní číslo, s. 277 – 287.
- P. L., Nuove costruzioni aziendali Olivetti ad Ivrea, *Edilizia moderna* XXI, 1942, č. 37, s. 22 – 27.
- Mario Labò, Colonie Baťa all'estero, *Casabella* IX, 1936, č. 102 – 103, s. 28 – 47.
- Mario Labò, Lo stabilimento e il quartiere Olivetti a Pozzuoli, *Casabella-Continuità* XIX, 1955, č. 206, s. 57 – 58.
- Bohumír Lehár, *Dějiny Baťova koncernu*, Praha 1960.
- Romana Lešingrová, *Baťova soustava řízení*, Uherské Hradiště 2007.
- Massimo Locci – Marco Schivo, Centro Olivetti a Ivrea: fabbrica e attrezzature per la spina comunitaria, in: Bruno Zevi – Carmine

- Benincasa (edd.), *Comunicare l'architettura. Venti complessi edilizi italiani*, Torino 1985, s. 360 – 376.
- Lo Stabilimento Olivetti Nuova ICO a Ivrea, *L'ingegnere*, 1961, č. 2, s. 147 – 153.
 - Josef Mach, *Baťa zblízka*, Praha 1933.
 - Georgina Masson, Olivetti, The Creation of a House Style, *The Architectural Review* LXII, 1957, č. 725, s. 431 – 439.
 - Helen Meller, *European Cities 1890s – 1930s. History, Culture and the Built Environment*, Chichester 2001.
 - Henrieta Moravčíková, Baťovany – Partizánske: vzorné slovenské priemyselné miesto, *Architektúra & Urbanizmus* XXXVII, 2003, č. 3 – 4, s. 113 – 146.
 - Giorgio Muratore – Alessandra Capuano – Francesco Garafalo et al., *Italia. Gli ultimi trent'anni*, Bologna 1988.
 - Riccardo Musatti, Centro studi della Olivetti a Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia* I, 1955, č. 4, s. 486 – 495.
 - Pavel Novák, *Zlín nepostavený*, Zlín 1999.
 - Pavel Novák, *Zlínská architektura 1900 – 1950*, Zlín 2008.
 - Pavel Novák, *Zlínská architektura 1950 – 2000*, Zlín 2008.
 - Otakar Nový, *Česká architektonická avantgarda*, Praha 1998.
 - Nuovo attrezzaggio I.C.O. a Ivrea, E. Vittoria, *Edilizia moderna* XXXIII, 1964, č. 82 – 83, s. 158 – 159.
 - Jan Obšivač, *Ideální průmyslové město a firma Baťa* (bakalářská práce), Seminář dějin umění FFMU, Brno 2005.
 - František Obrtel, *Pojďte s námi...*, Praha 1919.
 - Officina meccanica a Ivrea, *Casabella-Continuità* XXI, 1957, č. 214, s. 44 – 53.
 - Olivetti, *The Architectural Forum*, 1952, č. 5, s. 116 – 121.
 - Olivetti a Ivrea 1937 – 2007, *Casabella* LXXII, 2008, č. 766, s. 50 – 65.

- Olivetti plant und baut, *Bauen+Wohnen* X, 1956, č. 8, monografické číslo.
- Adriano Olivetti, Architettura al servizio sociale, *Casabella* IX, 1936, č. 101, s. 4 – 5.
- Adriano Olivetti, Discorso inaugurale dell'ing. Olivetti, *Urbanistica* XXIV, 1955, č. 15 – 16, s. 7- 10.
- Adriano Olivetti, *Città dell'uomo*, Torino 2001.
- Roberto Olivetti, La Società Olivetti nel Canavese, *Urbanistica* XXX, 1961, č. 33, s. 63 - 86.
- Carlo Olmo, *Urbanistica e società civile. Esperienza e conoscenza 1945 – 1960*, Torino 1992.
- Carlo Olmo (ed.), *Costruire la città dell'uomo. Adriano Olivetti e l'urbanistica*, Torino 2001.
- Jaroslav Pagáč, *Tomáš Baťa a 30 let jeho podnikatelské práce*, Praha 1926.
- Giuseppe Pagano, L'Architettura delle città industriali, *Casabella* IX, 1936, č. 102 – 103, s. 22 – 23.
- Giuseppe Pagano, Architettura sociale della Olivetti a Ivrea, *Costruzioni-Casabella* XV, 1942, č. 172, s. 6 – 19.
- Geno Pampaloni, Annibale Focchi, *Zodiac* IV, 1960, č. 7, s. 152 – 165.
- Renato Pedio, Palazzo della Direzione Olivetti ad Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia* XII, 1966, č. 4, s. 220 – 233.
- Renato Pedio, Asilo Olivetti a Canton Vesco, Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia* XII, 1966, č. 7, s. 426 – 439.
- Renato Pedio, Residenziale ovest a Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia* XIX, 1973, č. 2 – 3, s. 76 – 87.
- Monika Platzer, Mythos velkoměsta: architektura a urbanistické umění ve Střední Evropě 1890 – 1937, in: *Středoevropská architektura 1890 – 1998. Sborník příspěvků symposia*, Zlín 1999, s. 8 – 18.
- Attilio Podesta, La città delle scarpe, *Casabella* IX, 1936, č. 102 – 103, s. 24 – 27.

- Milan Podzemný – Adolf Zikmund, *Moderní architektura v Gottwaldově*, Gottwaldov 1967.
- Jaroslav Pochylý, *Baťova průmyslová demokracie*, Praha 1990.
- Zdeněk Pokluda – Vladimír Štroblík, Počátky průmyslu a formování dělnické třídy v Gottwaldově-Zlíně, in: *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1981, 3. svazek, s. 7 – 42.
- Zdeněk Pokluda, Amerika ve Zlíně, *Prostor Zlín VIII*, 2000, č. 1, 2, 3, s. 66 – 71.
- Zdeněk Pokluda, *Ze Zlína do světa – příběh Tomáše Bati*, Zlín 2005.
- Zdeněk Pokluda, *Sedm století zlínských dějin*, Zlín 2006.
- Zdeněk Pokluda, Baťovské projekty, představy, vize, *Prostor Zlín XV*, 2008, č. 2, s. 49 – 55.
- Zdeněk Pokluda, Zlínské Masarykovy školy, *Prostor Zlín XV*, 2008, č. 4, s. 52 – 55.
- Zdeněk Pokluda, *Zlín*, Praha 2008.
- Ludovico Quaroni, Due opere di Luigi Figini e Gino Pollini, *L'Architettura, cronache e storia V*, 1959, č. 6, s. 390 – 395.
- Quartiere residenziale per la Olivetti, *Domus IXXX*, 1956, č. 318, s. 3.
- Arturo Carlo Quintavalle (ed.), *Marcello Nizzoli*, Milano 1989.
- Carlo Ragghianti, Adriano Olivetti, *Zodiac IV*, 1960, č. 6, s. 2 – 13.
- Jan Rajlich, *Přistřižená křídla*, Brno 2005.
- Marcello Rebecchini, *Architetti italiani 1930 – 1990*, Roma 2002.
- Raymond Rehnicher, Architektura a urbanismus Zlína, *Literární noviny VI*, 1995, č. 21, 25.5., s. 1, 3.
- Nello Renacco, La nuova falegnameria Olivetti ad Ivrea, *Metron XI*, 1954, č. 53 – 54, s. 64 – 77.
- Nello Renacco, Il piano regolatore generale di Ivrea, *Urbanistica XXIV*, 1955, č. 15 – 16, s. 189 – 195.
- Ernesto Nathan Rogers, Ignazio Gardella, La mensa Olivetti a Ivrea, *Casabella-Continuità XXIV*, 1960, č. 235, s. 4 – 6.

- Ernesto Nathan Rogers, L'unità di Adriano Olivetti, *Casabella-Continuità* XXVI, 1962, č. 270, s. 1 – 9.
- Juan Rohl, Verwaltungsgebäude in Ivrea, *Baumeister* LXXXVII, 1990, č. 6, s. 46 – 52.
- Zdeněk Rossmann (ed.), *Zlín – město životní aktivity*, Zlín 1935.
- Vittorio Savi, *Figini e Pollini. Architetture 1927 – 1989*, Milano 1990.
- Petr Szczepanik, Mediální výstavba Ideálního průmyslového města. Síť médií v Baťově Zlíně 30. let, in: *Kinematografie a město. Studie z dějin lokální filmové kultury. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*, Brno 2005, s. 18-60.
- Jan Sedlák, Architektura Baťova Zlína, *Prostor Zlín* II, 1994, zvláštní číslo, s. 1 - 4.
- Arnošt Sehnal, O organizaci provádění standardizovaných železobetonových objektů Fy. Baťa, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 146 – 148.
- Sei casette unifamiliari, *Domus* XXVII, 1954, č. 291, s. 6.
- Cesare de Seta, *Architetti italiani del Novecento*, Napoli 2006.
- Josef Setnička, Stavební činnost a bytová péče Baťových závodů, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 141 – 145.
- Josef Setnička, Urbanismus a architektura závodů Baťa a. s. ve Zlíně, *Stavitel* XIV, 1933 – 34, č. 10 - 12, s. 165 – 168.
- Ugo De Simoni, Residenziale Hotel La Serra nel centro di Ivrea, *Il nuovo cantiere* XI, 1977, č. 156, s. 18 – 26.
- Eduard Staša, *Kronika moderní architektury Gottwaldova*, Praha 1985.
- Eduard Staša, *Od starého Zlína k dnešnímu Gottwaldovu*, Zlín 1986.
- Annett Steinführer, Stadt und Utopie. Das Experiment Zlín 1920 – 1938, in: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, München 2002, Band 43, s. 33 – 73.
- Struttura della Fascia dei Servizi Sociali ad Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia* IV, 1959, č. 9, s. 641 – 642.

- Ludvík Ševeček – Marie Zahradková (edd.), *Kulturní fenomén funkcionalismu. Sborník příspěvků konference*, Zlín 1995.
- Ludvík Ševeček – Ladislava Horňáková, *Satelity funkcionalistického Zlína* (kat. výst.), Státní galerie ve Zlíně 1998.
- Ondřej Ševeček, Migrační systém zlínského průmyslového centra v letech 1990 – 1938, in: Eduard Maur – Josef Grulich (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku, Historická demografie 30/2006 - supplement*, Praha 2006, s. 145 – 170.
- Ondřej Ševeček, *Zrození Bařovy průmyslové metropole. Továrna, městský prostor a společnost ve Zlíně v letech 1900 – 1938*, Ostrava 2009.
- Karel Schmeidler, *Sociologie v architektonické a urbanistické tvorbě*, Brno 2001.
- Barbora Sládečková, *Architekt Miroslav Drofa* (diplomní práce), Katedra dějin umění FFUP, Olomouc 2001.
- Štefan Šlachta, S Prof. V. Karfíkem o zlínské architektúre, *Architektura ČSR XLIV*, 1985, č. 8, s. 374 – 376.
- Štefan Šlachta – Vladimír Šlapeta, Zlínska architektúra ako súčasť českosloveskej architektonickej avantgardy, *Ars XVIII*, 1985, č. 2, s. 43 – 57.
- Vladimír Šlapeta, Vladimír Karfík a bydlení, *Domov XXVII*, 1987, č. 5, s. 9 – 13.
- Vladimír Šlapeta, *Bařa. Architektura a urbanismus 1910 – 1950* (kat. výst.), Státní galerie ve Zlíně 1991.
- Vladimír Šlapeta (ed.), *Slavné vily Zlínského kraje*, Praha 2008.
- Karin Šrámková, *Architekt Vladimír Karfík 1901 – 1996* (diplomní práce), Seminář dějin umění FFMU, Brno 2006.
- Rostislav Švácha, Architektura čtyřicátých let, in: Rostislav Švácha – Marie Platovská (edd.), *Dějiny českého výtvarného umění V. (1939 – 1958)*, Praha 2005.

- Manfredo Tafuri, *Ludovico Quaroni e lo sviluppo dell'architettura moderna in Italia*, Milano 1964.
- Manfredo Tafuri, *Storia dell'architettura italiana 1944 – 1985*, Torino 1985.
- Francesco Tentori, Profili di architetti: Eduardo Vittoria, *Comunità XIII*, 1959, č. 69, s. 50 – 61.
- Francesco Tentori, Opere recenti di Mario Ridolfi, *Casabella-Continuità XXV*, 1961, č. 249, s. 4 – 24.
- Antoni Terranova (ed.), *Ludovico Quaroni – Architetture per cinquant'anni*, Roma 1985.
- The Olivetti story, *Architecture Plus*, 1973, č. 8, s. 20 – 61.
- Marek Tomašík (ed.), *Tomáš Baťa. Doba a společnost. Sborník příspěvků ze stejnojmenné zlínské konference, pořádané ve dnech 30. listopadu – 1. prosince 2006*, Brno 2007.
- Mária Topolčanská – Slávka Doricová, Variácie štandardu individuálneho bývania firmy Baťa, *Architektúra & Urbanizmus XXXVII*, 2003, č. 3 – 4, s. 147 – 170.
- František Trnka, *Zlínští podnikatelé Tomáš Baťa a František Čuba*, Praha 1998.
- Svatopluk Turek, *Botostroj*, Praha 1980.
- Josef Vaňhara, *Příběh jednoho muže a jednoho města*, Zlín 1994.
- František Valach, *Fenomén Baťa*, Praha 1990.
- Eduardo Vittoria, L'intenzione di una fabbrica, *Metamorfosi XI*, 1993, č. 21, s. 26 – 28.
- Josef Vopršal, Péče o zaměstnance fmy T. a A. Baťa ve Zlíně, *Stavitel VI*, 1925, č. 4-5, s. 61 – 77.
- Jiří Voženílek, Nová výstavba Zlína, *Architektura ČSR VI*, 1947, č. 3, s. 69 – 84.
- Jiří Voženílek, *Základní poznatky z dějin stavby měst*, Praha 1975.

- Petr Všečetka, Vila Františka a Julie Malotových ve Zlíně, *Prostor Zlín* XV, 2008, č. 1, s. 46 – 49.
- E. Washburn, Olivetti: A Study in Patronage, *The Harvard Architecture Review*, 1987, č. 6, s. 160 – 169.
- Jaroslav Wicherek, Vývoj průmyslu okresu Gottwaldov v letech 1920 – 1948, in: *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1980, s. 7 – 24.
- Jaroslav Wicherek, Školy a vzdělávací činnost na Zlínsku ve dvacátých a třicátých letech XX. století, *Acta musealia* XI, 2005, č. 1, s. 5 – 70.
- Wohnbauten für Angestellte der Olivetti S. A., Ivrea, *Bauen+Wohnen* IX, 1955, č. 4, s. 237 – 239.
- Adolf Zikmund – František Dohnal – Jiří Kotásek, Vývoj gottwaldovské aglomerace, *Architektura ČSR* XXXV, 1976, č. 8, s. 339 – 358.
- *Zlín 1900 – 1950. Model industriálního města* (kat. výst.), Ecomusee Creusot Montceau 2002.
- *Zlínský funkcionalismus. Sborník příspěvků sympózia pořádaného u příležitosti 100. výročí narození Františka Lydie Gahury a 90. narozenin Vladimíra Karfíka*, Zlín 1993.
- Renzo Zorzi, Figini, Pollini, Adriano Olivetti, *Rassegna* IX, 1987, č. 3, s. 66 – 69.
- Renzo Zorzi, Immagini di Architetture di Ivrea, *Domus* LXIII, 1990, č. 713, s. 76 – 80.
- Bertý Ženatý, *Americké domečky*, Praha 1931.

Bařova služba veřejnosti

1926, I. ročník – č. 1, 2, 3

1927, II. ročník – č. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8-9

1928, III. ročník – č. 1, 2, 3-4

1929, IV. ročník – č. 4-5

Sdělení zaměstnanců firmy T. & A. Baťa

1927, X. ročník – č. 15, 23

1929, XII. ročník - č. 1, 10, 24, 34, 36, 37

Zlín

1931, XIV. ročník - č. 12, 14, 17, 18, 25, 30, 31, 32, 46, 50

1936, IXX. ročník - č. 11, 16, 17, 36

1939, XXII. ročník – č. 17, 24, 26

Zlín - Časopis pro šíření zásad služby veřejnosti

1932, I. ročník - č. 4, 7, 10, 21, 22, 37

1935, IV. ročník – č. 45

1937, VI. ročník - č. 12

1939, VIII. ročník – č. 5

Zlín pondělní

1933, III. ročník - č. 1, 2, 13, 27, 31

1934, IV. ročník - č. 18

1935, V. ročník - č. 7, 18, 22, 23, 30, 35, 37

1938, VIII. ročník - č. 52

11. Chronologický seznam použité literatury

- František Obrtel, *Pojďte s námi...*, Praha 1919.
- Ebenezer Howard, *Zahradní města budoucnosti*, Praha 1924.
- Tomáš Baťa, Technický a organizační pokrok ve výrobě, *Stavitel* VI, 1925, č. 4 - 5, s. 49 – 60.
- Josef Vopršal, Péče o zaměstnance fmy T. a A. Baťa ve Zlíně, *Stavitel* VI, 1925, č. 4 - 5, s. 61 – 77.
- Jaroslav Pagáč, *Tomáš Baťa a 30 let jeho podnikatelské práce*, Praha 1926.
- Bohuslav Albert, Baťova nemocnice ve Zlíně, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 157 – 164.
- Jaromír Hradil, Baťovy školy ve Zlíně, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 153 – 156.
- B. Kubánek, Organizace práce staveb rodinných domů Fy Baťa, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 148 – 152.
- Arnošt Sehnal, O organizaci provádění standardizovaných železobetonových objektů Fy. Baťa, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 146 – 148.
- Josef Setnička, Stavební činnost a bytová péče Baťových závodů, *Stavitel* VIII, 1927, č. 11 – 12, s. 141 – 145.
- Bertý Ženatý, *Americké domečky*, Praha 1931.
- Josef Mach, *Baťa zblízka*, Praha 1933.
- František Lydie Gahura, Upravovací plány města Zlína, *Stavitel* XIV, 1933-34, č. 10 - 12, s. 134 – 164.
- Josef Setnička, Urbanismus a architektura závodů Baťa a.s. ve Zlíně, *Stavitel* XIV, 1933 – 34, č. 10 - 12, s. 165 – 168.
- František Lydie Gahura, Zlín, *Stavba* XII, 1935, č. 9, s. 138.
- Zdeněk Rossmann (ed.), *Zlín – město životní aktivity*, Zlín 1935.
- Dominik Čipera, Budování města, *Architekt SIA* XXXV, 1936, č. 11, s. 168 - 179.

- Luigi Figini – Gino Pollini, Piano regolatore della città di Ivrea, *Casabella IX*, 1936, č. 101, s. 6 – 11.
- Mario Labò, Colonie Baťa all'estero, *Casabella IX*, 1936, č. 102 – 103, s. 28 – 47.
- Adriano Olivetti, Architettura al servizio sociale, *Casabella IX*, 1936, č. 101, s. 4 – 5.
- Giuseppe Pagano, L'Architettura delle città industriali, *Casabella IX*, 1936, č. 102 – 103, s. 22 – 23.
- Attilio Podesta, La città delle scarpe, *Casabella IX*, 1936, č. 102 – 103, s. 24 – 27.
- Antonín Cekota (ed.), *Budujeme Velký Zlín*, Zlín 1938.
- Alois Kubíček, Správní budova Baťových závodů ve Zlíně, *Architektura ČSR II*, 1940, zvláštní číslo, s. 265 – 276.
- Alois Kubíček, Nové zahradní čtvrti ve Zlíně, *Architektura ČSR II*, 1940, zvláštní číslo, s. 277 – 287.
- P. L., Nuove costruzioni aziendali Olivetti ad Ivrea, *Edilizia moderna XXI*, 1942, č. 37, s. 22 – 27.
- Giuseppe Pagano, Architettura sociale della Olivetti a Ivrea, *Costruzioni-Casabella XV*, 1942, č. 172, s. 6 – 19.
- František Lydie Gahura, *Estetika architektury*, Zlín 1945.
- Jiří Voženílek, Nová výstavba Zlína, *Architektura ČSR VI*, 1947, č. 3, s. 69 – 84.
- Emanuel Hruška, *Urbanismus a plánování*, Praha 1948.
- Olivetti, *The Architectural Forum*, 1952, č. 5, s. 116 – 121.
- Case per dipendenti Olivetti – Ivrea, *Vitrum: lastre di vetro e cristallo*, 1953, č. 48, s. 42 – 45.
- Nello Renacco, La nuova falegnameria Olivetti ad Ivrea, *Metron XI*, 1954, č. 53 – 54, s. 64 – 77.
- Sei casette unifamiliari, *Domus XXVII*, 1954, č. 291, s. 6.
- Case per quattro alloggi, *Domus XXVIII*, 1955, č. 302, s. 8 – 9.

- Roberto Guiducci, Relazione tecnica, Lo stabilimento Olivetti, *Casabella-Continuità XIX*, 1955, č. 206, s. 58 –64.
- Roberto Guiducci, Appunti dal giornale del direttore dei lavori, *Casabella-Continuità XIX*, 1955, č. 206, s. 64 – 74.
- Riccardo Musatti, Centro studi della Olivetti a Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia I*, 1955, č. 4, s. 486 – 495.
- Adriano Olivetti, Discorso inaugurale dell'ing. Olivetti, *Urbanistica XXIV*, 1955, č. 15 – 16, s. 7- 10.
- Nello Renacco, Il piano regolatore generale di Ivrea, *Urbanistica XXIV*, 1955, č. 15 – 16, s. 189 – 195.
- Wohnbauten für Angestellte der Olivetti S. A., Ivrea, *Bauen+Wohnen IX*, 1955, č. 4, s. 237 – 239.
- Case ad appartamenti per la Olivetti, *Domus IXXX*, 1956, č. 320, s. 8.
- Olivetti plant und baut, *Bauen+Wohnen X*, 1956, č. 8, monografické číslo.
- Quartiere residenziale per la Olivetti, *Domus IXXX*, 1956, č. 318, s. 3.
- Raffaella Crespi, Profili di architetti: Quaroni, *Comunità XI*, 1957, č. 54, s. 52 – 59.
- Georgina Masson, Olivetti, The Creation of a House Style, *The Architectural Review LXII*, 1957, č. 725, s. 431 – 439.
- Officina meccanica a Ivrea, *Casabella-Continuità XXI*, 1957, č. 214, s. 44 – 53.
- A Ivrea, *Domus XXXII*, 1959, č. 353, s. 1.
- Enzo Fratelli, L'architettura per l'industria in Italia, *La Casa XIX*, 1959, č. 6, s. 386 – 406.
- Roberto Guiducci, Eduardo Vittoria, *Zodiac III*, 1959, č. 5, s. 180 – 189.
- Ludovico Quaroni, Due opere di Luigi Figini e Gino Pollini, *L'Architettura, cronache e storia V*, 1959, č. 6, s. 390 – 395.
- Struttura della Fascia dei Servizi Sociali ad Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia IV*, 1959, č. 9, s. 641 – 642.

- Francesco Tentori, Profili di architetti: Eduardo Vittoria, *Comunità XIII*, 1959, č. 69, s. 50 – 61.
- Antonio di Carlo, Contrappunto modulare: La Fascia dei Servizi Sociali Olivetti ad Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia VI*, 1960, č. 8, s. 510 - 519.
- Roberto Guiducci, Appunti nella progettazione di Gardella, *Casabella-Continuità XXIV*, 1960, č. 235, s. 7 – 13.
- Bohumír Lehár, *Dějiny Baťova koncernu*, Praha 1960.
- Geno Pampaloni, Annibale Focchi, *Zodiac IV*, 1960, č. 7, s. 152 – 165.
- Carlo Raghianti, Adriano Olivetti, *Zodiac IV*, 1960, č. 6, s. 2 – 13.
- Ernesto Nathan Rogers, Ignazio Gardella, La mensa Olivetti a Ivrea, *Casabella-Continuità XXIV*, 1960, č. 235, s. 4 – 6.
- Ignazio Gardella a Ivrea, *Domus XXXIV*, 1961, č. 3, s. 5 – 20.
- Lo Stabilimento Olivetti Nuova ICO a Ivrea, *L'ingegnere*, 1961, č. 2, s. 147 – 153.
- Roberto Olivetti, La Società Olivetti nel Canavese, *Urbanistica XXX*, 1961, č. 33, s. 63 - 86.
- Francesco Tentori, Opere recenti di Mario Ridolfi, *Casabella-Continuità XXV*, 1961, č. 249, s. 4 – 24.
- Giulio Carlo Argan, I Premi Nazionali IN/ARCH, Complesso direzionale, industriale e residenziale della Società Olivetti a Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia VIII*, 1962, č. 85, s. 439 – 443.
- Roberto Guiducci, Presente e futuro dell'architettura industriale in Italia, *Zodiac VI*, 1962, č. 9, s. 126 – 145.
- Ernesto Nathan Rogers, L'unità di Adriano Olivetti, *Casabella-Continuità XXVI*, 1962, č. 270, s. 1 – 9.
- Nuovo attrezzaggio I.C.O. a Ivrea, E. Vittoria, *Edilizia moderna XXXIII*, 1964, č. 82 – 83, s. 158 – 159.
- Manfredo Tafuri, *Ludovico Quaroni e lo sviluppo dell'architettura moderna in Italia*, Milano 1964.

- Jiří Hruza, *Teorie města*, Praha 1965.
- Renato Pedio, Palazzo della Direzione Olivetti ad Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia* XII, 1966, č. 4, s. 220 – 233.
- Renato Pedio, Asilo Olivetti a Canton Vesco, Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia* XII, 1966, č. 7, s. 426 – 439.
- Alberto Galardi, *Architettura italiana contemporanea (1955 – 1966)*, Milano 1967.
- Jiří Hruza, *Města utopistů*, Praha 1967.
- Milan Podzemný – Adolf Zikmund, *Moderní architektura v Gottwaldově*, Gottwaldov 1967.
- Giovanni Koenig, Cronache di architettura italiana, *Casabella* XXXIV, 1970, č. 344, s. 18 – 21.
- Ivrea la bella, *Casabella* XXXVII, 1973, č. 374, s. 11.
- Renato Pedio, Residenziale ovest a Ivrea, *L'Architettura, cronache e storia* XIX, 1973, č. 2 – 3, s. 76 – 87.
- The Olivetti story, *Architecture plus*, 1973, č. 8, s. 20 – 61.
- Gianni Accasto, L'asilo di Canton Vesco, *Controspazio* VI, 1974, č. 3, s. 51 – 57.
- Jiří Voženílek, *Základní poznatky z dějin stavby měst*, Praha 1975.
- Adolf Zikmund – František Dohnal – Jiří Kotásek, Vývoj gottwaldovské aglomerace, *Architektura ČSR* XXXV, 1976, č. 8, s. 339 – 358.
- John Morris Dixon, Utopian Mechanism, *Progressive Architecture* LVIII, 1977, č. 8, s. 74 – 81.
- Ivrea. Centro di servizi Olivetti, *Casabella* XLI, 1977, č. 422, s. 41 – 57.
- Ivrea, un laboratorio per l'architettura moderna, *Abitare* IX, 1977, č. 156, s. 85 – 87.
- Ugo De Simoni, Residenziale Hotel La Serra nel centro di Ivrea, *Il nuovo cantiere* XI, 1977, č. 156, s. 18 – 26.
- Jiří Gebrian, Na okraj Le Corbusierovy návštěvy, in: *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1980, 2. svazek, s. 137 – 146.

- Svatopluk Turek, *Botostroj*, Praha 1980.
- Jaroslav Wicherek, Vývoj průmyslu okresu Gottwaldov v letech 1920 – 1948, in: *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1980, 2. svazek, s. 7 – 24.
- Jiří Gebrian, Jan Kotěra a Zlín, in: *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1981, 3. svazek, s. 125 – 148.
- Zdeněk Pokluda – Vladimír Štroblík, Počátky průmyslu a formování dělnické třídy v Gottwaldově-Zlíně, in: *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1981, s. 7 – 42.
- Štefan Šlachta, S Prof. V. Karfíkom o zlínskej architektúre, *Architektura ČSR XLIV*, 1985, č. 8, s. 374 – 376.
- Štefan Šlachta – Vladimír Šlapeta, Zlínska architektúra ako súčasť českosloveskej architektonickej avantgardy, *Ars XVIII*, 1985, č. 2, s. 43 – 57.
- Manfredo Tafuri, *Storia dell'architettura italiana 1944 – 1985*, Torino 1985.
- Antoni Terranova (ed.), *Ludovico Quaroni – Architetture per cinquant'anni*, Roma 1985.
- Massimo Locci – Marco Schivo, Centro Olivetti a Ivrea e attrezzature per la spina comunitaria, in: Bruno Zevi – Carmine Benincasa (edd.), *Comunicare l'architettura. Venti complessi edilizi italiani*, Torino 1985, s. 360 – 376.
- Eduard Staša, *Od starého Zlína k dnešnímu Gottwaldovu*, Zlín 1986.
- Vladimír Šlapeta, Vladimír Karfík a bydlení, *Domov XXVII*, 1987, č. 5, s. 9 – 13.
- E. Washburn, Olivetti: A Study in Patronage, *The Harvard Architecture Review*, 1987, č. 6, s. 160 – 169.
- Renzo Zorzi, Figini, Pollini, Adriano Olivetti, *Rassegna IX*, 1987, č. 3, s. 66 – 69.

- Giorgio Muratore – Alessandra Capuano – Francesco Garafalo et al., *Italia. Gli ultimi trent'anni*, Bologna 1988.
- Pippo Ciorra, *Ludovico Quaroni 1911 – 1987*, Milano 1989.
- Roberto Gabetti, Nuovi uffici Olivetti a Ivrea e altri progetti di Gino Valle, *Casabella* LIII, 1989, č. 563, s. 4 – 22.
- Arturo Carlo Quintavalle (ed.), *Marcello Nizzoli*, Milano 1989.
- Lamberto Agostini – Stefano Guidarini, Olivetti a Ivrea, *Domus* LXIII, 1990, n. 713, Itinerario č. 54.
- Tomáš Baťa, *Úvahy a projevy*, Praha 1990.
- Evžen Erdély, *Baťa. Švec, který dobyl světa*, Praha 1990.
- Vratislav Garlík, *Baťovy závody. Organizace a řízení do roku 1939*, Praha 1990.
- Jaroslav Pochylý, *Baťova průmyslová demokracie*, Praha 1990.
- Juan Rohl, Verwaltungsgebäude in Ivrea, *Baumeister* LXXXVII, 1990, č. 6, s. 46 – 52.
- Vittorio Savi, *Figini e Pollini. Architetture 1927 – 1989*, Milano 1990.
- František Valach, *Fenomén Baťa*, Praha 1990.
- Renzo Zorzi, Immagini di Architetture di Ivrea, *Domus* LXIII, 1990, č. 713, s. 76 – 80.
- Vladimír Šlapeta, *Baťa. Architektura a urbanismus 1910 – 1950* (kat. výst.), Státní galerie ve Zlíně 1991.
- Carlo Olmo, *Urbanistica e società civile. Esperienza e conoscenza 1945 – 1960*, Torino 1992.
- Kenneth Frampton, Modernost hodná svého jména, in: Jaroslav Anděl (ed.), *Umění pro všechny smysly. Meziválečná avantgarda v Československu* (kat. výst.), Národní galerie v Praze 1993, s. 97 – 104.
- Gabriele De Giorgi, Note sulla Olivetti. Dai Cembali scrivani alla città, *Metamorfosi* IX, 1993, č. 21, s. 37 – 42.
- Vladimír Karfík, *Architekt si pomína*, Bratislava 1993.

- Vojtěch Křeček, Tovární areál firmy T. a A. Baťa ve Zlíně, in: *Zlínsko od minulosti k současnosti*, Zlín 1993, 12. svazek, s. 35 – 47.
- Eduardo Vittoria, L'intenzione di una fabbrica, *Metamorfosi IX*, 1993, č. 21, s. 26 – 28.
- *Zlínský funkcionalismus. Sborník příspěvků sympózia pořádaného u příležitosti 100. výročí narození Františka Lydie Gahury a 90. narozenin Vladimíra Karfíka*, Zlín 1993.
- Amedeo Beluzzi – Claudia Confronti, *Architettura italiana 1944 – 1994*, Bari 1994.
- Jan Sedlák, Architektura Baťova Zlína, *Prostor Zlín II*, 1994, zvláštní číslo, s. 1 - 4.
- Josef Vaňhara, *Příběh jednoho muže a jednoho města*, Zlín 1994.
- Giorgio Ciucci – Francesco Dal Co, *Architettura italiana del '900*, Milano 1995.
- Jean-Louis Cohen, *Scenes of World to Come: European Architecture and the American Challenge 1893 – 1960* (kat. výst.), Canadian Centre for Architecture v Montrealu 1995.
- Raymond Rehnicer, Architektura a urbanismus Zlína, *Literární noviny VI*, 1995, č. 21, 25.5., s. 1, 3.
- Ludvík Ševeček – Marie Zahradková (edd.), *Kulturní fenomén funkcionalismu. Sborník příspěvků konference*, Zlín 1995.
- Marie Benešová – Jan Sedlák, Význam spolupráce architekta a stavebního inženýra v minulosti, *Prostor Zlín IV*, 1996, č. 4, s. 15 – 18.
- Andrea Guerra – Manuela Morreti, *Gabetti e Isola. Opere di architettura*, Milano 1996.
- Ladislava Horňáková, Architekt Vladimír Karfík, *Prostor Zlín IV*, 1996, č. 5, s. 16 – 18.
- Carlo Bertelli, Luigi Figini, Gino Pollini, *Architettura 1927 – 1991, Domus LXX*, 1997, č. 792, s. 109 – 112.
- Jean-Louis Cohen, Zlín. Una repubblica industriale, *Rassegna XIX*, 1997, č. 70, s. 42 - 45.

- Ladislava Horňáková, Miroslav Drofa. Architektonické dílo, *Prostor Zlín* V, 1997, č. 4, s. 20 – 22.
- Daniele Boltri – Giovanni Maggia – Enrico Papa et al., *Architetture olivettiane a Ivrea. I luoghi del lavoro e i servizi socio-assistenziali di fabbrica*, Roma 1998.
- Ladislava Horňáková, F. L. Gahura – Vzpomínky na Tomáše Baťu, *Prostor Zlín* VI, 1998, č. 4, s. 24 – 27.
- Otakar Nový, *Česká architektonická avantgarda*, Praha 1998.
- Ludvík Ševeček – Ladislava Horňáková, *Satelity funkcionalistického Zlína* (kat. výst.), Státní galerie ve Zlíně 1998.
- František Trnka, *Zlínští podnikatelé Tomáš Baťa a František Čuba*, Praha 1998.
- Pavel Novák, *Zlín nepostavený*, Zlín 1999.
- Monika Platzer, Mythos velkoměsta: architektura a urbanistické umění ve Střední Evropě 1890 – 1937, in: *Středoevropská architektura 1890 – 1998. Sborník příspěvků symposia*, Zlín 1999, s. 8 – 18.
- Rossano Astarita, *Gli architetti di Olivetti. Una storia di committenza industriale*, Milano 2000.
- Eve Blau – Monika Platzer (edd.), *Zrození metropole. Moderní architektura a město ve střední Evropě 1890 – 1937* (kat. výst.), Obecní dům v Praze 2000.
- Vojtěch Křeček – Zdeněk Pokluda, První americká cesta Tomáše Baťu, in: *Zlínsko od minulosti k současnosti*, Zlín 2000, 17. svazek, s. 57 – 67.
- Zdeněk Pokluda, Amerika ve Zlíně, *Prostor Zlín* VIII, 2000, č. 1, 2, 3, s. 66 – 71.
- Patrizia Bonifazio – Paolo Scrivano, *Olivetti costruisce. Architettura moderna a Ivrea*, Milano 2001.
- Patrizia Bonifazio, Der Fall Olivetti, *Werk, Bauen+Wohnen* LXXXVIII, 2001, n. 7/8, s. 36 – 43.

- Vojtěch Křeček, Ubytování zaměstnanců firmy Baťa, in: *Zlínsko od minulosti k současnosti*, Zlín 2001, 18. svazek, s. 97 – 108.
- Helen Meller, *European Cities 1890s – 1930s. History, Culture and the Built Environment*, Chichester 2001.
- Adriano Olivetti, *Città dell'uomo*, Torino 2001.
- Carlo Olmo (ed.), *Costruire la città dell'uomo. Adriano Olivetti e l'urbanistica*, Torino 2001.
- Karel Schmeidler, *Sociologie v architektonické a urbanistické tvorbě*, Brno 2001.
- Barbora Sládečková, *Architekt Miroslav Drofa* (diplomní práce), Katedra dějin umění FFUP, Olomouc 2001.
- Vittorio Gregotti, Giovanni Marzari (edd.), *Luigi Figini. Gino Pollini. Opera completa*, Milano 2002.
- Stefano Guidarini, *Ignazio Gardella nell'architettura italiana. Opere 1929 – 1999*, Milano 2002.
- Pavla Horská – Eduard Maur – Jiří Musil, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha 2002.
- Jiří Hrůza – Josef Zajíc, *Vývoj urbanismu*, Praha 2002.
- Marcello Rebecchini, *Architetti italiani 1930 – 1990*, Roma 2002.
- Annett Steinführer, Stadt und Utopie. Das Experiment Zlín 1920 – 1938, in: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, München 2002, Band 43, s. 33 – 73.
- *Zlín 1900 – 1950. Model industriálního města* (kat. výst.), Ecomusee Creusot Montceau 2002.
- Patrizia Bonifazio, Masová výroba, uzemie, komunita cez skúsenosti Adriana Olivettiho (1933 – 1960), *Architektúra & Urbanizmus XXXVII*, 2003, č. 3 – 4, s. 171 – 202.
- Gillian Darley, *Factory*, London 2003.
- Henrieta Moravčíková, Baťovany – Partizánske: vzorné slovenské priemyselné miesto, *Architektúra & Urbanizmus XXXVII*, 2003, č. 3 – 4, s. 113 – 146.

- Mária Topolčanská – Slávka Doricová, Variácie štandardu individuálneho bývania firmy Baťa, *Architektúra & Urbanizmus XXXVII*, 2003, č. 3 – 4, s. 147 – 170.
- Antonín Cekota, *Geniální podnikatel Tomáš Baťa*, Zlín 2004.
- Kenneth Frampton, *Moderní architektura. Kritické dějiny*, Praha 2004.
- Marie Báčová – Zdeněk Lukeš – Benjamin Fragner et al., *Meziválečná průmyslová architektura*, Brno 2005.
- Francesco Cellini – Claudio d'Amato, *Le architetture di Ridolfi e Frankl*, Milano 2005.
- Enrico Giacomelli, Prove di salvaguardia nel quartiere di Canton Vesco a Ivrea, in: Maurizio Boriani (ed.), *La Sfida del Moderno. L'architettura del XX secolo tra conservazione e innovazione*, Milano 2005, s. 117 – 133.
- Lenka Havelková, Personální a sociální politika Baťova koncernu, *Acta musealia XI*, 2005, č. 2, s. 7 – 75.
- Terry Kirk, *The Architecture of Modern Italy. Volume II: Visions of Utopia, 1900 – Present*, New York 2005.
- Michal Kohout – Stephan Templ – Pavel Zatloukal, *Česká republika – architektura XX. století. Díl I. Morava a Slezsko*, Praha 2005.
- Jan Obšíváč, *Ideální průmyslové město a firma Baťa* (bakalářská práce), Seminář dějin umění FFMU, Brno 2005.
- Zdeněk Pokluda, *Ze Zlína do světa – příběh Tomáše Bati*, Zlín 2005.
- Jan Rajlich, *Přistřižená křídla*, Brno 2005.
- Ondřej Ševeček, Migrační systém zlínského průmyslového centra v letech 1990 – 1938, in: Eduard Maur – Josef Grulich (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku, Historická demografie 30/2006 - supplement*, Praha 2006, s. 145 – 170.
- Petr Szczepanik, Mediální výstavba Ideálního průmyslového města. Síť médií v Baťově Zlíně 30. let, in: *Kinematografie a město. Studie z dějin*

- lokální filmové kultury. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*, Brno 2005, s. 18-60.
- Rostislav Švácha, *Architektura čtyřicátých let*, in: Rostislav Švácha – Marie Platovská (edd.), *Dějiny českého výtvarného umění V. (1939 – 1958)*, Praha 2005.
 - Jaroslav Wicherek, *Školy a vzdělávací činnost na Zlínsku ve dvacátých a třicátých letech XX. století*, *Acta musealia XI*, 2005, č. 1, s. 5 – 70.
 - Maria Luisa Barelli, *Nuova vita per la ICO Centrale*, *Il Giornale dell'architettura V*, 2006, č. 46, s. 17.
 - Giancarlo Cosenza (ed.), *Luigi Cosenza. La fabbrica Olivetti a Pozzuoli*, Napoli 2006.
 - Roberta Grignolo, *ICO Centrale sotto i ferri*, *Il Giornale dell'architettura V*, 2006, č. 36, s. 16.
 - Ladislava Horňáková, *František Lydie Gahura. Projekty, realizace a sochařské dílo* (kat. výst.), *Krajská galerie výtvarného umění ve Zlíně* 2006.
 - Ivrea. *Passato e Futuro di una company town*, *Parametro XXXVI*, 2006, č. 262, monografické číslo.
 - Zdeněk Pokluda, *Sedm století zlínských dějin*, Zlín 2006.
 - Cesare de Seta, *Architetti italiani del Novecento*, Napoli 2006.
 - Karin Šrámková, *Architekt Vladimír Karfík 1901 – 1996* (diplomní práce), *Seminář dějin umění FFMU*, Brno 2006.
 - *Jan Antonín Baťa – život a dílo, pokračovatel práce Tomáše Bati*, *Sborník mezinárodní konference*, Zlín 2007.
 - Patrizia Bonifazio – Enrico Giacomelli (edd.), *Il paesaggio futuro. Letture e norme per il patrimonio dell'architettura moderna di Ivrea*, Moncalieri (Torino) 2007.
 - Romana Lešingrová, *Baťova soustava řízení*, Uherské Hradiště 2007.
 - Marek Tomašík (ed.), *Tomáš Baťa. Doba a společnost. Sborník příspěvků ze stejnojmenné zlínské konference, pořádané ve dnech 30. listopadu – 1. prosince 2006*, Brno 2007.

- Pavel Novák, *Zlínská architektura 1900 – 1950*, Zlín 2008.
- Pavel Novák, *Zlínská architektura 1950 – 2000*, Zlín 2008.
- Olivetti a Ivrea 1937 – 2007, *Casabella* LXXII, 2008, č. 766, s. 50 – 65.
- Zdeněk Pokluda, Baťovské projekty, představy, vize, *Prostor Zlín XV*, 2008, č. 2, s. 49 – 55.
- Zdeněk Pokluda, *Zlín*, Praha 2008.
- Zdeněk Pokluda, Zlínské Masarykovy školy, *Prostor Zlín XV*, 2008, č. 4, s. 52 – 55.
- Vladimír Šlapeta (ed.), *Slavné vily Zlínského kraje*, Praha 2008.
- Petr Všetěčka, Vila Františka a Julie Malotových ve Zlíně, *Prostor Zlín XV*, 2008, č. 1, s. 46 – 49.
- Ladislava Horňáková (ed.), *Fenomén Baťa. Zlínská architektura 1910 – 1960* (kat. výst.), Národní galerie v Praze 2009.
- Katrin Klingan – Kerstin Gust (edd.), *A Utopia of Modernity: Zlín*, Berlin 2009.
- Ondřej Ševeček, *Zrození Baťovy průmyslové metropole. Továrna, městský prostor a společnost ve Zlíně v letech 1900 – 1938*, Ostrava 2009.
- Petr Janáč, *Kaple svatého Václava v Kudlově a F. L. Gahura* (bakalářská práce), Seminář dějin umění FFMU, Brno 2010.

Zlín pondělní

1933, III. ročník - č. 1, 2, 13, 27, 31

1934, IV. ročník - č. 18

1935, V. ročník - č. 7, 18, 22, 23, 30, 35, 37

1938, VIII. ročník - č. 52

Zlín - Časopis pro šíření zásad služby veřejnosti

1932, I. ročník - č. 4, 7, 10, 21, 22, 37

1935, IV. ročník - č. 45

1937, VI. ročník - č. 12

1939, VIII. ročník – č. 5

Sdělení zaměstnanců firmy T. & A. Baťa

1927, X. ročník – č. 15, 23

1929, XII. ročník - č. 1, 10, 24, 34, 36, 37

Zlín

1931, XIV. ročník - č. 12, 14, 17, 18, 25, 30, 31, 32, 46, 50

1936, IXX. ročník - č. 11, 16, 17, 36

1939, XXII. ročník – č. 17, 24, 26

Baťova služba veřejnosti

1926, I. ročník – č. 1, 2, 3

1927, II. ročník – č. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8-9

1928, III. ročník – č. 1, 2, 3-4

1929, IV. ročník – č. 4-5

12. Archivní prameny

Moravský zemský archiv v Brně, badatelna Zlín

- fond Baťa a. s. Zlín 1894 - 1945

II/2. Osobní oddělení, karton 1023, inv. č. 14, poř. č. 10., karton 1118, poř. č. 24

XV. Stavební oddělení, inv. č. 2, 13, 16, 20, 74, 79 - 82, 102 - 104, 107 - 116, 117 - 124, 127, 142, 176, 178, 280 - 284, 294 - 296, 299, 786, 789, 790

Moravský zemský archiv, Státní okresní archiv Zlín, pracoviště Klečůvka

- fond Okresní úřad – Okresní národní výbor Zlín (1856) 1935 – 1949 (1953)

inv. č. 1611, 1657, 1675, 1685, 1714, 1723, 1725, 1746, 1769, 1936, 1939, 1940

- fond Archiv města Zlína 1509 – 1949

inv. č. 748, 754, 913, 918, 919, 928, 932, 943, 947, 951, 1005, 1010, 1011, 1702, 1707

- fotoarchiv

25, 187, 637, 648 - 650, 727 , 737, 738, 740, 754, 758, 777, 779, 781, 783, 819, 858, 859, 887, 889, 893, 899, 902, 926, 929, 979, 1009, 1111,

1112, 1129, 1190, 1191, 1200, 1207, 1208, 1210, 1216, 1222, 1433,
1434, 1670, 1740, 1806, 1820, 1823, 1825, 1893, 1914, 1921, 1949,
1953, 1959, 2302, 2316, 2323, 2648, 3283, 3518, 3835, 4361, 4385,
4392, 4396, 4397, 4409, 4886, 4902, 5244, 5248, 5249, 5250, 5253,
5255, 5257, 5262, 5264, 5270, 5274, 5290, 5325, 5995, 6020, 6097,
6131, 6145, 6147 - 6150, 6154, 6155, 6184, 6247, 6373, 6382, 6390,
6397, 6413, 6533, 6554, 6901, 7389, 8854, 9965, 9969, 9971

Krajská galerie výtvarného umění ve Zlíně

Sbírka architektury

SA-4, SA-2, SA-2/1, SA 2/3, , SA-6/1

13. Internetové zdroje

<http://www.tomasbata.com/>

<http://batastory.net/>

<http://www.zlin.estranky.cz/>

<http://www.storiaolivetti.it/>

<http://www.lastoriasiamonoi.rai.it/puntata.aspx?id=312>

<http://www.mamivrea.it/index.html>

<http://www.maam.ivrea.it/>

<http://momoneco.kotka.fi/>

<http://www.fondazioneadrianolivetti.it/>

14. Summary

Both Zlín and Ivrea are characterized by unusually large concentration of high quality architecture. It was the result of a broad business plan that the Baťa and Olivetti companies had, which also consisted of visions of new social and urban layout. In this regard, Zlín in the interwar period as well as Ivrea from the 1930s until the 1960s achieved remarkable success standing out significantly nationwide. The aim of this thesis is to analyse to what degree the strategies of both Baťa and Olivetti are related.

These two companies led by the brothers Baťa on the Czech part and Adriano Olivetti on the Italian part, shared not only professionally streamlined production developed according to American models but also the interest in effective, modern and urban structure that would reflect the needs of the industry and its employees. The aim of both companies was to provide on a self-help basis their employees with accommodation, medical, social and cultural infrastructure that the original agrarian small towns lacked. They both shared a common aspiration to complement surrounding area with suitable projects and thus create in all aspects pleasant and comfortable place to live that would help to cultivate both the environment and the behaviour of their employees. Therefore they often commissioned renowned architects who had a good grasp of contemporary international architectural activities. The owners of the companies were well aware of the positive impact that their intentions had on the progress of the industry itself.

Despite the similarities the two industrial cities shared, the architectural characters of the individual units were formed on two quite distinct ideological and organizational backgrounds which put on each of the styles its unique stamp of originality. Zlín turned into a model company town mainly thanks to the concurrence of strictly managed company on the one hand and having its representatives at the head of municipal government on the other. Also Ivrea was shaped by its rationally organized company which was as from the second half of the 1940s

closely tied to the political and social movement of the managing director called Movimento Comunità. The enormous impact which the rapid growth of the shoe industry had on Zlín soon moved from the fundamental industrial zone onto the whole town territory leaving obvious paternalistic implications. Due to the many necessary and demanding company's rules the company was able to control also the habits of its employees. On the other hand, liberal attitudes of Adrian Olivetti based solely on equality left no room for social supervision of neither his employees nor the town territory. Company construction was perceived not only as an act of responsibility towards the employees but also as means that would with the help of cultural activities elevate their intellectual and moral level. Such relations were echoed in the architectural requirements. In the Baťa style the leading pattern was pragmatic and economic aspect followed by massive constructions. And therefore the company's architects had to look for the most suitable solutions within the scope of standardized construction system. In contrast to Olivetti who put emphases not only on usefulness and low costs but mainly on the aesthetic value of the constructions and thus allowed his architects enough space to experiment.

15. Seznam obrazové přílohy

- 1/** Camillo Olivetti s rodinou, Adriano Olivetti první zprava, počátek 20. let.
Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea (www.storiaolivetti.it - oficiální webový projekt Associazione Archivio Storico Olivetti v Ivreji)
- 2/** Pohled na historické centrum Ivrey přes řeku Doru Balteu, 2008. Foto: Klára Eliášová
- 3/** Tomáš Baťa s manželkou a synem v Luhačovicích, 1932. Foto: MZA v Brně, SOkA Zlín, fotoarchiv 2535
- 4/** Adriano Olivetti ve své knihovně, nedatováno. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it
- 5/** Xanti Schawinsky, Plakát Olivetti, 1934, barevný tisk, 53,5 cm x 34,5 cm, Soukromé vlastnictví rodiny Schawinsky. Foto: www.schawinsky.com (oficiální webové stránky Xantiho Schawinského)
- 6/** Volební kampaň Adriana Olivettiho v čele hnutí Comunità, 1958. Foto: Patrizia Bonifazio – Paolo Scrivano, *Olivetti costruisce. Architettura moderna a Ivrea*, Milano 2001, s. 26
- 7/** Prvomájový průvod ve Zlíně, 1930 – 1940. Foto: MZA v Brně, SOkA Zlín, fotoarchiv 9968
- 8/** Pohled od severu na centrum Zlína, 1938. Foto: MZA v Brně, SOkA Zlín, fotoarchiv 1825
- 9/** Pohled ze severu na čtvrť Canton Vesco v Ivreji, nedatováno. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it
- 10/** František Lydie Gahura, Regulační plán města Zlína, 1921. Foto: Ondřej Ševeček, Sociálně prostorové aspekty zlínské urbanizace (vývoj v letech 1900 – 1938), in: Ladislava Horňáková (ed.), *Fenomén Baťa. Zlínská architektura 1910 – 1960* (kat. výst.), Národní galerie v Praze 2009, s. 42
- 11/** František Lydie Gahura, Základní plán upravovací obcí Velkého Zlína, 1934. Foto: Ladislava Horňáková, *František Lydie Gahura. Projekty*,

realizace a sochařské dílo (kat. výst.), Krajská galerie výtvarného umění ve Zlíně 2006, s. 39

12/ Letecký pohled na Letnou a centrum města, 1935. Foto: MZA v Brně, SOkA Zlín, fotoarchiv 6390

13/ František Lydie Gahura – Vladimír Karfík – Vladimír Kubečka – T. Slezák – Antonín Vítek – Jiří Voženílek, Model regulačního plánu Zlína, 1947. Foto: Pavel Novák, *Zlínská architektura 1900 – 1950*, Zlín 2008, s. 235

14/ Plánek hlavních čtvrtí vybudovaných z iniciativy firmy Olivetti v Ivreji. Foto: Patrizia Bonifazio – Enrico Giacobelli (edd.), *Il paesaggio futuro. Letture e norme per il patrimonio dell'architettura moderna di Ivrea*, Moncalieri (Torino) 2007, s. 55

15/ Luigi Figini - Gino Pollini, Regulační plán Ivrey, 1934. Foto: Luigi Figini – Gino Pollini, Piano regolatore della città di Ivrea, *Casabella IX*, 1936, č. 101, s. 6

16/ Luigi Piccinato – Luigi Figini – Egisippo Devoti, Regulační plán Ivrey, 1942. Foto: Roberto Olivetti, La Società Olivetti nel Canavese, *Urbanistica XXX*, 1961, č. 33, s. 81

17/ Luigi Figini, Projekt nových čtvrtí v okolí Ivrey, 1943. Foto: Paolo Scrivano, La comunità e la sua difficile realizzazione. Adriano Olivetti e l'urbanistica a Ivrea e nel Canavese, in: Carlo Olmo (ed.), *Costruire la città dell'uomo. Adriano Olivetti e l'urbanistica*, Torino 2001, s. 84.

18/ GTCUC, Regulační plán Ivrey, 1955. Foto: Nello Renacco, Il piano regolatore generale di Ivrea, *Urbanistica XXIV*, 1955, č. 15 – 16, s. 193

19/ Tovární budova firmy Baťa u zlínského nádraží, 1905, nedochováno. Foto: MZA v Brně, SOkA Zlín, fotoarchiv 4385

20/ Camillo Olivetti, Tovární budova pro firmu CGS, později první sídlo společnosti Olivetti, 1895. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it

21/ Pohled na Baťovy závody, 1928. Foto: MZA v Brně, SOkA Zlín, fotoarchiv 6901

- 22/** Ottavio Cascio, Fasáda truhlářské dílny, 1954 – 1955, via Jervis 30, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 23/** Eduardo Vittoria, Teplárna, 1956 – 1959, via di Vittorio, nečíslováno, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 24/** Stavební oddělení firmy Baťa, Pětietážová výrobní budova, 1934 – 1935. Foto: MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 - 1945, inv. č. 81
- 25/** Jiří Voženílek, Nový typ výrobní budovy pro obuvnickou výrobu, 1946 - 1948, tovární budova číslo 14, Zlín. Foto: Klára Eliášová
- 26/** Vladimír Kubečka, Centrální sklad obuvi, 1947 – 1955, tovární budova číslo 34, Zlín. Foto: Klára Eliášová
- 27/** Luigi Figini – Gino Pollini, První rozšíření továrny Olivetti, 1934 – 1939, via Jervis 11, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 28/** Luigi Figini – Gino Pollini, Druhé rozšíření továrny Olivetti (ICO Centrale), 1939 – 1942, via Jervis 11, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 29/** Luigi Figini – Gino Pollini, Druhé rozšíření továrny Olivetti (ICO Centrale), 1939 – 1942, via Jervis 11, Ivrea. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it
- 30/** Luigi Figini – Gino Pollini – Annibale Focchi – Ottavio Cascio, Třetí rozšíření továrny Olivetti, 1947 – 1949, 1955, via Jervis 11, Ivrea. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it
- 31/** Luigi Figini – Gino Pollini, Čtvrté rozšíření továrny Olivetti (Nuova ICO), 1955 – 1957, via Jervis 11, Ivrea. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it
- 32/** Eduardo Vittoria, Centrum výzkumu a praxe (Centro Studi ed Esperienze), 1951 – 1955, via Monte Navale 1, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 33/** Eduardo Vittoria, OMO v San Bernardo, 1955 – 1956, via Torino 603, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 34/** Eduardo Vittoria, Zdravotní středisko v San Bernardo, 1956 – 1958, via Torino 603, Ivrea. Foto: Klára Eliášová

- 35/** Letecký pohled na East Tilbury, 1936. Foto: MZA v Brně, SOkA Zlín, fotoarchiv 5637
- 36/** Luigi Cosenza, Továrna Olivetti v Pozzuoli, 1951 – 1954, via Campi Flegrei 34, Pozzuoli. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it
- 37/** Luigi Cosenza, Továrna Olivetti v Pozzuoli, 1951 – 1954, via Campi Flegrei 34, Pozzuoli. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it
- 38/** Vladimír Karfík, Správní budova firmy Baťa, 1936 – 1938, Třída Tomáše Bati, Zlín. Foto: Klára Eliášová
- 39/** Gian Antonio Bernasconi - Annibale Fiocchi - Marcello Nizzoli, Kancelářský palác Olivetti (Palazzo Uffici Olivetti), 1955 – 1964, via Jervis 77, Ivrea. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it
- 40/** Gian Antonio Bernasconi - Annibale Fiocchi - Marcello Nizzoli, Kancelářský palác Olivetti (Palazzo Uffici Olivetti), 1955 – 1964, via Jervis 77, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 41/** Gino Valle, Nová administrativní budova Olivetti, 1986 – 1988, via Jervis 73, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 42/** Pohled na čtyřdomky s mansardovou střechou na Kotěrově ulici, 1924. Foto: MZA v Brně, SOkA Zlín, fotoarchiv 649
- 43/** Stavební oddělení firmy Baťa, Typový čtyřdomek, 1925 – 1927, Kotěrova 902, Zlín. Foto: Klára Eliášová
- 44/** Celkový pohled na Zálešnou a Podvesnou, 1938. Foto: MZA v Brně, SOkA Zlín, fotoarchiv 1921
- 45/** Stavební oddělení firmy Baťa, Typový dvojdomek, 1927, Zálešná I. 31/32, Zlín. Foto: Klára Eliášová
- 46/** Stavební oddělení firmy Baťa, Typový jednodomek s garáží a terasou, 1935 – 1936. Foto: MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 - 1945, inv. č. 109

- 47/** Luigi Figini – Gino Pollini, Obytný blok v Borgo Olivetti, 1939 – 1941, via Camillo Olivetti 26-28-30-32, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 48/** Luigi Figini – Gino Pollini, Obytné domy pro velké rodiny, 1940 – 1942, via Viassone 1 – 4, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 49/** Marcello Nizzoli – Gian Maria Oliveri, Domy pro vedoucí pracovníky, 1948, via Salvo d'Acquisto 1, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 50/** Marcello Nizzoli – Gian Maria Oliveri, Dům o čtyřech bytech, 1951 – 1952, via Salvo d'Acquisto 2, Ivrea. Foto: Case per quattro alloggi, *Domus* XXVIII, 1955, č. 302, s. 9
- 51/** Marcello Nizzoli – Gian Maria Oliveri, Dům o 18 bytech, 1954 – 1955, via Jervis 98 - 100, Ivrea. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it
- 52/** Celkový pohled na internáty a náměstí Práce, 1938. Foto: MZA v Brně, SOKA Zlín, fotoarchiv 5290
- 53/** Vladimír Karfík, Svobodárna na Dílech, 1936, Štefánikova 2988, Zlín. Foto: Klára Eliášová
- 54/** Annibale Fiocchi – Marcello Nizzoli, Činžovní dům číslo 5, typ A, 1952 – 1954, via Gramsci 1 – 4, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 55/** Annibale Fiocchi – Marcello Nizzoli, Řadový dům, 1952 -1953, viale Monthey 13 - 18, Ivrea. Foto: Klára Eliášová,
- 56/** Annibale Fiocchi – Marcello Nizzoli, Činžovní dům typu C, 1953, via Perotti 7 – 9 – 11, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 57/** Luigi Piccinato - Vittoria Girardi, Činžovní dům, 1961, viale Kennedy 33 – 35 – 37, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 58/** Augusto Romano, Dům typu B, 1958 - 1962, via Gobetti 6, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 59/** František Lydie Gahura, Vila primáře v Baťově nemocnici, 1933, Havlíčkovo nábřeží 3019, Zlín. Foto: MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 - 1945, inv. č. 108
- 60/** Antonín Vítek, Vzorový dům typ Vítek, 1935, U lomu 627, Zlín. Foto: Klára Eliášová

- 61/** Vladimír Karfík, Vila Dominika Čipery, 1939 – 1942, Burešov 3674, Zlín. Foto: Klára Eliášová
- 62/** Emilio Aventino Tarpino, Dům Locatelli, 1952 – 1953, via Zani del Frà 4, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 63/** Marcello Nizzoli – Gian Maria Oliveri, Vila Capellaro, 1953 – 1955, via Pinchia 10, Ivrea. Foto: Villa ad Ivrea, *Architettura Cantiere*, 1956, č. 11, s. 29.
- 64/** Miroslav Drofa, Věžové domy, 1947 - 1950, Tř. T. Bati 861, 863, 874, 876, 879. Foto: Klára Eliášová
- 65/** Jiří Voženílek, Kolektivní dům, 1947 – 1951, Osvoboditelů 3778. Foto: Klára Eliášová
- 66/** Roberto Gabetti - Aimaro d'Isola, Obytná jednotka Západ, 1969 – 1971, via F. Caradini 6, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 67/** Iginio Cappai - Pietro Mainardis, Obytná jednotka Východ, 1967 - 1971, corso Botta 30, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 68/** Školní čtvrť, 1942. Foto: MZA v Brně, SOkA Zlín, fotoarchiv 6097
- 69/** František Lydie Gahura, Studijní ústav I., 1936, náměstí T. G. Masaryka, 2734, Zlín. Foto: Klára Eliášová
- 70/** Vladimír Karfík, Tomášov, 1937, U lomu 638, Zlín. Foto: MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 - 1945, inv. č. 107
- 71/** Luigi Figini – Gino Pollini, Mateřská škola a jesle, 1939 – 1941, via Camillo Olivetti 34, Ivrea. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it
- 72/** Luigi Figini – Gino Pollini, Mateřská škola a jesle, 1939 – 1941, via Camillo Olivetti 34, Ivrea. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it
- 73/** Wolfgang Frankl – Mario Ridolfi, Mateřská škola, 1955 – 1964, viale della Liberazione 4, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 74/** Wolfgang Frankl – Mario Ridolfi, Mateřská škola, 1955 – 1964, viale della Liberazione 4, Ivrea. Foto: Klára Eliášová
- 75/** Ludovico Quaroni, Základní škola, 1955 – 1964, viale della

Liberazione 15 – 16, Ivrea. Foto: Klára Eliášová

76/ Ottavio Cascio, Denní letní kolonie – tábor, 1970 – 1971, via Bidasio 8, Ivrea. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it

77/ František Lydie Gahura – Bohuslav Albert, Pávilon Baťovy nemocnice, 1928, Havlíčkovo nábřeží 600, Zlín. Foto: MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 - 1945, inv. č. 102.

78/ František Lydie Gahura - Bohuslav Albert, Vstupní budova Baťovy nemocnice, 1927, asanováno. Foto: MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 - 1945, inv. č. 102.

79/ Luigi Figini – Gino Pollini, Centrum sociálních služeb (Fascia dei Servizi Sociali), 1955 – 1959, via Jervis 26, Ivrea. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it

80/ / Luigi Figini – Gino Pollini, Centrum sociálních služeb (Fascia dei Servizi Sociali), 1955 – 1959, via Jervis 26, Ivrea. Foto: Klára Eliášová

81/ Stavební oddělení firmy Baťa, Obchodní dům – Tržnice, 1927, náměstí Práce 1099, Zlín. Foto: MZA v Brně, badatelna Zlín, fond Baťa a. s. Zlín 1894 - 1945, inv. č. 161

82/ Pohled na Obchodní a Společenský dům, nedatováno. Foto: MZA v Brně, SOkA Zlín, fotoarchiv 5253

83/ Miroslav Lorenc, Vladimír Karfík, Hotel Společenský dům, 1931 – 1933, náměstí Práce 2512, Zlín. Foto: Klára Eliášová

84/ František Lydie Gahura, Velké kino, 1931 – 1932, náměstí Práce 2511. Foto: Klára Eliášová

85/ Ignazio Gardella, Jídelna a odpočinkové centrum Olivetti, 1955 - 1961, via Montenavale 1, Ivrea. Foto: Ernesto Nathan Rogers, Ignazio Gardella, La mensa Olivetti a Ivrea, *Casabella-Continuità XXIV*, 1960, č. 235, s. 4.

86/ Ignazio Gardella, Jídelna a odpočinkové centrum Olivetti, 1955 - 1961, via Montenavale 1, Ivrea. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it

87/ Ignazio Gardella, Jídelna a odpočinkové centrum Olivetti, 1955 - 1961,

interiér jídelny, via Montenavale 1, Ivrea. Foto: Associazione Archivio Storico Olivetti, Ivrea - www.storiaolivetti.it

88/ Vladimír Karfík, Evangelický kostel, 1935 - 1937, Štefánikova 3018, Zlín. Foto: Klára Eliášová

89/ Marcello Nizolli – Gian Maria Oliveri, Kostel Svatého Srdce, 1955 – 1963, via Canton Maridon 11, Ivrea. Foto: Klára Eliášová

90/ František Lydie Gahura, Památník Tomáše Bati, 1933, náměstí T. G. Masaryka 2570, Zlín. Foto: MZA v Brně, SOkA Zlín, fotoarchiv 1959

16. Obrazová příloha

1/

2/

3/

4/

5/

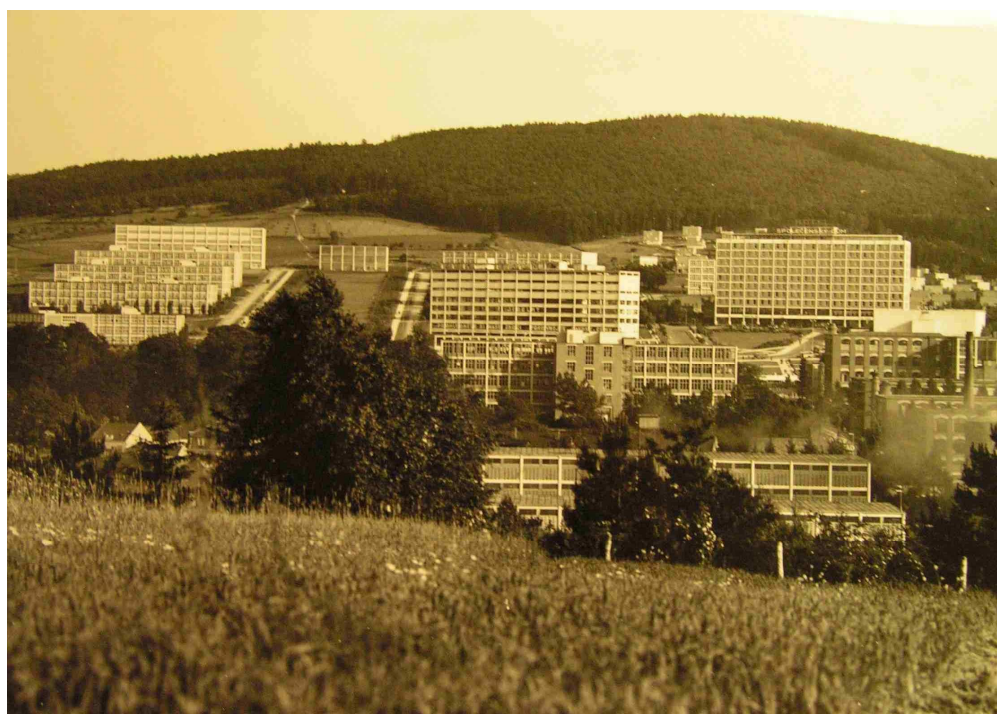
6/

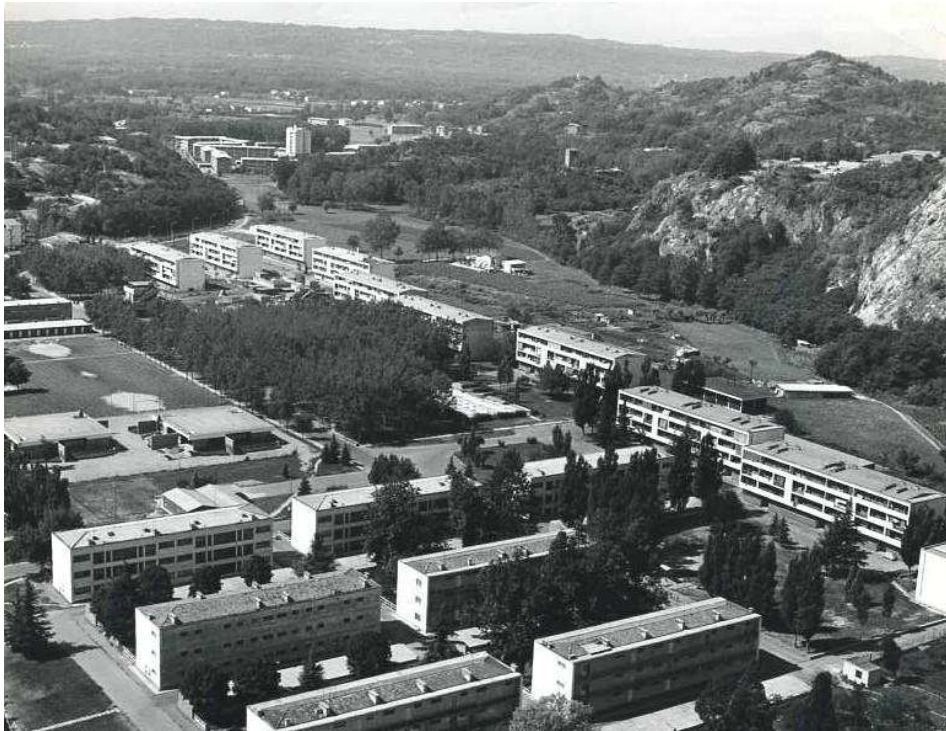
7/

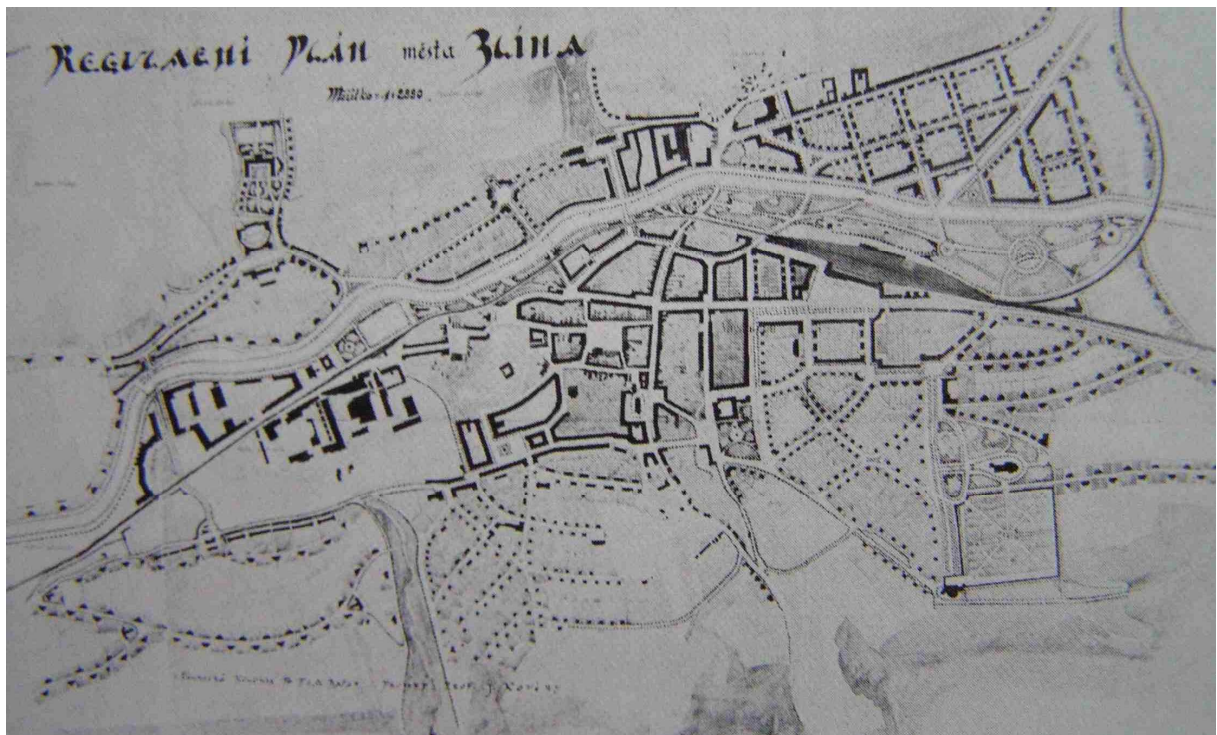
8/

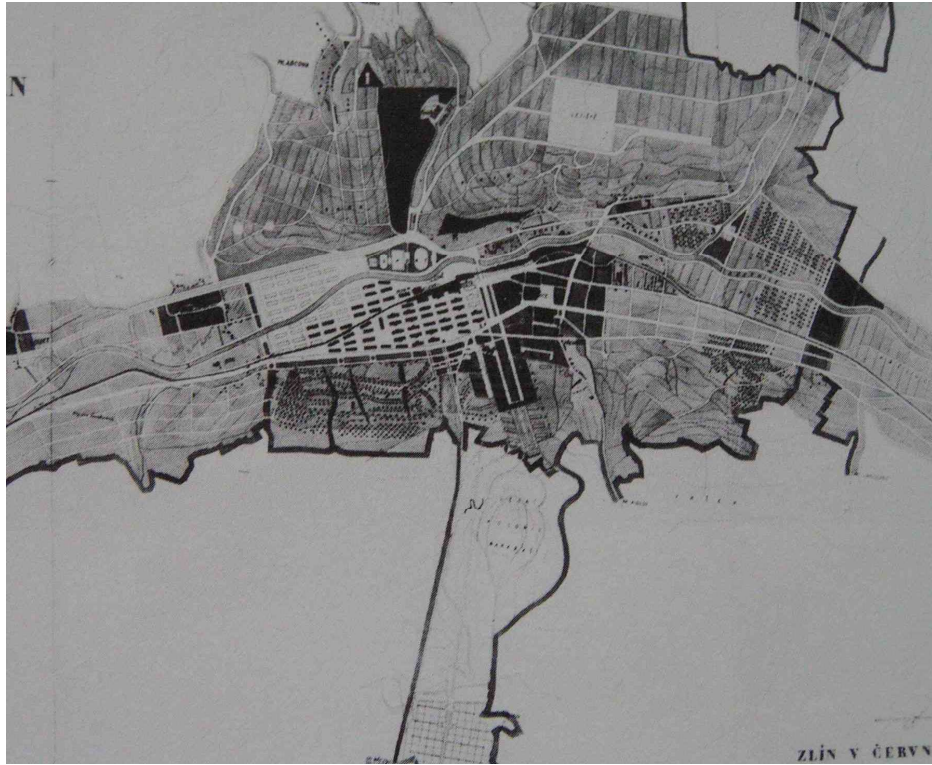
9/

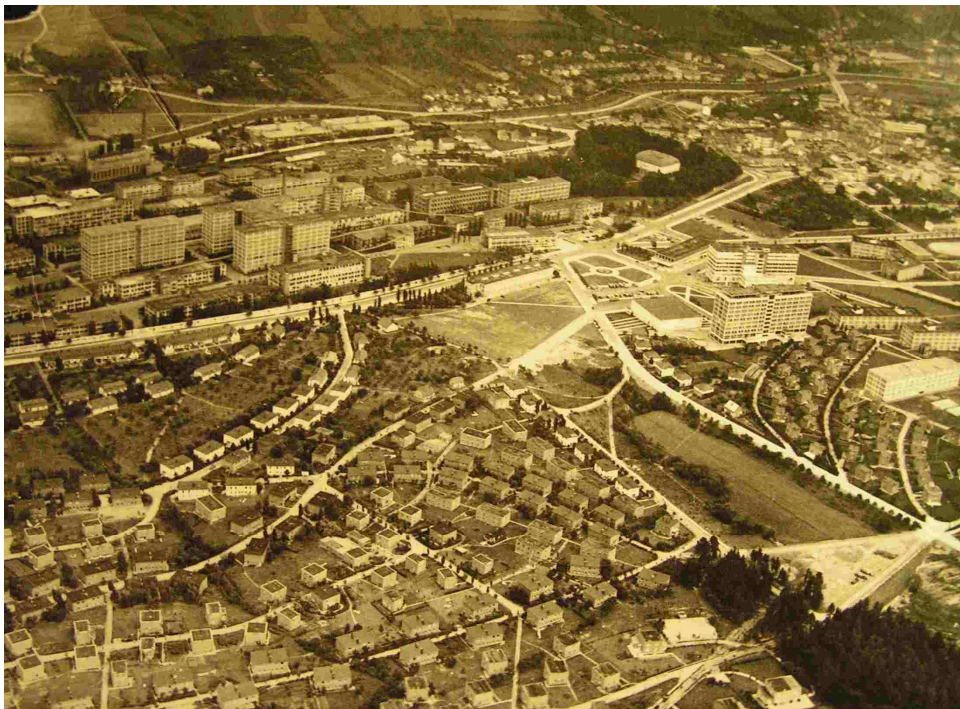
10/

11/

12/

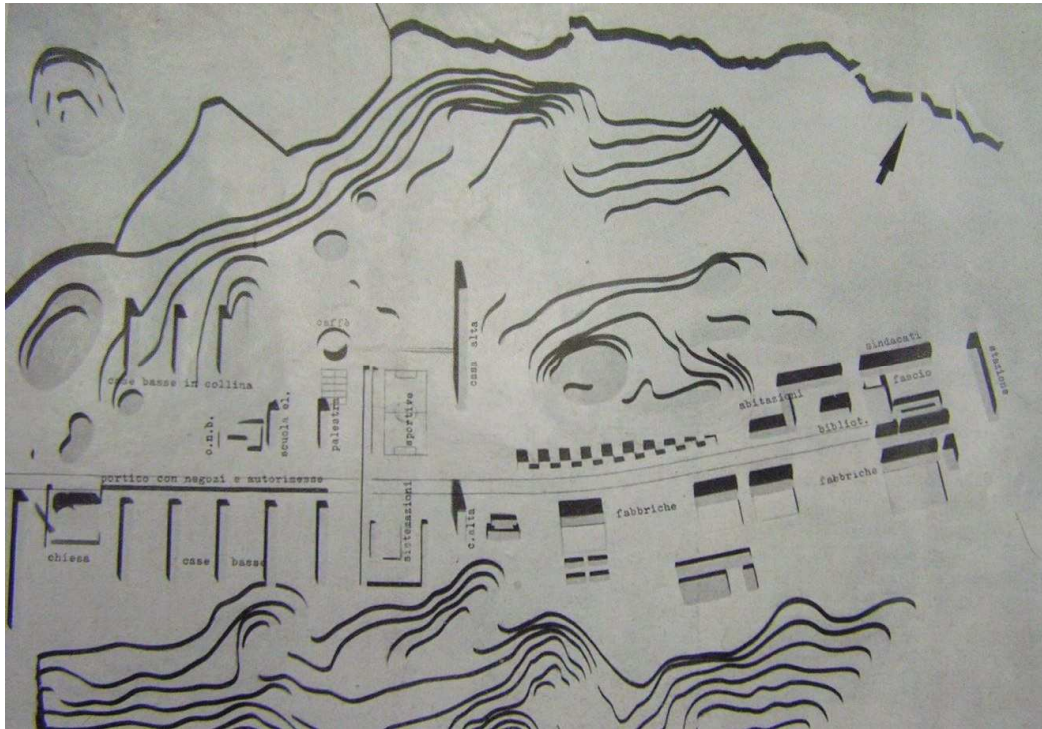
13/

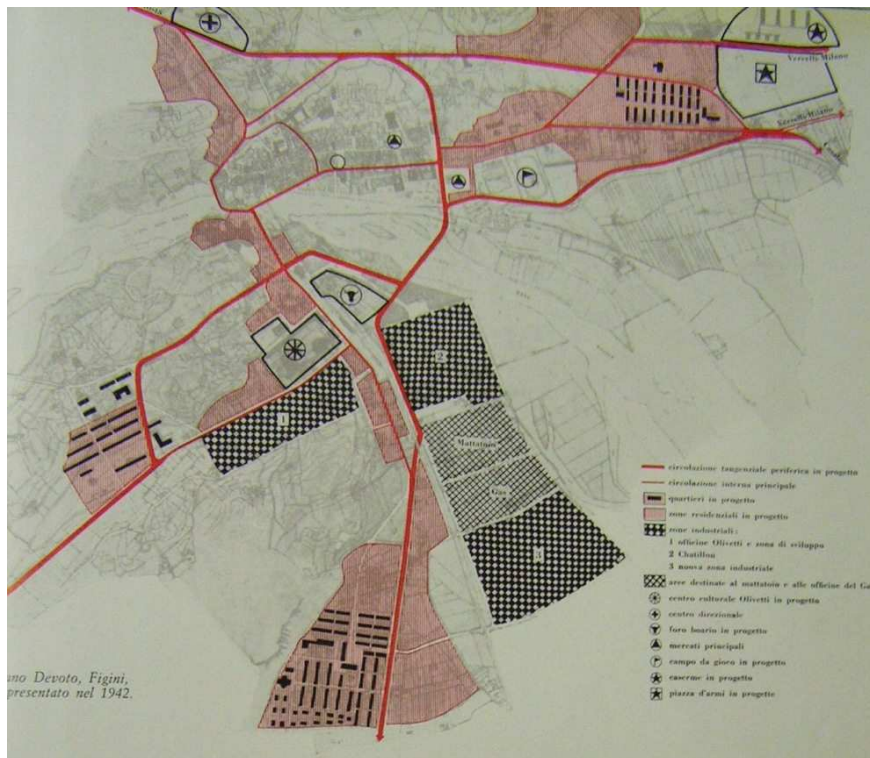
14/

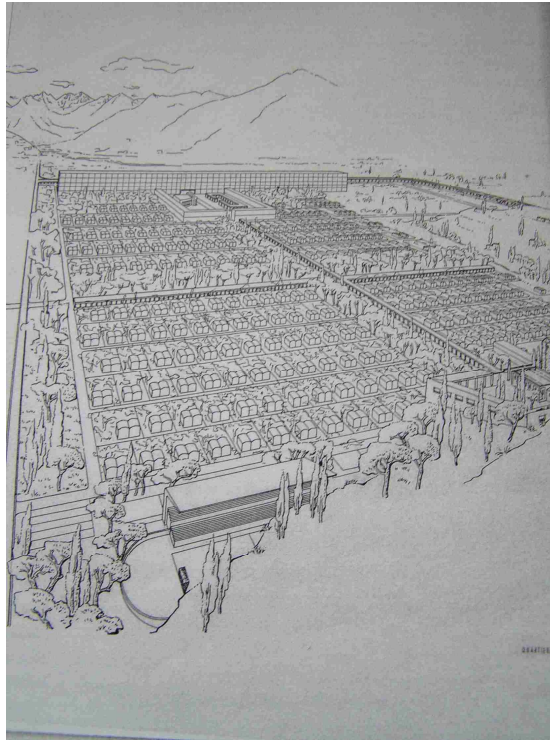
15/

16/

17/

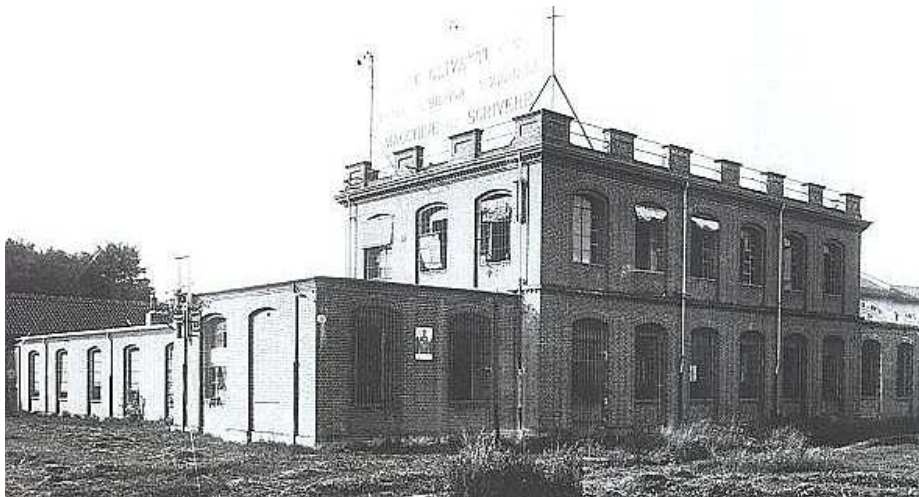
18/

19/

20/

21/

22/

23/

24/

25/

26/

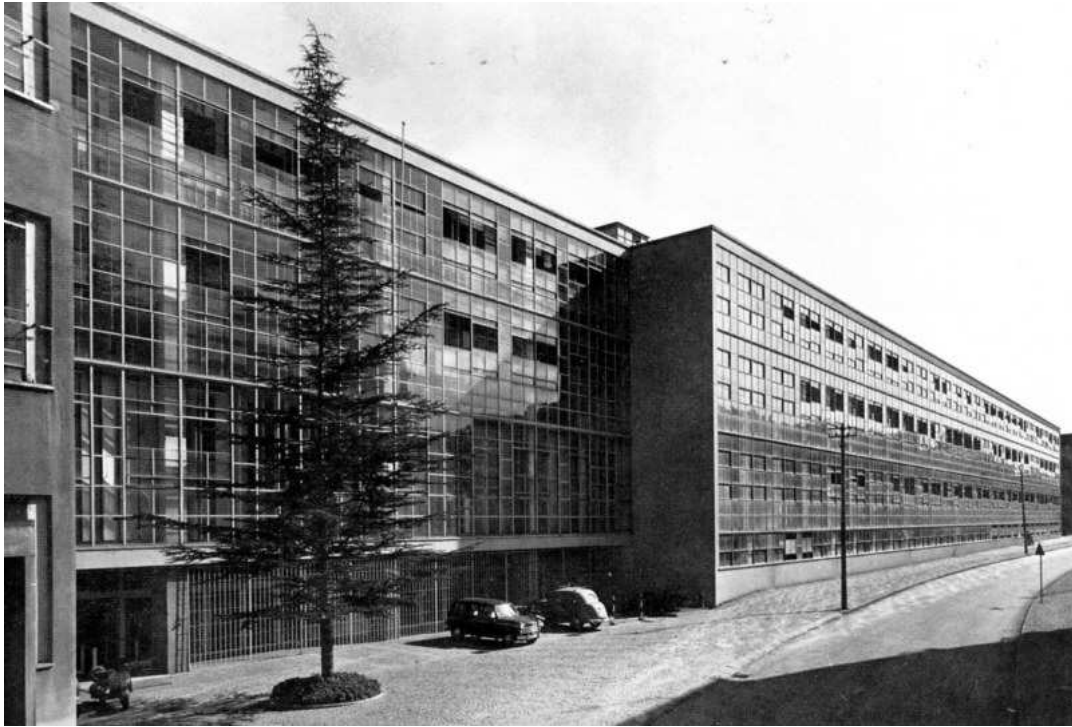
27/

28/

29/

30/

31/

32/

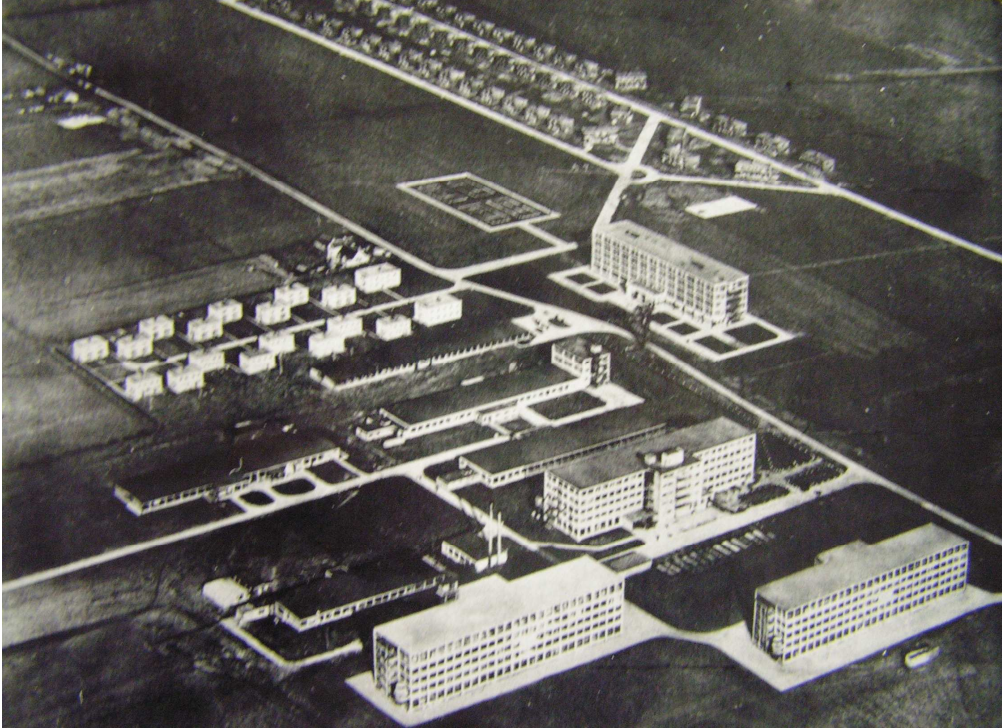
33/

34/

35/

36/

37/

38/

39/

40/

41/

42/

43/

44/

45/

46/

47/

48/

49/

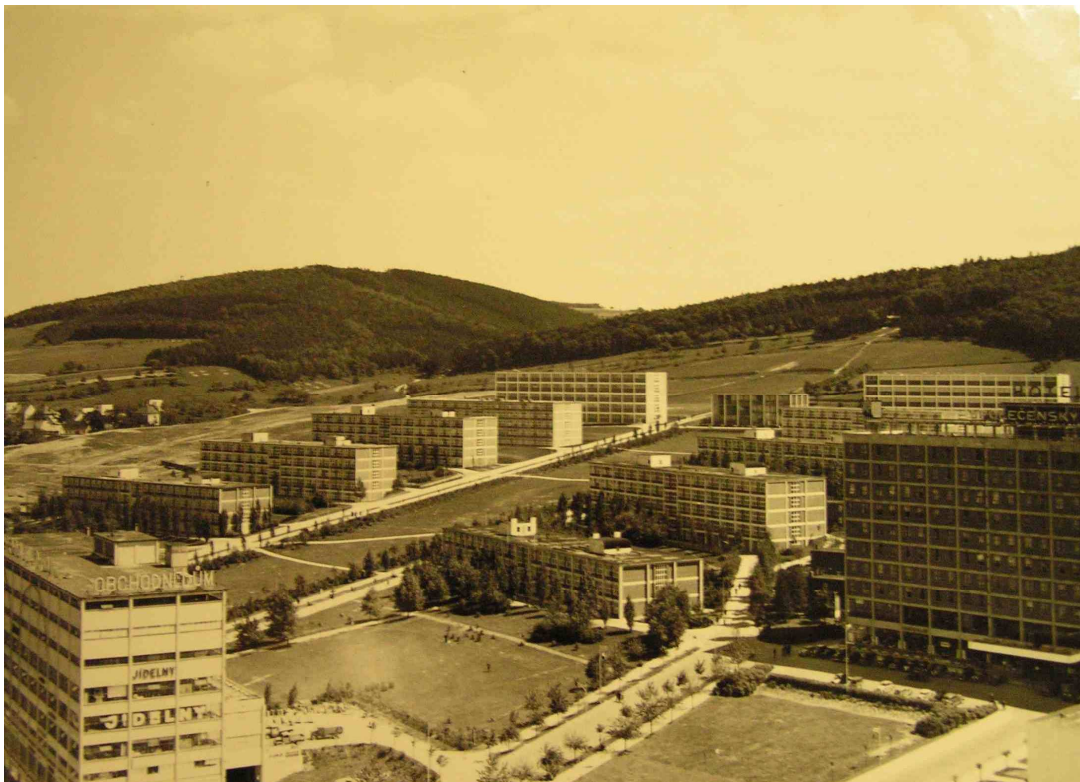
50/

51/

52/

53/

54/

55/

56/

57/

58/

59/

60/

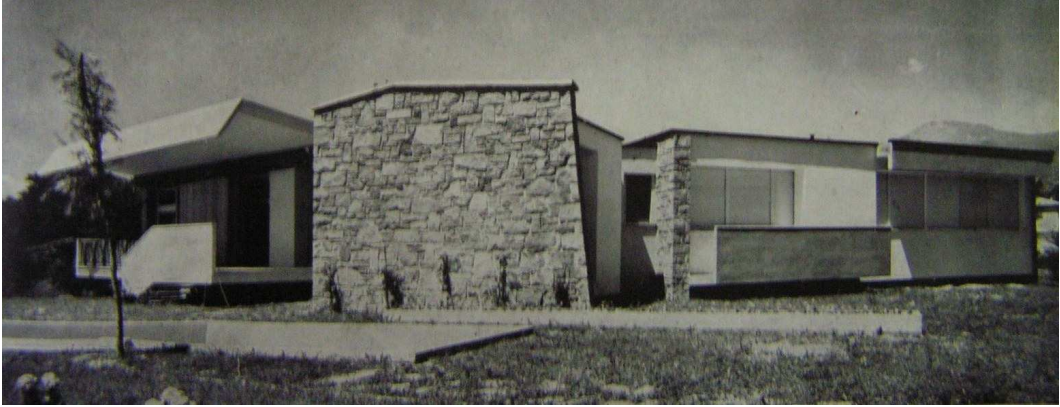
61/

62/

63/

64/

65/

66/

67/

68/

69/

70/

71/

72/

73/

74/

75/

76/

77/

78/

79/

80/

81/

82/

83/

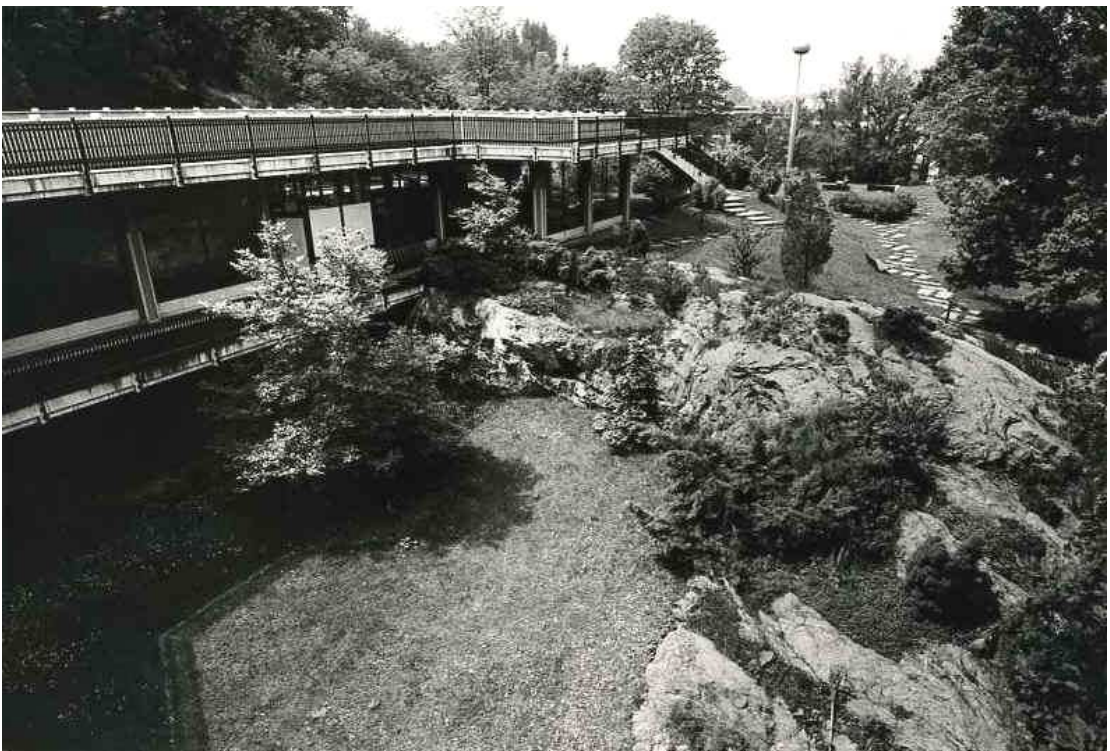
84/

85/

86/

87/

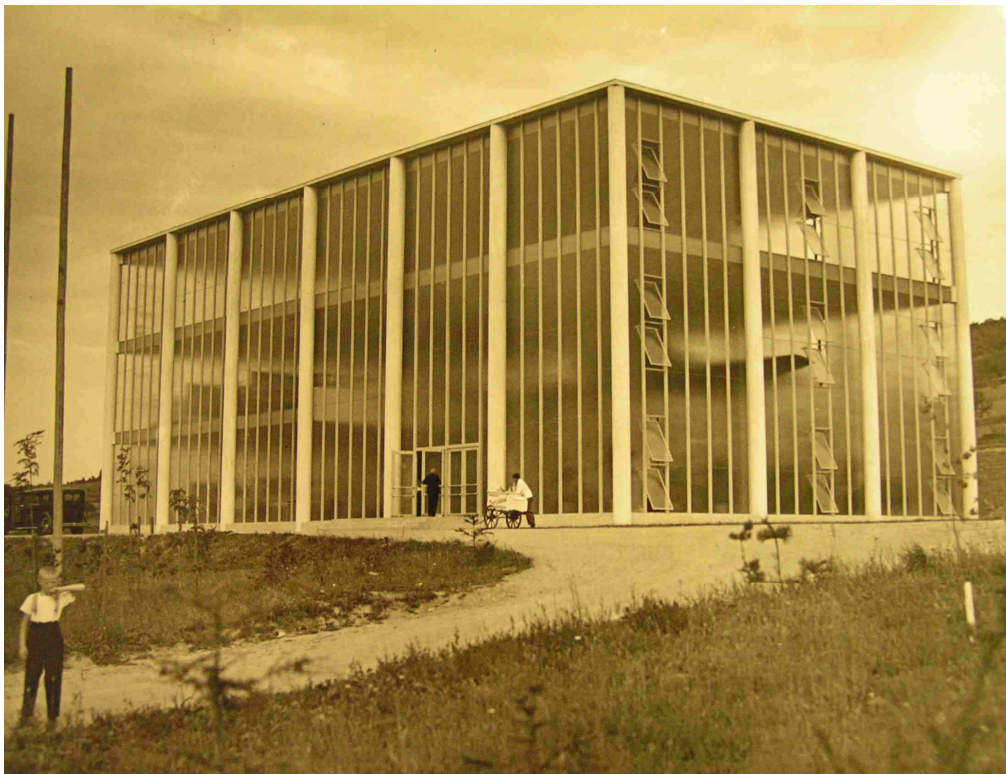
88/

89/

90/

ANOTACE

Jméno a příjmení:	Klára Eliášová
Katedra:	Dějiny umění
Vedoucí práce:	prof. PhDr. Rostislav Švácha, CSc
Rok obhajoby:	2011

Název práce:	Dvě průmyslová města 20. století. Zlín a Ivrea
Název v angličtině:	Two Industrial Cities of the 20th Century. Zlín and Ivrea
Anotace práce:	Diplomová práce srovnává urbanistické rozvržení a architektonický charakter dvou evropských průmyslových měst, Zlína a italské Ivrey. Ta v průběhu 20. století prožívají překotný hospodářský i stavební rozvoj, podmíněný aktivitou obuvnického podniku Baťa a závodu na výrobu psacích strojů Olivetti. Práce se snaží konfrontovat individuální přístupy zmíněných firem k výstavbě svých továrních areálů, veřejných budov i ubytování zaměstnanců.
Klíčová slova:	Zlín, Ivrea, Baťa, Olivetti, průmyslová architektura, urbanismus městských celků, ubytovací strategie průmyslových podniků
Anotace v angličtině:	The thesis compares urban layout and architectural character of two European industrial cities – Zlín in the Czech Republic and Ivrea in Italy. In the 20th century, both of the cities were faced with rapid economic and construction development triggered by the activity of shoe manufacturer Baťa and typewriter manufacturer Olivetti. This work confronts the attitudes of the two companies towards the construction of factory complexes, public buildings, and accommodation facilities for employees.
Klíčová slova v angličtině:	Zlín, Ivrea, Baťa, Olivetti, industrial architecture, urbanism of urban area, housing strategy of factories
Přílohy vázané v práci:	Obrazová příloha na cd
Rozsah práce:	206 stran
Jazyk práce:	Čeština